

**БЕРИСЛАВ
КОСИЧ**

**ҚАЙСАР
ЧОЛ
ҚИССАСИ**

РОМАН

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ—1973

«Қари билганни пари билмас», дейди халқимиз. Дарҳақиқат доно, оқил кексалар турмуш аччиқ-чучуқларини кўп тотган, баланд-паст сўқмоқларини енгиб ўтган бўладилар.

Югослав ёзувчиси Берислав Косиернинг китобхоналар диққатига ҳавола қилинаётган мазкур китобида ана шундай продалар, тақлид қилишга арзирли фозил чол ҳаёти қизиқарли тасвирлаб берилган.

Русчадан

УСМОН ШАМСИМУҲАМЕДОВ

таржимаси

И
К 72

Косиер Б.

Қайсар чол қиссаси. Рус. У. Шамсимухамедов тарж. Т
Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.
184 б.

Косиер Б. Дерево и когти орла.

И (Югосл.)

Индекс $\frac{7-3-4-95}{\text{К-М-352-06-73}}$ 15-71

Югослав ёзувчиси, Берислав Косиер мазкур китобининг жанрини аниқ белгиламаган. Асарнинг югославча номи повесть ёки романдан кўра кўпроқ эртақ ёки масалга яқин туради. Ҳақиқатан, Берислав Косиернинг ушбу китобида эртақ ва қисса ҳам, масал ва роман ҳам, реал воқеа ва фантастика ҳам мавжуд. Асар қаҳрамони — Чол — олтмиш тўққиз ёшли, кексайиб қолган деҳқон. Китобда унинг 1956 йилдаги ҳаёти тасвирланади; Чол ўзига ёққан «Зенит» соатини тақади, ўзига маъқул бўлмаган «Драва» сигаретини чекади, янги Югославияда қабул қилинган тартибга биноан, дарахт кесишга қишлоқ советидан рухсат олади. Айни вақтда у хаёлий оламда яшайди. Асарда тасвирланувчи дарахт оддий дарахт бўлмай, балки бош ҳарф билан ёзиладиган Дарахтдир; у билан дардлашиш ҳам мумкин. Дарахт инсонга ёмонлик қилиши ҳам, изтироб чекиши ҳам мумкин.

Чолнинг ўзи ҳам шунчаки гўр деҳқонлардан эмас, балки ҳаёт аччиқ-чучугини татиб кўрганлардан. Дарахт ва унинг учудаги индз қадимдан ашовчи, патлари тўкилиб, таъвия бўлиб кетган Қуш тақдири ҳам Чолни қизиқтиради. Китобда табиатнинг кундалик манзаралари инсоннинг ички дунёси билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланади. Осмон, дарахтлар, ўт-ўланлар шунчаки мавжуд бўлмай, улар ҳам ҳис-туйғуга эга.

Берислав Косиер афсона ва реал ҳақиқатнинг бир-бирига бундай ажойиб ҳамоҳанглигини қаердан олган?

Буни, афтидан, икки манбаи бор.

Биринчидан, жанубий славянларнинг халқ қўшиқларидан иборат эпосларида қушлар ва дарахтлар инсонлар каби фикрлаш, ҳаракат қилиш ва ҳатто гаплашиш қобилиятига эга ҳолда кўрсатилади. Бошқа бирор Европа мамлакатига серблар ва хорватлар, боснияликлар ва черногорияликлардагига ўхшаш эпослар, қаҳрамонлик ва афсунгарлик халқ афсоналари ҳозирга қадар ~~қўлаб, осмондан осмонга~~ ўтиб келмаган. Бу ерда нисбатан кеч яратилган «эма» адабиётининг ўзи ҳам ана шу афсоналарга асосланган.

Китобнинг иккинчи адабий манбаи ҳозирги замон Европа прозаси бўлиб, унда ривоят ва афсона, қадимий антик таврот воқеалари қайта ишланиб, ҳозирги замон воқеаларининг салбий кўринишлари билан таққосланади, шу кун нуқтаи назаридан тасвирланади.

Берислав Косиер китобининг адабий манбаи ана шулардан иборат.

Тўғри, китобнинг ёзилишида югослав деҳқонларининг ҳаёти ҳам катта аҳамиятга эга бўлган.

Югослав қишлоқлари рус қишлоқларига ўхшамайди.

Автор баланд тоғларни, зим-зиё ўрмонларни, бир-биридан олис қишлоқлар, хонадонларни, уларнинг бирдан иккинчисига милтиқ отса ҳам етмаслигини ҳаққоний тасвирлайди.

Бошқа ўзига хос жиҳатларидан бири у ерлик деҳқонлар, ўрмончилар ва овчиларнинг қуролни яхши кўришларидир. Жанубий славян ерларидан кўп катта урушлар ўтган. XIX асрнинг охирларида дунёга келган Чолнинг ўзи учта урушни кўрган: Болқон уруши, австро-немис босқинчилари билан бўлган биринчи жаҳон уруши, немис босқинчиларига қарши партизанларнинг озодлик учун олиб борган курашларидан иборат иккинчи жаҳон уруши.

Кўшни қишлоқлар аҳолиси сиёсий қараши, баъзан эса диний тафовути жиҳатидан бир-бири билан ашаддий душман бўларди. Баъзан бундай ҳолни оила ўртасида ҳам кўриш мумкин эди.

Чолнинг коммунист, партизан ўғлини ўлдирган тоғаси четниклардан эди. Четниклар ўзига хос ҳаракат қатнашчилари эдилар. 1941 йили Югославиянинг эски армияси гитлерчилар томонидан йўқотилгандан кейин, бир қисм офицер ва солдатлар қўлларида қурол билан ўрмон ва тоғларга қочдилар. Бу билан улар немисларнинг ҳарбий асирлар учун ташкил этган лагерларидан сақланиб қолишди. Улар билан кўпгина жандарм ва чиновниклар ҳам қочди. Бу одамлар — улар ўзини четниклар деб аташарди — фашистлар билан урушмади, балки тинч аҳолини талаш билан кун кўрди. Кўпинча немис ва италян гарнизонлари билан биргаликда партизанларга қарши жанг қилишди. Четниклар Карагеоргиевич династиясидан, жандармерия ва охранкадан иборат эски Югославияни қайта тиклашда Ғарб ёрдам беради, деган ҳаёлда эдилар. Четниклар одатда соқол-мўйлов қўйиб, уни мамлакатга Петр Карагеоргиевич қайтиб келмагунча олдирмасликка қасам ичгандилар. Партизанлар учун четниклар ҳам фашистлар каби ашаддий душман эдилар.

Югослав деҳқони ўз ота-боболарининг диний қарашлари православ мазҳабими, католикми ёки мусулмон диндами — кўпинча бефарқ қарайди. Аммо эпос ва у билан боғлиқ бўлган, мамлакатнинг ажойиб табиатини жонлантирувчи, инсоний туйғу бағишлоловчи афсоналар

қишлоқнинг маънавий ҳаётида аввалгидан кўра ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб келмоқда.

Китобнинг бош қаҳрамони — Чол — муаллифдан камида икки марта катта. Аксари прозаиклар бундай мавзуларга кам мурожаат қилишади, улар кўпроқ ўз замондошлари образларини яратишни ва ёки ўз болалик ва ўсмирлик йилларини тасвирлашни маъқул кўришади.

Берислав Косиернинг китобида тасвирланувчи воқеалар ортиқча ранг-баранг, воқеаларга бой ҳам эмас. Мўйсафид деҳқон ўрмондаги энг улкан, ярми ёниб кетган дарахтни кесади. У дарахтни кесар экан. Эсласа арзирли, донишмандлик ва инсоний туйғуларга, турли-туман воқеаларга бой бўлган ҳаётини хотирлайди. Нега энди бу мўйсафид, куч-қувватдан қолган ва касал одамга Дарахт кесиш керак бўлиб қолганлигини ҳеч ким тушунмайди. Чол учун эса бу ички талаб, муҳим бурчдан иборат. У ўз-ўзига ва одамларга ҳали куч-қувватдан қолмаганлигини, қуролини ташламаганлигини исботлаш керак.

Дарахт қаршилик кўрсатади, Чолдан кучлилиқ қилишга уринади, кесилган ва енгилгандан кейин эса унинг устига йиқилади, аммо барибир Чолдан олдин нобуд бўлади. Охирги нафасига қадар курашиш Чол учун ҳаётнинг маъносини ташкил этади. Шунинг учун ҳам у ўзини қария деб аташларини хоҳламайди. У — Чол, аммо қария эмас; у қариликни бўйнига олса-да, тирик бўла туриб, ўликларга ўхшашни истамайди.

Бу мўйсафид деҳқон умуман лоқайдликни, бўшашиб, шалвираб юришни ёмон кўради. У катта ўғли Андрияни иродасизлиги ва ҳаётда ўз ўрнини тополмаётганлиги учун ҳам ёмон кўради. Андриянинг қўрқоқлиги туфайли укаси душман қўлига тушганда, Чол унга мардлингини кўрсат, деб буюради. Унинг қўлига қурол бериб, ўз номусингни душман қони билан ювиб покла, деб уйдан қувади.

Чолнинг ўзи ҳам иродали, саботли; кенжа, сеvimли ўғлининг ўлими ота қалбини қаттиқ ўртайди, тилқа-пора қилади, аммо у ғам-аламини ҳеч кимга билдирмайди, ўлган ўғлининг номини тилга олишларига рухсат бермайди, ўзи эса кечаси, ўрмонда йиғлайди, аммо кўз ёшини ҳеч кимга кўрсатмайди.

Бу мўйсафид руҳан ҳайрон қоларли даражада бардам, тетик, кучли. Қаттиққўл, забардаст, бир сўзга бу ўжар чолнинг бутун қилмишлари яхшилик ва инсонийлик билан яқунланади. «Неча марта ёмонлик қилишга аҳд қилдим, шундай қилдим ҳам, аммо оқибати эзгулик бўлиб чиқди», — дейди Чолнинг ўзи. Ҳақиқатан ҳам унинг Андрияга, хотинига бўлган муносабатининг маъноси уларга ҳаётда ўз ўринларини топишга ёрдам беришдан иборатдир.

Чолнинг ўзи ҳам бу нарсаларнинг моҳиятини аввалига тўла тушунмайди, ўлимига саноқли дақиқалар қолгандагина англаб етади.

Югослав ёзувчиси Косиернинг бу китоби инсонларга муҳаббат руҳи билан сугорилгани, уларнинг эзгу-ниятини, ҳис-туйғусини, одатларини, турмушини, маънавий дунёсини моҳирона тасвирлаш билан алоҳида ажралиб туради. Муаллифнинг одамлардаги инсонийликнинг сўнмаслигига бўлган ишончи бизнинг китобхоналаримизга ҳам яқин ва қимматлидир.

Мазкур китобни ўқиш олдидан айтиб қўймоқчи бўлган баъзи фикрларимиз ана шулардан иборат.

БОРИС СЛУЦКИЙ

Андрия ҳовлига кириб келиши билан ойиси унинг бағрига ташланди.

— Андрия, шўрлик Андриягинам, буни қара, даданг ақлини еб қўйибди! Менга энди доктор-покторининг ҳожати йўқ, шундай ҳам дардим аён... Пешанам шўр бўлмаса, шу кўйга тушмасди у, оҳ бахти қора эканман!

Андрия ёлдор, сержун отни аравадан чиқара бошлади. Отнинг дўмбира қорнидаги айил ўрнига ишлатилган арғамчини бўшатди. Ўғил ойисига қарамаса ҳам лекин унинг «Чол» демай — дадасини ҳамма доим «Чол» деб атарди — «даданг» дейишидан бирор жиддий гап борлигини тушунди. Андрия жаҳли чиқиб кетса, елимдай ёпишқоқ ойисини ҳам, дадасини ҳам, ярамас оиласини ҳам сўкиб ташлашдан ўзини тийиб қололмаслигини тушуниб, ойиси томонга қарамасди.

— Даданг бугун яна ҳунар кўрсатганидан хабаринг борми, ўғлим?

Андрия куни бўйи уйда бўлмагани учун ҳеч нарсадан хабарсиз, хабардор бўлишни ҳам истамасди. Умуман у ноҳуш гап ашитишни ёқтирмасди. Эгарни туширар экан, оғзимдан сўкиш чиқиб кетмасайди, деб қўрқади. Аммо ойисини сўкиш хаёлида ҳам бўлмагани учун бор аламини эгар билан отдан ола бошлади. Андрия отни тепмоқчийди, лекин от эгари олиниши билан ирғишлаб нари кетгани туфайли, Андриянинг оёғи бўш ҳавода силкинди, холос. Шу пайтгача бош эгиб, ҳорғин турган жийрон бирдан гижинглаганича дарвоза томонга отилганди. Муғамбирликда беқиёс бу жонивор эгаларининг феъл-атворига яхши тушуниб қолганди. Андрия ҳали ҳам қўлида эгар билан ҳовли ўртасида, ойиси эса, орқада турарди.

— Хўш, Чол яна нима ҳунар кўрсатди? — сўради Андрия совуққон овозда. У ойисини жаҳлдан тушириш учун дадасини «Чол» деб атаганди.

— Нима ҳунар дейсанми?.. Нима бўларди, қишлоққа борибди, советга кирибди! Сендан сал олдинроқ қайтиб келувди, уни қишлоқда кўрган бўлишинг ҳам мумкин. Кошкийди маймоқ оёққинаси синиб, тезроқ ажали ета қолса, чўлоқ ўлгирнинг. Қишлоқда кўрувмидинг уни?

Андрия «йўқ», деса ҳам лекин ичида: «Одам ўз дадасини ҳам кўрмай бўларканми! Сизга шунчаки кўрмадим, дедим-да. Бўлмаса ҳоли жонимга қўймайсиз-ку!» деб ўйларди.

— Уни кўрмаган бўлсанг, кўзинг қаёқдайди? — сўради она ўғлининг елкасидан тутаркан, унинг бўйнига тез-тез нафаси тегиб. — Хўш, кўзинг қаёқдайди?.. Чол эндигина келди-ю, бу кишим кўрмаганмишлар. Ўттиз тўртда ҳам ақлинг кирмади. Биринг жиннисанги, иккинчинг ўлгидек бўш қўйсанлар.. Бошимга битган бало бўлмай ўлларинг, бедаволар!

Андрия эгарни ерга қўяр экан, ҳамон нигоҳини кўтармай, тахтакачдай узун, ясси белини букди-да, гўё қаддини ростлашга мадори келмаётгандай, қоқ суяк қўймучини дўппайтирган кўйи энкайиб тураверди. Андрия бундай қиёфада туриш билан: «Ойи, ҳозир сизда!»-бошқа ташвишим ҳам бор, мени ўз ҳолимга қўйинг», демоқчи бўларди. Ниҳоят у найнов қаддини ростлади-да, қирғий бурнини қўйи эгиб, тасмадай ингичка, ўсиқ мўйловини силай бошлади. Энсаси худди кесиб қўйгандек ясси эди. Ойисига нимадир дейишга қийналиб гап қидирар экан, шу пайт бирдан ўзига-ўзи ғазаб билан хийла вақтдан бери «тили заҳар ойим, ландовур ўзим, дадамга минг лаънат» деяётганини пайқаб қолди. Товони яссиланиш касалига чалинган, томирлари шишиб кетган оёқлари кун бўйи шаҳар ҳамда бозор кезиб юргани учун қақшаб оғрирди. Ойиси ҳамон жаврашдан тўхтамас, осонликча оғзи тинмаслигини билгани учун ҳам Андриянинг оёғи баттар оғриётгандек туюларди. Қандай бўлмасин, ойисини ўзидан нари кетказиши керак. Хафа бўлса бўла қолсин.

— Хўп, борган бўлса, боргандир, кирган бўлса, киргандир! Мен нима қила олишим мумкин? — ўшқирди у худди бошига таёқ еган мушукниқига ўхшаш, какра ёғ ранги каби сарғиш тусли думалоқ кўзларини ойисига олайтириб.

— Қиламан десанг, ҳамма иш қўлингдан келади, — деди ойиси жўжалар устида айланаётган қирғийниқи каби чинқироқ овозда. Кейин тўсатдан кўз ёши қилишга ўтди.

У ўпкаси тўлиб, энтикиб-энтикиб йиғларди. Андрия унинг ғам-аламдан эмас, кўпроқ жаҳлига чидолмай йиғлаётганини кўриб турарди. — Даданга гапиришинг мумкин. Агар гапингни эшитмаса, ҳатто столга мушгла ҳам... нима, тилингни гўнг қарға чўқиганми? — Лекин энди Андрия учун бу ҳақоратомуз гапларнинг ҳеч қандай аҳамияти қолмаганди. У яхши билардики, ойиси унга эмас, уй олдида ўтирган Чолга теккизиб вайсаётганди. Журжя эри билан очикчасига гаплашолмай, Андрия панасида туриб кесак отарди. Ойисига Андриянинг дадаси билан етти йилдан бери гаплашмаслиги жуда яхши маълум. У, дадан билан гаплаш, деб қистар экан, Чол она-бола гаплашишяпти деб ўйласин, деган мақсадда шундай қиларди. Андрия ойиси майнабозчилик билан уни жўрттага ҳовлида гапга тутаётгани ва мумкин қадар Чолнинг ичини куйдириш пайдан бўлаётганини ҳам сезиб турарди. Андрия ойисига хўмрайиб қаради.

Қаршисида гавдали, кўкракдор, бўлиқ қуймучли ойиси турарди. У эллик олтига кирган бўлса-да, кўрган одам эллик ёшда ҳам демасди. Нега энди Чол бунча кеч — у ҳозир олтмиш тўққизга кирган — ўзидан анча ёш, ёш бўлгандаям бунақа аёлга уйланган бўлсайкин? Андрия девор томонга қараб олди.

Улар ташқари ҳовлидан фарқлаш учун орқа ҳовли деб аталадиган ичкарида ёлғиз турардилар. Аслида бу ҳовли эмас, шунчаки уй билан боғ ўртасидаги экин экилмайдиган бўлтак ер эди, холос. Қўрғоннинг орқа ҳовлига қараган девори қаровсиз бўлиб, унинг деразаси ҳам йўқ, қандайдир бекорчи атайлаб чўқилагандек сувоғи ҳар ер-ҳар ердан нураб кетган, ғишлари уваланиб тушганди. «Шармандалик!» — деди Андрия оғзига аччиқ сув келиб. Бунинг устига оёғи ҳам қаттиқ оғриётганлиги учун у ойисининг гапини бўлишга мажбур бўлди:

— Хўш, борган бўлса нима бўлипти? Борса бораверсин, кимнинг неча пуллик иши бор? Тирик жон бўлгандан кейин у ёқ-бу ёққа боради-да, ахир. Советга нега борган ўзи?

У ойиси қандай жавоб беришини билар, сўрамаса ҳам бўларди. Ойиси гапларимни Чол эшитсин дейтган бўлса, у эшитадиганини эшитди. Лекин бу гаплар Андриянинг жонига тегиб кетди. Чолга ҳам бундан ортиғи ортиқ бўлса керак..

— Нега борган дейсанми? Жудаям равшан! Дарахтни

кесмоқчи, рухсат олгани борган... Агар унга рухсат қоғози беришган бўлса, майли, садқайи сар! — у яна йиглаб юборди, бу сафар ростакамга йиғларкан, чийилламас, энтикмас, эзилиб-эзилиб йиғлардики, буни кўриб Андрия ҳам бир хил бўлиб кетди. Чунки ойиси энди ич-ичидан қуюниб йиғлаётганди.

— Ҳали ҳеч нарса бўлмабди-ку, ойи! — Андрия энсасини қашиб қўйди. У ҳаяжонланса доим шундай қиларди. — Дадамнинг қайсарлигини биласиз-ку бу, одати қон билан кирган, жон билан чиқади... Лекин ҳозирги аҳволи билан у барибир. Дарахтни кесолмайди ҳам! Мана, мени айтди, дерсиз. Тўққиз йил аввалгидай яна ўзимга ташлаб кетади. Ёшликдаги куч-қуввати йўқ.

— Гўрда кучи йўқ бўлармиди! Тоғни талқон қилишга қурби етади.

— Йўқ, ойи, мана кўрарсиз, эплотмайди! У анча йилдан бери қўлига болта олиб ўрмонга боргани йўқ. Дарахтни қулатолмай қуруқ қайтиб келади.

Ойиси йиғлаганида Андриянинг унга раҳми келиб кетарди. Ҳозир ҳам ойисини хафа қилгиси келмагани учун Чолнинг янги болта сотиб олганлиги ҳақида бугун қишлоқда эшитган гапини айтишга тили бормасди.

— Андрия, ўғлим, кўриб турибман, даданг билан сира ишинг йўқ. — У юбкасининг барини кўтариб, бурнини артди. Андрия ойисининг тиззасига қадар жун пайпоқ кийган бўлиқ оёқларига кўзи тушиб, тескари ўгирилиб олди.

— Қўйсангиз-чи, ойи, нега бундай дейсиз? Қанақасига дадам билан ишим бўлмас экан? У билан гаплашсам Дарахтни кесманг, деб илтимос қилардим. Гаплашмагандан кейин нима ҳам қила оламан?

— Уша дарахт Чолимизнинг бошига етади, — деди Журжя этагини пастга туширар экан. — Ҳозир аввалгидайми Чол?.. Утган йили нима бўлгани эсингдадир?

— Утган йили уш ўрмонга юбормагандик-ку! Юбормадик — вассалом. Лекин ҳозирчалик шаҳардан ўтин олиб келиш эртароқ.

— Андрия, эртага қишлоққа боргин-да, советдагиларга айтиб қўй, унга рухсат қоғоз беришмасин. Беришадиган бўлишса, уни тириклайин гўрга тиқишади, соғ қолмайди. Борасанми?

— Бораман. Нима, Чол билан ҳақиқатан сира иши йўқ, деб ўйлаясизми? — сўради ғамгин қиёфада Андрия ва

хаёлига: «Яна бир дақиқа шу аҳволда турсам, ағдарилиб тушсам керак!» деган фикр келди.

Бурчакдан Андриянинг хотини Мионица мўралади. Андрия унга қўлини силкитиб, эгарни олиб қўй, деб ишора қилди, Мионица эса, қайнанасининг йиғлаб, фиғони фалак бўлгани, Чолни қарғаётганини кўрди-да, ўтакаси ёрилиб, кўздан ғойиб бўлди.

Андриянинг оёқ оғриғидан кўз олди қоронғилашиб кетганди. У ичида: «Шу оиласини ҳам, ўзимни ҳам!..» — деб сўкинаркан, аламидан ютиниб қўйди. Ойисининг олдида овозини чиқариб сўкинолмаётгани учун ютингани тупук эмас, заҳардек туюлиб кетди.

2

Чол бутун гапларни эшитиб турар, хотинининг мақсadini ҳам яхши биларди. У уй олдида кулимсираганча осмонда учиб юрган Қушни томоша қилиб ўтирарди.

Қуш узоқлардаги ўрмон билан қопланган тоғ тепасида учиб юрар, пастлаганда кўзга кўринмай қоларди. Шундай пайтда Қушни ўрмон ва тоғлардан ажратиб бўлмас ва Чол қанчалик тикилмасин, уни кўзи илғамасди. Бундан Чолнинг диққати ошарди. У Қушнинг қуёш ботаётган пайтдаги учиб юриши, Қушнинг ўзини яхши кўрарди.

Бугун хотини унинг кайфиятини бузди, чунки Чол бутун гап ўзига тегишлигини билар, шунинг учун хотинининг жаврашини эшитишга мажбур эди. Хотини тўғридан-тўғри унга дўқ қилишга ботинолмай, Андрия орқали кесатаётганидан хурсанд ҳам эди.

У нигоҳи Қуш парвозида, қулоғи хотинининг гапларида бўлса ҳам, хаёли дарахтда эди.

Узоқ умри давомидаги одатига кўра, Чол кузда, октябрь ойида дарахт кесиш учун рухсатнома олгани борарди. Фақат битта дарахт кесишга рухсат берилар, ўша битта дарахтни кесиб оларди. Доимо ўз қишлоғига тегишли ўрмондаги энг катта дарахтни танларди. Чол одатда ўтини қиши билан ёқишга бемалол етадиган дарахтни аниқ мўлжаллар, ундан кейин кесишга киришарди. Хоҳлаган дарахтини кесиб қулатишга кучи етарди. Дарахтни қулатгач, менинг вазифам тугади, дерди-да, кейин ёрдамга ўғлини чақириб, яна бир неча одам ёллар, шох-шаббаларни бутагач, уйга олиб келарди. Агар ўнг оёғи чўлоқ бўлмаганида,

аҳтимол, ишнинг бу ёғини ҳам ўзи бажарган бўлармиди. Кесилган дарахт уйга келтирилгач, ҳар ким ўз ишини олдиндан билиб бажарарди: Андрия уни узун-узун ғўла қилар, ойиси бўлса, шохларини қирқарди. Чолнинг ёшлигида иш ҳар йили ана шу зайлда давом этиб келган. У ўзини олтмишга киргунча ёш деб билганди.

Бундан тўққиз йил илгари Чол ана шу одатига биринчи бор амал қилолмади. Ана ўшанда бир дарахтни кеса бошлади-ю, аммо ишини охирига етказолмади. Шундан кейин у дарахтни қулатолмаслигини, қариганлигини тушунди. Чол Андрияни ёрдамга чақирishi ҳам мумкин эди. Чунки у пайтлари ҳали улар араз эмасдилар. Лекин у бундай қилмади. Болтани дарахтга санчди-да, пинжагини олиб, уйга жўнади. Уйдагиларга у ҳеч нарса демади. Аммо Андрия иш чалалигини сизди-да, дарахтни қулатиш учун ўрмонга йўл олди. Бу тўғрида улар ўша пайти ҳам, кейинлари ҳам оғиз очишмади, аммо Чол шундан сўнг қишга ўтин тайёрламайдиган бўлиб қолди.

Чол уй олдида, дарвозага туташ деворга суяниб, қўларини ёнига чўзиб ўтиргани-ўтирган. Бевоталиқ соғлигимга зарар етказиши мумкин, деб кечқурунлари ортиқча ҳаракат қилмайди. Соғлигига нима путур етиши, айниқса бугун қандай зарар кўришини у билмасди. Хотинининг гаплари эса, мутлақо парвойига келмасди. Чўлоқ оёғини қарғаётганини эшитиб турса-да, юрагига яқин олмас, маъносини чақиб ўтирмасди. Сўзлар у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетарди. Чунки хотинининг нима дейиши унга олдиндан аён эди.

Ҳозир Чол бир йўла уч иш билан банд бўлгани учун уларни бир меъёрда бажаролмасди. У қулоғи гап эшитиб, кўзлари бошқа нарса кузатар экан, учинчи нарса ҳақида чуқурроқ ўйлаш мумкин эмаслигини тушунарди. Шунинг учун гап тинглашдан кўра кўпроқ кузатар, ўйларди. Ҳар галгидай Чол хотинининг гапларига жўрттага энг кейин аҳамият берарди.

Қуш яна кул ранг-кўкиш ўрмон панасидан чиқиб, доирасимон тоғ чўққиси узра парвоз эта бошлади. Чол қушни ухлашга учиб кетишидан олдин яна бир бор кўрганидан қувонди.

Чол илжайиб: «Хотиним билан ёлғиз қолдиргиси келмади шекилли, жонивор!» деб қўйди ичида. Чолнинг бу ерда ўтириб парвозни кузатяптими, йўқми, бу билан Қушнинг нима иши бор? Қуш Чолни кўрмаётгани аниқ, у деяр-

ли ҳеч кимни кўрмайди. Қушни эса ҳамма кўради! Нега ҳаёт шундай қурилган бўлсайкан: Қушни ҳамма кўрса-ю у ҳеч кимни кўрмаса-я?

— Чунки Қуш битта, биз бўлсак суваракдай болабалаб кетганмиз,— деб қўйди Чол хотини ҳақида ўйлар экан.

Чол хотинидан бугунги қарғиши учун қасд олгиси келиб кетди-да, буни қандай амалга ошириш режасини туза бошлади. Буни шунчаки эмас, бошлаб бажариш керакки, токи хотини тушунсин ҳамда, худо кўрсатмасин, бу ишни Чолнинг навбатдаги жиннилиги деб билмасин. Бу тадбир унинг кесатиқларига жавоб эканини англаб етсин. У қасд олиш йўлларини ахтарар экан, Қушдан кўз узмасди. Чол хотинини яхши билади, ахир у билан бир неча ўн йиллардан бери бирга яшашади, шу сабабли ҳам тезда бир қарорга келди. Ҳозирча, қасд олиш арафасида хурсанд бўлгиси йўқ, кейинчалик, ўринга ётиб қувонаверади.

Чол эти бориб устихонига ёпишган, ушоққина мўйсафид эди. Қўллари эса, ўзиникига ўхшамас, йўғон томирлари чийратма, арқонга ўхшаб кетарди. Унинг палахса панжалари оёқ панжаларидан ҳам катталиқ қилар, бунга Чолнинг ўзи ҳам доим ҳайрон бўлиб юрарди. Одатда гишт терадиган усталарнинг қўли шунақа бўлгучийди, уларнинг авлодида эса, бунақа уста йўқ. Кўкимтир томирлари ўйнаб турувчи узун қўлларидаги кучга ҳатто бутун гавдасидаги куч ҳам тенг келолмасди. Ботиқ кўкрак, ингичка, калта оёқлар бир одамники-ю, қўллари бошқа одамникига ўхшарди. Чол оёқларини ёмон кўрар, улардан қаттиқ нафратланарди. Айниқса, тиззасидан синган чўлоқ ўнг оёғини кўргани кўзи йўқ эди. У оёғи қачон синганини билмасди. Балки жуда илгари — атак-чечак қилиб юришга энди ўрганаётган пайтида сингандир, балки шундай туғилгандир. Эсини танибдики, оёғи қуриган шох каби ана шундай қийшиқ, маймоқ. У эгилмас, қийшиқлиги учунми, чап оёғидан калтароқ эди. Чол бу оёғига қараса, нафрати қўзиб кетаверарди. Охири у чўлоқ оёғидан кўзини олди-да, ғамгин қиёфада Қушни қидира бошлади. Қуш тоғ-тепасида кўринмай қолганди.

«Ухлагани учиб кетган бўлса керак,—деб ўйлади Чол.— Эртага уни яқинроқдан кўрганимда нега бунчалик эрта учиб кетганини сўрайман».

У энди бошини эгиб оёқ-қўлларига хотиржам тикила бошлади. Юзи чўзиқдан кўра думалоққа ўхшаб кетса-да, тикилиброқ қаралса, бу думалоқликдан нишон ҳам қол-

масди. Чолнинг суюклари бақувват, юзи эса, худди кекса ёнгоқ дарахтидан ўткир пичоқ билан ўйиб ясалгандек эди. Кўзлари худди ўғлининг кўзларига ўхшаш сарғиш бўлсада, аммо ҳар қалай, ўғлиники каби какра ёғ тусида эмас, балки бир неча асрли, сарғиш ранги қизара бошлаган қадимий қаҳрабони эслатарди. Бурни ўғлиникига қараганда ҳам қиррароқ, патак мўйлови ё ўнгиб кетгани ёки таги кўкимтир оқ мўйлар аралашгани учун рангини аниқлаб бўлмасди. Оғзи катта, лаблари шалвираган, учбурчак дахани кичкинагина бўлиб, соқол билан қопланганди. Боши худди Андрияникига ўхшаб ясси энсали, аммо у ўғлиникидан фарқли ўлароқ, қат-қат бўйнига қўшилиб кетганди. Чол ўзини орқа оёғи синган қари мушукка ўхшатарди.

Аммо ҳозир у ўзи ҳақида эмас, Дарахт тўғрисида ўйлар экан, қалби қувончга тўлиб борарди.

Қанийди яна битта дарахт кессам, деган танти фикр унинг хаёлига бултур худди шу пайтда келган эди. Ушанда ҳам худди ҳозиргидек илиқ, ёқимли фасл — аёллар ёзи дейилувчи кузнинг дастлабки қисқа ва зерикарли кунлари бошланганди. Чол буни аёллар ёзи дейишни истамасди. Йилнинг энг ажойиб фасли бунақа деб аталиши унга ҳақоратдек туюларди. Бу фаслни у қаригандан бери ажойиб фасл деб атайдиган бўлиб қолганди. Авваллари у йилнинг бошқа фаслини яхши деб билган бўлса керак, ҳозир эсида йўқ, лекин ҳар қалай, бошқа фасл эди. Чунки ёшлар аёллар ёзини одатда ёқтиришмайди, бу пайтнинг ёқимли, илиқ ҳавоси гамгин кайфият туғдиради. Чол қариб қолганини бўйнига олгандан кейингина бу фаслни севиб қолди.

Улкан дарахтни қулатиш истаги унда бултур пайдо бўлганди. Бу йилга келиб ўша истақ янада кучайди. Сабаби, Чол йил — ўн икки ой бу ҳақда ўйлаш ва тайёрланиш имкониятига эга эди. Биргина қарорга келиш учун ўн икки ойлик муддат жуда узун, ҳаддан ташқари кўп албатта. Шунга қарамай, бу муддат Чолга режаларини узилкесил пишитиб олиш учун зўрға етди. Бу йил у албатта дарахт қулатади.

Чол гарчи ким тўсқинлик қилишини олдиндан билса ҳам, кўзлаган мақсадига етишишига шубҳаланмасди. Бу ишда аввало хотини, кейин ойиси ва хотини орқали иш юритувчи ўғли тўсқинлик қилиши мумкин. Чол келини билан аввалгидек наплашаварди. Бундан ташқари, қарилги ҳам ҳалак бериши мумкин эди. Унга халақит берадиган ана шулар, аммо бу сафар у сира ҳам бўш келмайди.

Ахир бу режани у ҳафта эмас, ой эмас, бир йил ўйлаб юрди-я!

Бу ишни аслида бултур қилиш керак эди, лекин ўшанда хотинига ён бериб, ўрмонга бормади. Хато қилган экан. Эркак киши уйда ҳукмронликни қўлдан бермасликни истаса, сира ён бермаслиги керак. У бундан тўққиз йил илгари ўрмондан шалвираб, қуруқ қайтиб келгандаёқ ҳукмронликни қўлдан бериб қўйиши мумкин эди. Уйдагиларнинг кўзларидан: Чол, энди давринг ўтди, шартинг кетиб партинг қолди, деган маънони уқиб турарди. Шундан эътиборан уни текинтомоққа чиқариб қўйишса бунинг учун уларни ҳеч ким уришмасди. Лекин Чолнинг мавқеи деярли аввалгидек қолаверди! Деярли... авваллари хотини Чол ҳақида ҳатто унинг орқасидан ҳам ёмон гапиришга чўчирди. Энди бўлса бемалол гапиряпти. «Майли, гапирса гапирар!— деб қўйди у ўзича.— Энди уни жиловлаб туролмайман. Акилласа, акиллайверсин».

Кузда ўтин тайёрлаш учун ўрмонга бормай қўйишди. Андрия ўтинни шаҳардан сотиб олар, шунда арзон ҳам тушади, дерди ойиси. Пул тўланса бас, юк машинаси арралаб, ёрилган тайёр ўтинни ҳовлига тушириб кетади. Кейинги тўққиз йил шундай қилишди. «Ҳа, энди унақаси кетмайди!»— деб қўйди Чол ўзича сертомир қўлларини чангаллаб.

У ҳисоб-китобга дуруст, нарх-навони ҳам тушунарди. Ўтинни шаҳардан сотиб олиш ҳақиқатан ҳам арзон, ҳам осонлигини биларди. Аммо баъзи нарсалар бор, эдики, уларни чол тушунишни истамасди. Бегона, нотаниш одам дарахт кесади, арралайди, ўлчайди, ёради, машинага ортади, бензинга, шофёрга ҳақ тўлайди, албан ҳаммолларни ёллайди. («Бу ерларга албанлар қандай келиб қолдийкин? Улар фақат ўтин қилиш билан шуғуллашишармикин ёки бошқа ҳунарлари ҳам бормикин?»— ўзича ўйларди Чол.) Майли, бегона одам хоҳлаган ишини қилаверсин, бу билан Чолнинг иши йўқ. Аммо у ўз жамоалари ўрмонидан хоҳлаган пайтда дарахт кесиб олиш мумкин бўлиб турганда, нега ўтин, бировларнинг меҳнатини сотиб олиш зарурлигига сира тушунолмасди. Андриянинг сарпойчанг оёқлари томири шишиб кетган бўлса ҳам, аммо унинг қўллари соғ, Чолникидан қолишмайди-ку. Нарн борса, икки соат, бўлмаса бир ярим соатлик йўл, ўз ўрмонинг, ёнингда руҳсат қоғозинг, қўлингда болтанг, танлаб, хоҳлаган дарахтингни кесавермайсанми?

Баданинг жиққа ҳўл бўлгунча дарахт танасига болта уравер-да. Карабсанки, атроф чопилган дарахтнинг ёқимли ҳидига тўлиб кетади, бу ҳидни ҳеч нарсага тенглаштириб бўлмайди. Болта урганинг сари бу ҳид кўпая боради. Ба-ҳайбат дарахт силкина-силкина охири оёқларинг остига қулашини орзиқиб қутасан. Юк машинасида тайёр ўтин олиб келинса, шундай ҳузур қилиб бўлармикин? Чол гарчи ҳисоб-китобни билса, нарх-навони тушунса ҳам, ҳеч қандай нарса бундай ҳузур ўрнини босолмаслигига имони комил эди.

Ўтган йил Андрия шошқалоқлик билан шаҳардан маши-нада ўтин олиб келиб Чолнинг режаси бузилди. Шунинг учун ўрмонга бориб, дарахт кесишнинг ҳожати қолмади. Хотини очикдан-очик ҳалал берди. Ундан, унинг чўлоқ оғидан («Бугун бўлса уни чўлоқ шайтон деб атади... Оғиз уники экан, гапираверсин!»— деб кулиб қўйди Чол) хавотир олармиш, бундай ишга кучи етмайди, деб кўрқар-миш. Хотини, Андрия шаҳардан юк машинасида ўтин олиб келгунча вайсади. Чол уйидагилар ўзбошимчалик қилишганини тушунса ҳам, ҳеч нарса демади.

Хотинининг ундан хавотир олишига Чол ишонмасди. Йўқ, она-бола унга ачинганлари учун ҳалал беришмаганди. Чол бунинг бешқа сабаби бордир, аммо улар сир сақ-лашяпти, деб ўйларди. Улар Чолнинг яна аввалги мав-қенни эгаллаб олишини исташмаяпти, улар учун Чол қўли-ни қовуштириб ўтиргани маъқул. Уни шунчаки меҳмон-лар кўзига, хўжа кўрсин учун кўрсатиладиган ошҳонадаги олти нафар тарелкага (ваҳоланки овқатни тунука идишда ейишади) ўхшатиб қўйишмоқчи. Асл сабаби бу ёқда-ю, хотини унга ачингани ҳақида оғиз кўпиртиряпти. Мутлақо ишонмаслик керак. Чол ўз хотини, Журжяси таниганидан бери алдоқчилик қилиб келишини билади. Алдайди ва ўзи учун титраб-қақшайди. Бор ташвиш-хавотири ана шунга қаратилган. Ўтган йили улар ўзбошимчалик қилишди. Эн-ди қилишиб бўпти. Бу йил тўғаноқлик қилишларига йўл қўймайди.

Чол шу пайти рухсатнома масаласида уларнинг ўй-лаб топган найрангларини эслаб, кулиб қўйди. Чол кула-ётганини улар эшитмасин учун оғзи ва бурнини қў-ли билан бекитиб анча вақт гавдаси силкиниб кулиб ўтирди.

«Рухсатнома! Совет рухсат бермайди! Мен эса, уни олиб бўлганман. Мана у, чўнтагимда. Муҳр босилиб, имзо

чекилган, ушлаб кўриш мумкин, уни ҳеч ким тортиб оломайди. Рухсатномаки чўнтагимда экан, Дарахт меники. Рухсатномани худди шу бугун олдим, бўлмаса, қишлоққа бориб нима қилардим, шу рухсатнома деб бордим-да! Эҳ, хотинжон, ўзинг ақлли бўлсанг ҳам лақмалигинг борда! Советдагилар билан келиш, рухсатнома беришмасин, деб роса ўғлингнинг қулоғига қуйибсан-да! Зап ўйлаб топибсан, аммо мен барибир сендан ҳам ақллилик қилдим! Ҳа, хотинжон, ҳозирча мен ақлли бўлиб турирман!»

У кула-кула чарчагани учун худди қишлоқдан уйига югуриб келгандай ҳалослаб нафас олар, кўкраги санчиб оғрирди, У нафасини ростлаш учун қимирламай ўтирарди. Бунчалик қаттиқ кулиш керакмасди, аммо начора, беихтиёр кулишга мажбур бўлди-да. Айниқса унга тегишли ишларда она-бола доим кечикишади. Энди билганларини қилаверсинлар. Андрия эртага қишлоққа, советга йўл олади. Чол унинг боришига қаршилиқ қилмайди. Советдагилар, рухсатномани бериб бўлганмиз, дейишган пайтдаги Андриянинг аҳволини бир томоша қилсамидия! Яна кулгиси кривовди, ўзини босди, беҳуда куч сарфлаш керак эмас. Эртага унга анча-мунча куч керак, эртага унинг учун улуғ кун. Аввал бунга иккиланиб турди, кейин: «Эртага мен учун ҳақиқатан улуғ кун!» деган узил-кесил қарорга келди. У, Андрияни ва унинг советга бормоқчилигини унутди-да, бирдан бугунги хафагарчилигининг аламини олиш пайти келгани эсига тушиб қолди.

Қуш дам олгани инига учиб кетиб, томоша қиладиган нарса қолмагани учун Чол зерика бошлади.

— Журжя!— бақирди пўписали бўғиқ овозда. У хотинининг дарҳол югуриб келишига имони комил эди. Лекин хотини уйдан хила хаяллаб чиқди. Бу билан Журжя норозилигини билдирмоқчилигини чол тушунди. Аммо ҳозир бошқа масала муҳим бўлгани учун у ҳеч нарса демади.

— Журжя, хонамга киргин, қаравот тагида ўроғлиқ нарса бор,— деди у хотинига қарамай.— Қишлоқдан янги болта сотиб олгандим. Мионицага олиб чиқиб бер, чархлаб қўйсин.

Чол тантана қиларди. Ҳозир хотинига қарамаслиги керак. Билқиллаган, бўлиқ биқинларининг селкиллаши юбкасининг устидан ҳам сезилаётган Журжя турган жойида ер депсинарди. Унинг ҳали яна ўнта гўдакни эмизишга

ҳам қодир бўлиқ сийналарининг қандай диркиллаётганини бемалол тасаввур этиш мумкин. Журжя ғазабдан титраб, нафаси қисилса ҳам, эрига ҳеч нарса деёлмасди. Чолнинг боши осмонда. У «маймоқ шайтон», «овсар чол» ва бошқа ҳақоратлари учун олаётган қасди эди.

— Ошхонадаги янги қайроқда чархласин. Қайроқ қардалигини билмайман, мендан яширган жойингларда бўлса керак,— деб қўшиб қўйди.— Ҳозироқ чархласин. Болта эрталаб тахт туриши керак.

Чол буйруқ қилмас, шунчаки гапирар экан, оёқ-қўлларига тикилиб ўтирарди. Хотини унинг гапини икки қилмаслигига, болтани чархлаб қўйишларига ишонарди. Чол тўғри йўл тутганлиги, яъни жаҳли чиққанлигини сездирмай бақирмагани, буйруқ қилмаганидан хурсанд эди. Демак, у голиб келди. Гўё ичкари ҳовлидаги бақир-чақирни эшитмагандай ҳамма ишни тинч, осойишта бажарди-қўйди. Аммо хотин гап нимадалигини тушунар, Чол ундан аламини олаётганини сезарди. Кўп гапирмасдан эр-хотин бир-бирларини тушунаверишлари қандай яхши.

— Қани, бора қол!— деди у овози юмшаб, сўнг қўллари тиззаси устига қўйди.— Овқат пайтида чақирар-сизлар. Мен шу ерда ўтира тураман.

Хотини йўлга тушар экан, қўймучлари диркиллаб борарди. Чол фақат энди хотинига қаради. Журжя ғазабдан ўзини қўярга жой тополмас, ҳозир унга учраганнинг шўри қурирди. Чол яна мийиғида кулиб қўйди. Бугун Чол ҳам-манинг додини берди. Сабаби— ҳеч ким, ҳатто Журжя ҳам миқ этолмасди. Ўзининг ҳозирги мавқеидан қувонар, лекин нега бунинг учун хурсанд бўлаётганини ўзи ҳам яхши тушунмасди. Тўққиз йил давомидан мавқеи кун сайин пасайиб борди, мана, энди эса, у деярли йўқ даражага тушиб қолган. Эртага Чол обрўсини бир оз тиклаб олса ажаб эмас. Бундай бўлмаслиги ҳам мумкин. Гап Дарахтни бир ёқли қила олишида. Шу пайт Чол Қушсиз танҳолиги ҳамда жадал совуқ оқшом тушиб келаётганлигидан кўнгли ғашланаётганини туйди.

«Болтани ўзим чархлашим керак эди!»— деди Чол ўзига-ўзи, аммо энди қарорини ўзгартиришга кечикканди. Бундай қилса, хотини ва ўғли устидан голиб келганлиги йўққа чиқиши ва улар олдида бебурд бўлиб қолиши мумкин эди.

У уй олдида зерикиб ўтираверди.

Чолнинг алоҳида хонаси бўлиб, у шу хонада овқат-ланар ва ухларди. Хотини билан турмай қўйгандан буён, демак, саккиз йилдан бери танҳо ухларди. Чол ёлғизликни яхши кўрар, айниқса ўгли билан аразлашиб қолгандан бери одамларга қўшилмасди. Ҳатто овқатни ҳам оиласидан алоҳида, шу хонада ерди.

Кечки таомни (Мионица овқатни одатдагидай хонасига олиб келиб берганди) қаерга еганини ҳам билмади. Қоронғи тушиб, Мионица идишга кирганида, Чол каравотида чўзилиб ётарди. Хона қоронғилигида Мионица кўринмас, кўришни ҳам истамасди. Мионица доим ҳомиладор бўлаверганидан қачон қараманг, қорни дўппайиб юрарди. Унинг нимасига қарасин? Андрия иккаласи бу кетишда бўлани йигирматага етказишади, чунки ўн олти йилдаёқ саккиз фарзандлик бўлишди. Ҳозир яна иккиқат. Бир вақтлар келини унга ёқарди, мўмин-қобил, соғлом, тетик, мулойим ва камгап эди. Урушдан бир йил илгари Андрияни унга уйланишига мажбур этган, беш қишлоқ нарига совчиликка борганди. Унга келиннинг дуркун, миқти гавдаси, ним ҳаво ранг кўзлари ёқарди. У Андрияга ҳам маъқул келганди. Андрияга ҳар қандайи ёқаверади ўзи, истаган қизга уйланган бўларди. Эҳ, тентак Андрия! Ҳали ҳам ойисининг чизган чизигидан чиқмай, бир-бирларисиз туролмайдилар. Чол кўрпани бурнига қадар тортиди, кейин дарров уни яна пастроққа туширди, чунки кўрпа мўйловига тегиб, юзига ботгани учун гаши келганди.

Чол Мионица ҳақида ўйлагиси келмас, аммо уни келин қилганлиги хато бўлгани учун ўйламай ҳам иложи йўқ эди. Андрияга эса, барибир, унга уйланадими, бошқасигами, фарқи йўқ. Чол Мионицани қўлдан чиқармай, тезда ўғлига олиб берди. «Ушанда тентаклик қилган эканман!— деб қўйди у ўзига-ўзи.— Айниқса уруш бошланишидан бир йил олдин уйлантирганимни айтмайсизми. Еки урушдан кўрқдиммикан? У ҳолда Андрияни уйлантирмаслигим, айниқса Мионицага уйлантирмаслигим керак эди! Унинг нимаси менга ёқиб қолгандийкин? Чол шу заҳоти ўзига-ўзи яна савол берди: «хўш, унинг нимаси ёмон экан? Бу саволга жавоб тополмади. Мионица ўзгармаган, аввалгидай дуркун, жозибали эди. Фақат доим қорни қаппайиб юради. Мионица ва Андрияни қишлоқ болалари кўришганда: «Миона — бўғоз сигир!» деб масхара қилишларини Чол

билади. Дарҳақиқат, Мионица бамисоли қуёндек туғонгич чиқиб қолди. Ҳар йили бир бўшанади: ё боласини туширади ёки туғади. Хуллас, ҳозирги кунда улар саккиз фарзандли бўлиб, тўққизинчисини кутишяпти. Чол уни уришмасди.

«Бу ишда аёлнинг нима гуноҳи бор? Эркак айбдор-да!» У Мионицанинг бошқа жиҳатидан афсусланади. Келинининг ювошлиги унинг ақли расомаслиги, думбуллигидан. Ним кўк кўзлари ҳам Чолнинг тасавуридагидай, мулойим бўлмай, қўйникига ўхшаб бўзраяверади. «Ҳа, мен келин масаласида янглишдим. Қишлоқ шароити, фойдани кўзда тутибман... Бақувват, оилага нафи тегади, деб ўйлабман. Мана топган фойдамиз, овсар келинга эга бўлдик, холос!» Бунинг учун Чол ўзини кечиролмасди. Агар, Андрия бошқа хотинга уйланганда ҳам бошқача бўларди. Энди фойдаси йўқ, ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Орада саккизта бола тургандан кейин нима ҳам қилиб бўларди! У ухлаш учун девор томонга ўгирилиб ётди. Яхшилаб дам олиши, тўйиб ухлаволиши керак. Ҳали эртага анча-мунча куч керак бўлади.

Чол яна Қуш ҳақида ўй суриб, кўзи уйқуга кетди. Эртанги қувончдан ҳаяжонланиб, яхши ухлолмади. Ухлаб қолиб, кечга қолмай, деб чўчирди. Эрталаб овга чиқадиган бўридек сергак бўлиб ётди.

4

У, турган гап, ўз вақтида уйғонди. Чунки умрида ҳеч қачон тураман деган вақтида ухлаб қолган эмасди. Ой ғира-ширасида каравотдан қўзғоларкан, дераза олдига борди. Иштонининг бир вақтлар узлиб кетган боғичини қўли билан ушлаб турарди. Хотинидан бошқа иштон сўрагиси келмасди. Чунки хотиним билан келиним бу ишни айтмасдан ўзлари қилишлари керак, деб ҳисобларди. Бундан ташқари, улар эътиборини тортишни ҳам хоҳламасди.

Дераза қесакисига бир пайтлар мих қоққан бўлиб, ҳар кун и кечқурун ётаётганда ярим метр занжирли оғир, гилофли «Зенит» соатини ўша михга осиб қўярди. Соатга қараса, уч яримдан ошиб қолибди. Қоронғида каравоти олдига қайта туриб илжайиб қўйди. У ҳали ҳам мўлжаллаган пайтида уйғона олишидан мамнун эди. Чол каравотдан

пайпаслаб чолворини қидириб топди-да, чўнтагидан чизимча олди. Каравотига ўтириб чизимчани бор бўйича боғлай-вераймикин ёки қирқаймикин, деб ўйланиб қолди. Чизимча анча узундек туюлди, Чол ортиқча исрофгарчиликка йўл қўядиганлардан эмасди. Лекин ҳар қалай чизимчани қирққиси келмай, икки қават боғлаб олмоқчи бўлди. Бугун унинг ҳамма иши пишиқ-пухта бўлмоғи лозим.

Беўхшов бармоқлари билан чизимчани липпасидан ўтказди-да, маҳкам боғлаб олди. Қорни кичкина бўлгани учун шекилли, чолвор кенгдек туюларди.

Ой ёруғида пайпаслаб-пайпаслаб тезда кийинди. Чироқ ёққиси келмади. Журжя чироқ ёруғини дарров сезади. Уч чақирим нарида чироқ ёнса ҳам уйғониб кетади. У неваралари билан ён хонада ётади. Чол энгил-бошини яна бир яхшилаб тузатгандан кейингина кўнгли тинчиди.

Шу пайт яна хаёлига Қуш келди.

— Бугун у билан учрашаман,— деди у оҳиста товушда.— Бугун Қушни катта ўрмонда кўраман. Кун бўйи бир-биримиздан кўз узолмаймиз. Бугун у ҳам мени кўриши керак. Унга ажойиб бир нарсга тайёрлаб қўйдим, қандай қабул қиларкин? Ақли етса хурсанд бўларди! Чол чўлоқ оёғини амаллаб узатди-да, соғ оёғига ўтириб қўлини каравот тагига узатди. Газетага ўралган болта жойида турарди. Хожатбарор Мионица уни чархлаб яна жойига келтириб қўйибди.

— Бир оз овсарлиги ҳамда кўп туққани дейилмаса, ҳар қалай ёмон аёл эмас-да,— деди у ичида мамнун кулимсираб. Чол ўроғлиқ газетани очиб болтани олмоқчи бўлди. Ўрмонда газетанинг нимаям кераги бор? Аммо бир оз ўйлаб турди-да, тўсатдан қорним оғриб қолса иш бериши ҳам мумкин, деган қарорга келиб, газетани очмай қўя қолди. Кейин шапкаси ва кесакига қоқиқли михдан «Зенит» соатини олди. Овқат олгиси келмади. Ташқарига ошхона орқали чиқаётганда бирор емиш оливолса ҳам бўларди-ю лекин ортиқча юкни нима кераги бор, деб ўйлади. Уч пачка «Драва»дан чўнтагига солди. Шунинг ўзи кун билан етади. Астойдил ишланса ҳатто шу ҳам кўплик қилади! Қўлинг иш билан банд бўлса, бир пачкани ҳам чекиб тугатолмайсан. У бугун жуда зўр бериб ишламоқчи!

Қўлим банд бўлмасин, деб шапкасини хонадалигидаёқ кийиб олди. Чунки ташқарига икки эшикни очиб чиқиши керак, бир қўлида эса газетага ўралган болта кўтариб олган. Ўттиз олтинчи йилларга хос ёшқи картуз шапкасини

бошига яхшилаб ўрнаштириш учун анча овора бўлди. Чолнинг сочи сийраклашиб, шапка ҳам анча уриниб қолганди. У шапкани қулоғигача бостириб кийишни ёқтирмасди. Ниҳоят йўлга тушди.

Ўзи ўйлаганидек эшик ғирчиллаб кетди. Аммо ошхонага амаллаб чиқиб олди. Ой хира ёритган ошхонадан энди ёғ ва эски ғаладонникига ўхшаш моғор ҳиди анқиб турарди. Чол бу ерда бирор нарсага қоқилиб кетишдан ҳайиқмай, алангламасдан дадил одимлади.

Чол худди шу ошхонада туғилиб ўсгани учун, бу ердаги буюмлар қай тартибда туришини яхши биларди. Чарм қоқилавериб қават-қават бўлиб кетган эски бошмогини дўқирлатиб борар экан, оёқлари ошхонанинг ҳали совиб улгурмаган илиқ тупроғини сезиб турарди. Тўғрироғи, тунда ошхонанинг тупроғи совиб улгурмаслигини билгани учун оёқларимга илиқлик ўтяпти, деб тасаввур этарди. Чол дастлаб бошмоққа анча вақт ўрганолмай юрганди. Буни у уруш тугаши билан бозордан сотиб олган эди. Бошмоқнинг эгаси бошмоқ словенияники, тоғ ковуши деб аталади, деганди. Бошмоқ унга бегона юртникидек туюлар, унинг словенияникилигига ишонгиси келмасди. Оёқларига чармдан ер ҳарорати ўтишига шубҳа қиларди. Фақат учинчими, тўртинчи марта тузатиб, дағал эски чарм қоплагандан кейингина бошмоққа ихлос қўйиб қолди. Энди у одатдаги деҳқон пойафзалидан фарқ қилмай қўйганлиги учун ҳам Чол бошмоққа ишонарди. У олис ва нотаниш мамлакатдан келган буюм ҳурматини жойига қўйиш ўлароқ, бошмоқни ҳамон хорижий ажиб номи билан атарди.

У уйдан чиққанда чамаси соат тўртлар бўлиб қолганди. Ҳовли сутдек ойдин, ёқимли куз шабадаси эсарди. Чол бир оз тўхтаб, ёзнинг саҳарги соат тўртлари билан кузги худди шу пайт ўртасида қандай фарқ борлигига эътибор қилди. Бундан сажкиз ой илгари Мурга деган итларини заҳарлаб ўлдиришди, ўшандан бери ит боққанлари йўқ. Аввалига танимай Чолнинг олдига югурганча ҳуриб келадиган Мурганинг ўрни билиняпти.

«Ҳаёт шундай ўтаверар экан,— ўйлади Чол.— Мурга ўлди, ёз тугади, кунлар ҳам қисқариб қолди... Фақат менинг кўзим тирик. Яна қанча яшарканман?»

Чол бу саволга жавоб беролмади. У Қушга қандай кафан бичган бўлса, уни ҳам ажал ўз вақти соатида олиб кетади. Аммо Чол Дарахтни қулатишга ва яна бир оз яшашига ишонарди.

«Энди олтмиш тўққизгагина кирдим! Мурга каби мени ҳам битта-яримта гумдон қилмаса ҳали яшайвераман. Лекин ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Аммо аввал мен Дарахтни қулатишим керак» — деди Чол ва болтани бағрига янада қаттиқроқ босиб олди.

У ҳовли ва йўлларни ёритиб турган ой нурида юриб борарди.

5

Ой нури хиралашганда Чол бир соатча йўл юриб қўйганди. Осмон бўзара бошлаганини кўзи кўришдан олдинроқ ҳис этди. Қандайдир туйғу еру кўкда содир бўлаётган ўзгаришдан уни огоҳ қилиб қўйганди. Бу тонг ёриши эди. Бошқа одам бўлса, балки мазкур ўзгаришни сезмаслиги ҳам мумкин эди. Аммо олтмиш тўққиз баҳорни кўрган Чол тонг шарпасини дарҳол туя олади.

У қирқ ямоқ хорижий бошмоғида шошилмай борар экан, роса икки соатда кўзлаган манзилига етишни мўлжаллаганди. Бу йўлдаги ҳар бир ҳаракат, ҳар бир сезги юз марта-лаб текширилган. Ҳозир у фақат бир нарса, яъни ҳар сафар дарахт кесгани боргандагидай ўй суриш иштиёқи билан ёнарди. Лекин бугун ундай қилолмади.

Чол бу Дарахтнинг оддий дарахтлардан эмаслиги, ёши ҳам бир жойга бориб қолганини биларди. У авваллари Дарахт олдида ўзини сира бундай ночор сезмаганди. Ҳатто, бундан тўққиз йил илгари Дарахтни қулатолмай ўрмондан қуруқ қайтганда ҳам ўзини бунчалик заиф сезмаганди. Чол Дарахтга биринчи марта қўл кўтараётгани йўқ-да, ахир!

Деярли ҳар йили ўрмонга ана шу Дарахтни кесиш нияти билан боради. Лекин ҳар гал Дарахт олдига борганда фикридан қайтиб, бошқасини кесиб келарди. Нега бундай қиялпман, деб ўзига-ўзи савол ҳам бериб қўярди. Авваллари у кучлироқ, шижоатлироқ эди, Дарахтни осонгина ағдариши мумкиниди.

Шу пайт ногаҳон Чол бор ҳақиқатни, яъни ўзини ўзи алдашга энди қаршилиқ қилишлигини айтгиси келиб кетди.

Ешлигида Дарахтга ачинганди. Назарида бу Дарахт ўрмонда яшнаб туриши керак, усиз ўрмон ҳувиллаб қоладигандек туюларди. Уруш пайти ўрмонга ўт кетганда Чол

аввал ана шу Дарахтдаги оловни ўчиришга киришганди. Ўрмон омон қоладими, ёниб тугайдими, унга барибир эди. Чол Дарахтни ёнгиндан сақлаб қолди. Фақат учидаги баргларигина ёниб кетди. Бошқа дарахтлар ёнгиндан анча зарар кўрди. Лекин улар ёнгиндан кейин тезда ўзига кела бошладди, қайта барг ёзиб, ёниб кетган шохлари, япроқларининг ўрнини босди. Аммо Дарахт қайта ўзига келолмади. Бунинг сабабини тушуниб бўлмас, табиатнинг адолатсизлиги бўлиб, Дарахтдан нима учундир ўч олганди. Бутун бир ўрмонда фақат шу Дарахтгина ярим ёнган ҳолда қаққайиб турарди. Чол бир куни Дарахтдан хабар олгани келиб, унинг ёнгиндан кейинги биринчи баҳорда сўнги марта япроқ ёзганининг шоҳиди бўлди. Қовжироқ япроқлари кузда бошқа дарахтлардан илгарироқ тўкилиб кетди. Шушу Дарахт бирор донга ҳам яшил барг ёзмади; одамлар, у қуриб қолса керак, дейишарди. Аммо Чол одамлар янглишайтганини биларди. У ҳали Дарахтда озгина бўлса-да, ҳаёт озиғи — шарбати борлигига ишонарди. Чол Дарахтнинг яширин равишда ҳаёт учун курашайтганига ишончи, комил эди. Дарахт борган сари мингаяр экан, бутоқлари тобора сийраклашиб ёнгиндан кейин ўн йил ўтишига қарамай, худди ёнгин кечагина бўлгандек яланғоч учлари ҳанузгача қорайиб турарди. Дарахт кимдан бунчалик нафратлансайкин? Наҳот ёндирганлари учунгина ҳаётдан шу қадар нафратланса? Жонсиз бир дарахтнинг ҳаётдан нафратланишига ким ҳуқуқ берган? Дарахтнинг газаб-нафратга тўлганлиги ва бу нафратини ҳозир энг олчоқ душман сингари сир тутаётганига Чол иккиланмасди. Кейинги йилларда унинг ранги ўзгариб, сичқонга ўхшаб кул ранг тусга кирди, қадимдан тошга айланиб қолгандек метин бўлиб қолди.

Аммо Чолни янглиштириш қийин, у Дарахт тепасида ҳаёт жўш ураётгани, газаб-нафрат қайнаётганини, бутун ўрмонни қидирганда ҳам бундай яшовчан ва бақувват дарахтни топиш амри маҳол эканини биларди. У тош қотиб кичрайишига қарамай, ҳамон ўрмондаги ягона баланд дарахт эди. Ўрмонга яқинлашганда биринчи бўлиб ана шу Дарахт кўзга ташланади, унинг қорамтир учларига киши қизиқсиниб қарагани ҳамона кўнгли алланечук бўлиб кетади.

Чол ёшлигида Дарахтни кесишга ачинади. Ёнгиндан кейин унга яна ҳам кўпроқ ачинадиган бўлиб, бора-бора ачиниш ўрнини кўрқув эгаллади. Чол Дарахт тепасида

жўш ураётган яширин кучдан қўрқарди, уни енголмайман деб ўйларди. Шу сабабли ҳам ҳар гал кесаман деб дарахтга яқинлашганда ҳайиқиб, қароридан қайтар ва бошқа, ундан нарироқдаги дарахтни кесиб келарди. Чол болта кўтаришдан қўрққанини кўриб Дарахт хурсанд бўлишини, чўлоқ оёғидан кулишини истамасди. Дарахтнинг Чолдан кулиши турган гап, чунки ундаги ғазаб-нафратнинг чеки йўқ! Чол Дарахтнинг кула олишига ишонарди. Қизиқ, Мурга ҳам одамнинг кулганини тушунармиди? Йўқ, тушунмасди, итлар одам кулгисини тушунмайди. Шундай экан, одам ўз устидан дарахт, ит ёки бошқа бирор нарса кулишини қаёқдан тушунсин? Ҳайвону нарсалар ўзларига хос, бошқа жонзот тушунмайдиган тарзда кулиши ҳам мумкин. У ҳолда нега энди Дарахт Чолнинг чўлоқлиги ва қўрқоқлигидан кулолмас экан?

Мана ҳозир Чол дарахт кесгани кетяпти. Рухсат қоғозни ҳам худди ана шу Дарахтни кесгани олган, беришмайдими, деб қўрққан ҳам эди. Ҳайтовур беришди. Чол «Раҳмат» деди. Дарахтни кесмоқчи эканликларини, ўрмонни қуриган ва қари дарахтлардан тозалашмоқчиликларини Чол бултуроқ эшитганди. Ҳамма ўрмонларда шундай қилишаётганди. Бунни эшитган Чол: «Майли, қуриганларини кесаверинглар, аммо анави, ўзини ўликка солиб ётганига тега кўрманглар. Борди-ю, бирор одам уни кесмоқчи экан, ўша одам мен бўла қолай»,— деди. Шунинг учун ҳам бу Дарахтни кесишга рухсат сўради.

Чол Дарахтни қандай кесиш ҳақида ўйламай қўяди. У қўлида болта билан Дарахт атрофини айланиб юрганда ҳам ўйлашга вақт топилади. Ҳозир хаёли рухсат қоғозиди. Қоғоз эса чўнтагида турибди, унда қайси дарахтни кесиш аниқ айтилган. Энди бунни ўзгартириш мумкин эмас. Яхши ҳамки рухсат қоғоз бор ва унда қайси дарахтлиги аниқ кўрсатилган. Советдагилар Чол эсини еб қўйибди, деб ўйлашлари турган гап. У, ҳамма нарса аниқ ёзиб қўйилган. Дарахтни энди ҳеч нарса қутқариб қололмайди, деб хурсанд бўлди. Наҳот Чолнинг бир ўзи Дарахтни енголмаса, наҳот Чолнинг ёши Дарахтнинг ёшидан улуғ бўлмаса? У ой ёритган кўча ўртасида тўхтаб қолди.

— Енгаман!— деди чол гўё Дарахт унинг гапини эшитиши мумкиндек.— Хотиржам бўлавер, енгаман. Ҳали беллашганимда биласан, мендаги қатъият сеникидан кам эмас. Бу сафар шафқат кутмай қўя қол.

Шундан кейин у яна йўлида давом этди. Тобора ёри-

шаётган тонг нурлари қоронғилик билан олишиб уни тилка-пора қилар экан, ёруғлик ва зулмат бир-бирининг оғушида ўзаро омихта бўлиб борар, борлиқ ажиб тус касб этарди. Одимлаётган Чол буни яққол ҳис қила бошлади.

Чолнинг қувончига оёқ оғриғи рахна соляпти, колос. Оёғи аллақачон, уйдан чиққан дақиқаларидаёқ қақшай бошлаган бўлса-да, Чол ўзини билмаганликка олган, кун бўйи кайфияти бузилиб юрмаслиги учун оёғини ҳатто хаёлига ҳам келтирмаслик пайдан бўлганди. Лекин оғриқ ўз кучини кўрсата бошлади. Чолнинг назарида қўймучи билан тиззасининг ўртасига нимадир нобакор нарса жойлашиб олиб, бутун асаб томирлари ҳамда мушакларини таранг тортиб қақшатиб оғритарди. У бу оғриқни яхши билар ҳамда ундан чўлоқ оёғидан нафратлангандай мислсиз ғазаб билан нафратланарди. Бу ярамас оғриқ бирор иш қилишга йўл қўймас, тўнғизтароқ барги билан компресс қилсагина пасаярди. Йирик-йирик, бўлиқ ана шу япроқлар уч соатдан сўнг чунонам сасиб кетардики, уларни ташлаб юборишдан бошқа илож қолмасди. Қизиқ, тўнғизтароқ япроқлари Чолдан бошқа ҳеч кимнинг дардига малҳам бўлолмас, бирорта одам ундан шифо топдим, демасди.

«Менинг ҳеч нарсам бошқа одамларникига ўхшамайди!»— деб қўйди ичида Чол юришдан тўхтаб. Энди оғриқ сезмаётганга солишнинг ҳожати қолмаганди. Илож қанча, оёқ зирқирагандан зирқираб оғрияпти. Утириб бир оз силаб-сийпалагач, оғриқ босилди деб ўзини-ўзи ишонтириши ҳам мумкин, аммо Чол энди ўзини алдагиси келмасди.

— Истаганингча оғрийвер!— деди у мажруҳ оёғига нафрат билан қараб.— Бундан баттар оғримайсанми менга деса. Лекин бугун мени енгиб бўпсан! Барибир Дарахтни қулатаман. Агар, сен оғриқ, Дарахт билан тил бириктириб, халақит бермоқчи экансан, овора бўласан, шуни билиб қўйки, ҳатто хотиним ва ўғлим ҳам мени бу йўлдан қайтаришолмади. Шундай бўлгач, бу ишга аралашмаёқ қўя қол!

Тўнғизтароқдан бўлак нарса унга ёрдам беролмаслигини Чол яхши биларди. Уша гиёҳ ҳозир унинг ёнида ҳам, уйда ҳам йўқ. Уйда бўлганда ҳам барибир олволмаган бўларди. Бугун у оёқ оғриғини енгилни ҳам, Дарахтни қулатишни ҳам шу тўнғизтароқсиз бажариши керак.

Чол сояли жойга ўтди. Учи ясси қоя йўлга соя ташлаб турарди. Энди тонг отишини кутиш керак. Оёғи оғриёт-

гани учун қоронғида тоққа чиқишга қўрқди, чунки оёғи қайрилиб кетса, оғриқ баттар зўраяди, газетага ўроғлиқ болтани тагига қўйиб, йўл четида ўтираркан, чўлоқ оёғини ариқ ичига узатди. Чол қоронғилик жонига теккани учун тоққа тескари ўтириб олганди. Кун бўйи тоғда судралиб юради ҳали, ўшанда истаганча қарайверади.

Қизиқ, ҳозир ўтирган пайтда оёғининг оғриғи босилармикан? Агар босилса, бундан кейин оғриқни босишнинг йўли топилган бўлади. У чўнтагидан «Дравă» сигарети пачкасини чочилиб кетмасин деб эҳтиётлаб чиқарди-да, букилмайдиган бармоқлари билан бир донасини суғуриб олди. Сигаретанинг йирик тамакили қаттиқ жойларини пайпаслаб эзгилади. Сигаретанинг яхши текисланганини текшира туриб пиджаги астаригаги кичкина чўнтакчадан гугурт олиш учун қўлини тикди. Шу пайт бармоғи сигаретанинг текисланмай қолиб кетган ерига тегиб кетди-ю фабрика билан сифатсиз тамакини тўзитиб сўкиб қўйди. Ҳар сафар бармоғи сигаретанинг йирик тамакисига текканда у шундай сўкиниб қўярди.

Чол сигаретасини ёндириб олгач, гугурт ва сигарета пачкасини чўнтагига эҳтиётлаб жойлаб қўйди. У хасис эмас, аммо пулга сотиб олинадиган жамики нарсаларни қадрларди. Пулга келган нарса нес-нобуд бўлмаслиги керак, дерди. Пулни у қандайдир мажҳул нарса деб билар, унга деҳқонларга хос назар билан қараб, эъзозларди. Аммо ана шу қоғоз ёки думалоқ шаклдаги енгил алюминийнинг қадрланиши сабабини охиригача тушунолмасди. Шунинг учун ҳам у пулни ҳам қадрлар, ҳам нафратланарди. Бир сафар пулнинг моҳиятини тушунишга ҳаракат қилиб кўрган эди, давлат кафиллигидаги аллақандай олтин таъминоти ҳақида гапиришди. Лекин Чол ҳеч нарса тушунмади. Фақат шуни билдики, пул қуруқ ўзи ҳеч нарса эмас, оддий бир қоғоз бўлса-да, лекин қандайдир сабабларга кўра қадрланар, у билан муносабатда эҳтиёт бўлиш керак экан. Чол ҳамма нарсада равшанликни ёқтиргани учун норавшан нарсаларга ўзи ҳам норавшан муносабатда бўларди.

У ҳозир чекиш хумор қилдими, йўқми билолмасди. Аччиқ тутун ўпкасига таъсир этиб, ёқимли қичиштирар экан, назарида совуқ ҳам унчалик баданидан ўтмай қўйганди. Қанийди, суянадиган нарса бўлса-ю, оёқ-қўлингни узатиб бир оз суяниб ўтирсанг. Аммо суянишга орқасидаги тоғу унинг соясидан бўлак ҳеч нарса йўқ эди.

— Тоққа суяниб бўлмайди!— Чол баланд овозда шундай деркан, ўз сўзларидан кулиб қўйди.— Топган гапини қаранглар-а! Тоққа суяниш эмиш!— Ҳеч ким бундай ишни қилмаган. Оёғи эса, ҳамон оғрияпти.

Чол оёқ оғриғининг босилишига умиди қолмай, суянадиган бирор нарса тополмагач, тонг отишини кутишга қарор қилди.

6

Чол йил фасллари ичида аёллар ёзи деб аталмиш эрта кузни ҳамда куннинг илк саҳар пайтини хуш кўради. Декабрь ойими, июлми, ёки эрта баҳорми, барибир, илк саҳар пайти бўлса бас эди.

Бошқа пайтларга лоқайд қарарди. Қуёш агар у осмонда чинданам бўлса чошгоҳда энг юқори нуқтасига чиқишини билар, бу Чолни заррача ҳам ҳаяжонлантирмасди. Кечқурун қоронғилик тушади, чунки қуёш осмонда бўлганми йўқми, қатъи назар, бошқа одамларни қизитгани кетади. Чол табиатнинг ёлғиз шу хусусиятинигина адолатли деб биларди. Ҳар бир одам учун кундузи иссиқ, кечқурун қоронғилик зарур, бунда муайян адолат мавжуд. Қолганлари, яъни ёмғир, ногаҳоний жала қуйиш, момақалди роқ, шамол ва ҳоказоларни Чол писанд қилмасди. Улар худди Журжянинг тентакларча ғазабга минишига ўхшайди, холос. Хотинининг лов этиб жаҳли чиқиб кетишини ҳурматламагани каби, табиатнинг юқоридагига ўхшаш инжиқликларидан нафратланарди. Чол бесабаб, асоссиз, пайдо бўлиб ҳамма ёқни тўс-тўполон қилувчи, сўнг бузғунчилик мақсадида бошқа ерга кўчиб ўтувчи нарса-ҳодисалар умуман ҳурматга молик эмас, деб ҳисобларди. Бундай воқеа-ҳодисалар Чолга бемаънилик ҳамда мақсадсизлик бўлиб туюлгани учун ҳам доим унинг хатти-ҳаракати маълум бир мақсадга бўйсунган бўларди.

Тонг эса, бошқа гап.

Тонг кишиларга тобе эмас, мустақил. Уни оқшом билан мутлақо тенглаштириб бўлмайди. Чол оқшомни табиий ва одатдаги нарса деб билар, тонг эса мўъжиза, ҳатто инсон туғилишидан ҳам катта мўъжиза бўлиб туюларди. Инсон туғилишининг ўз сабаблари бор. Чақалоқ дунёга келаётган пайт она ётоғида нималар бўлишини Чол яхши билади. Ҳар қалай бу тушунарли ҳодиса ва унга қандайдир таъсир

кўрсатиш мумкин. Тонгни эса ҳеч нарса тўхтата олмайди. Тонг отиши муқаррар! Тонг отишига ҳеч нарса билан таъсир этиб секинлатиб, иродага бўйсундириб бўлмайди. Борлиқ ёришади қўяди. Чол ҳеч ким, ҳеч нарса билан ҳисоблашмай ўз ишини бажарувчи одамлардан доим ҳайрон қоларди. Шунинг учун тонг ҳам уни ҳайратга соларди. Тонгни бошқарадиган қандайдир мислсиз, ҳориб-чарчамас куч бўлса керак, деб гумон қиларди Чол. У ўша куч нималигини билмас, ҳар куни тонгни қаршилашдан тўймасди.

Чол мана, ҳозир ҳам тонгни кутаркан, тонг кун бўйи давом этмаслигидан афсусларди.

Ҳали бу ерга тонг нурлари этиб келишига хила вақт бор. Чол тоғ кўланкасида ўтирибди. Бу ердан кўланка ташқарисида рўй бераётган ҳодисаларни кузатиб туриш яхши. Худди театрдаги томошабин қоронғи залда ўтириб яхши ёритилган сахнани кузатаётганга ўхшайди. У ўтирган жойидан қоронғилик билан илк тонг нурлари бир-бирига дуч келаётгани, тун пардаси ва субҳ шафақлари ўйноқлашини кўриб турарди. Лекин ҳозир Чолни йўл қизиқтирмасди. У кўзини кўкка, ўз таъбири билан айтганда, осмони фалакка тикди. Осмонда ҳозир нимадир рўй берар ва буни Чол бор вужуди билан ҳис этарди.

Чол йўл ёқасига ўтирганда осмон ҳали тўқ зангори тусда бўлиб, у ер, тўғрироғи, уфқда кўринувчи ер қатлами узра худди бир оз олдинга энкайган тўқ зангори қабр тоши каби осилиб турарди. Аслида бунақа ва бундай тусдаги қабр тошлари бўлмайди. Чол бирорта ҳам қабристонда бундай тош йўқлигига имони комил. У умрида кўп қабристонларни кўрган. Лекин ҳар қалай, осмон ваҳимали қабр тошларига тўлиб кетгандики, унга қаралса беихтиёр, ер бундай оғир юкни қандай кўтараётган бўлсайкин, деган савол туғиларди. Шуниси аниқки, гарчи осмон ҳеч қачон, ҳеч нарсага таянмаса ҳам ҳозир уфқда ерга таяниб турибди. Осмон доим ўзига ўзи таянади ва доим ўз ҳолича мавжуд. Доимо ўз ҳолича мавжудлиги осмонга ёмон эмасмикин, деб сўради ўзидан Чол. Қадимдан бор ва ўз ҳолича мавжудлигига қарши ҳеч нарса қилмас экан, демак, унга ёмон эмас.

Хуштаквоз шамол аллақачон тинганди. «Тонгдан қўриб жўнаб қолибди, ярамас!» ўйлади Чол.

Тонг олдидан шамол тишиши нимадан дарак беришини Чол биларди. Демак, кун дим бўлади, кечгача шамол эсмайди. Об-ҳаво ва шамоллар ҳақида у кўп нарса билар-

ди. Қаёқдан билишини тушунтиролмас, тушунтиришга ҳаракат ҳам қилмасди. Биладди вассалом-да. У ҳаво очиқ келишидан қувонарди.

Рангли уч нафар ҳошия осмонни тўрт бўлакка бўлиб ташлаган эди. Доимо ўзгариб турганлиги ва ниҳоятда новиклиги учун ҳошиялар рангини аниқлаб бўлмасди. Ҳошиялар катталашиб кенгаяр экан, бояги тўқ зангори харсангларни битта қўймай ютиб юбориши аниқ бўлиб қолганди.

Чол чап елкаси оша чапга, шарқ томонга қаради. У томонда шунақанги ажиб ўзгаришлар содир бўлардики, буни кўрган Чол Шарққа қарашини ҳам, тўғрига қарашини ҳам билолмай қолди. Шарқ томонда тонгнинг энг ажиб мўъжизаси рўй бераётгани учун Чол ўша томонга қарашга қарор қилди, тўғрисига эса аҳён-аҳёндагина назар солиб қўярди, холос.

Шарқ томон, кимдир шафақ ва кул ранг тусини ўчириб ташлагандек бўзариб беҳол бемор тусига кирди. Аммо бу манзара кўпга чўзилмади. Кўк гумбазига қизғиш нур томирлари югуриб, қайта ҳаёт бахш эта бошлади. Пастда, нақ Чолнинг қаршисида осмон тўқ ва ним кул ранг тусга кириб, гоҳ бу ранг қуюқлашар, гоҳ ним тортар экан, ер сатҳини ажиб товлантирарди. Чол бирон марта ҳам театрда бўлган эмас, саҳнадаги баҳмал парданинг ранго-ранг жилоланишини тасаввур ҳам қилолмасди. Ҳозир осмон худди ўша баҳмал пардага ўхшаб кетганди. Чол яна чап томонга қаради.

Шарқ томондаги осмон томирчаларига тобора қон югуриб қизарар, бу ҳаво исиганидан дарак берарди. Чол ўтирган соя жойда ҳаво салқинлашгани учун, Чол пиджаги тугмаларини қадаб қўйди.

«Қуёш салқин ҳавони ҳайдаяпти,— деб қўйди у ўзига ўзи.— Мана, менга ҳам етиб келди. Алам қилган шекилли, кучайяпти салқин. Ҳайдалиш ҳамма нарсага, шунингдек одамга ҳам ёқмайди».

Совуқ Чолнинг суяк-суягидан ўтиб кетса ҳам, тонгни қаршилаш қувончидан маҳрум бўлмаслик учун у ўрнидан жилмади. Совуққа бир амаллаб чидаш мумкин, ҳадемай ўтиб кетади. Ҳатто сигарета ҳам чекмади, кейин чекар, ҳозир яхшиси тонгни кузатгани маъқул.

Шу пайт Чол ноҳосдан қандайдир шитирлаган товуш эшитиб қолди. У йўл ёқасидаги кўкатларга тикилди. Ўрашира қоронғида кўкатларни яхши кўролмасди. Аммо у ер-

да ҳозир бир нарса содир бўлаётганини Чол эшитиб ҳис этиб турарди. Худди қақраган ерга сув қуйилгандагидек шариллаган шарпа эшитилар, тупроқ сувни аста шимиб оларди. Чолнинг қулоғи сезгир бўлгани учун, аста эшитилаётган шарпани ҳам илғаб олаётганди. Куз кўкатларининг бирин-сирин бош кўтараётганини кўрган Чол алланечук бўлиб кетди. «Бир ойдан сўнг қуриб қолишини билармикин булар?» — деб сўради ўзидан Чол кўкатларга ачиниб. Ҳозир жами ўлим кутаётган нарсаларга ачинишга ҳам тайёр эди. Вақти келиб ҳамма нарса бир-бир йўқ бўла боришини у биларди. Фақат тонггина умри боқий, кўкатлар ўша кўкатми ёки йўқми, Чол ўша чолми ёки бошқами, қатъи назар, абадий тонг отгани отган. Дунёда тонгдан шамсиз ва шафқатсиз нарса йўқ. Шунга қарамай, Чол тонгни ёмон кўролмасди. Чунки куч зўр бўлгани учун ҳам доим шармсиздир, тонг эса, ҳар қалай у билган нарсаларнинг энг қудратлиси.

Кўкат бўй чўзар экан, у зулмат қаъридан ниш уриб чиққан навниҳолнинг учини кўриб қолди. «Нима, бу энг жасурими, — яна ўзига ўзи савол берди Чол. — Биринчи бўлиб бош кўтарганлар энг жасурлар ҳисобланадими? Қандайлигини билиш учун ушлаб кўрсамийди. Эзғилаш эмас, ушлаб кўрсам бўлди. Жасурларни ёқтираман-да! Ўзимда жасурлик етишмаслиги учун ундайларни ёқтирармикинман эҳтимол? Дарвоқе, жасурманми мен ёки йўқми? Чол шу хусусда ўйлаб кўрмоқчийди, лекин ҳозир вақти йўқ. Тонг отиб келяпти.

У шарққа нигоҳ ташлади-ю, нима гаплигини тушунди. Чол ҳозир бирорта мураккаб машинанинг иши қандай кетаётганлигини билиш учун назорат пультага бир нигоҳ ташлаб қўйган тажрибали механикка ўхшаб кетганди. Чол шу пайтда шарқ аланга тусига кирган деб ўйларди. Дарҳақиқат шарқ алангаланаётганди. У худди номуси қўзиган одам юзига ўхшаб кетганди. Шафақ тобора қуюқлашар, лекин Чолнинг шарққа боқишга вақти йўқ эди. Бирор нарсани кўрмай қолмаслик учун кўз-қулоқ бўлиб туриш керак. Ҳамма ёқда бирор воқеа рўй бераётгани учун у кузатиш ва эшитишга улгуролмасди.

Кўкат қадини тиклаб олгани, мавжудлигини билдириш учун шарпа беришига зарурат қолмагани сабабли, ҳеч қандай шитирлаш эшитилмай қўйганди. Лекин бунинг эвазига кўкат узра бошқа юзлаб овоз эшитилардики, бу кўкат орасидаги, дарахт тепасидаги ўрмалаётган ҳашаротлар шарпа-

си эди. Чолнинг орқасида нимадир ғимирлар, йўлда ўрмонда, япроқ ва кўкатларда, Чолнинг оёғи ости ҳамда кийимида, қўйингчи, мусаффо шафаққа чулганган осмон тагидаги борлиқда қандайдир нарсалар тўхтовсиз, ўхтин-ўхтин шитирларди. Шарқ томондан жадал зарғалдоқ тус аланга юксала бошлади. Чол худди шу ердан қуёш чиқишини кутарди. Қуёш ҳеч қачон бир жойдан иккинчи марта чиқмаган. Доим бир оз силжиб чиқади, бугун Чол унинг қаердан кўринишини илғаб олиш пайдан бўляпти: сарғиш ҳошияни қуёш нурлари кесиб ўта бошлади, ҳадемай қуёшнинг ўзи ҳам кўринади. Чол қаттиқ тикилганидан кўзи ачишиб, ёшлана бошлади. Лекин у бўш келмади, қуёш чиқишини албатта кўриши керак. Чол энди атрофидаги шитир-шитирларга, ҳаракатларга аҳамият бермай қўйган, бутун диққат-эътибори шарқдаги сарғиш осмон этагига қаратилганди. Аммо кўз ёшлари ортиқ тикилишга ҳалал бериб, сарғиш ҳошия лаққа чўғ бўлиб кўрина бошлагани сабабли, Чол кўзини артиш учун юзини четга буришга мажбур бўлди. Кўзим оғрийди ҳам демай, уни қаттиқ арди-ю яна нигоҳини осмонга тикди. Қуёш ғафлатда қолдиришига йўл қўймаслик керак-да, ахир!

Лекин қуёш уни барибир ғафлатда қолдирди!

Чол кўзларини артгунча қуёшнинг анча-мунча қисми уфқдан мўралашга улгурганди. Чолнинг нигоҳ узишини пойлаб турган қуёш у ўгирилиши билан кўтарилиб олди. Воқеалар шу қадар тез ривожланардики, қуёшнинг пайдо бўлиши унчалик тасодиф бўлиб туюлмади. Чол беихтиёр жилмайди.

— Мени ғафлатда қолдирдинг-ку! — деди у қуёшга эмас, худди одамга мурожаат қилгандай. Жуда бошлаб ғафлатда қолдирдинг. Майли, жаҳлим чиқмайди, кейинги сафар ҳушёр бўламан. Шунини яхши билиб қўйки, энди мени лақиллатиб бўлсан.

Чол бошқа нарсадан алданганида бундай қараб ўтирмас, бошлаб адабини берган бўларди. Аммо у ҳеч вақт қуёшни ҳақорат қилмас, қуёш бундан мустасно эди. Энди кутадиган нарса ҳам йўқ, қуёш чиқди, вассалом. Чол тоғ отишдаги асосий воқеа — қуёш чиқиши нима учун кўп режаларни бузиб юбориши сабабини тушунолмай ҳамон таажжубланарди. Дунёда қуёшдан яхшироқ ва ёруғроқ бошқа ҳеч нарса йўқ, бутун воқеа-ҳодисалар унга боғлиқ доимо ҳамма нарса унинг чиқишини орзиқиб кутди. Айни вақтда барча режаларни бузиб юборадиган ҳам худди ш:

қуёшнинг ўзи бўлади. Чунки у чиқди дегунча тонг тугайди. Қуёш ер узра нур соча бошлагач, тонг тугаб, кун бошланади.

Чол ўрнидан тураётиб, иккинчи марта энгашмаслик учун бир йўла тугунчасини ҳам кўтариб олди. Уриндан туриш ёки эгилиш унинг учун кони азоб эди. Оёқ оғриғи унга умр бўйи азоб бериб келди, бу оёққа ишониб бўлмайди. Чол қаддини ростлагач, тўғри тоғ томон йўналди.

Урмон билан қопланган, қадди дол тоғ соқол-мўйлови ўсиб кетган одам юзини эслатиб турарди. Чол тоғни эмас, ундаги ўрмонни яхши кўрарди. Бу ўрмон у қадар чиройли эмасди. Унда ҳар хил нав дарахтлар бўлиб, баъзи жойлари кал бошдай сийрак, баъзи жойлари патакдай қалин, айрим жойларида дарахт баланд ўсган, айрим жойларида паст, бир текис эмас, қаровсиз эди. Ранги ҳам турлича: яшил, қизғиш, кул ранг. Чол ўрмоннинг худди шу кўринишини ёқтирарди. У қидирган нарсасини топиш учун аста кўз югуртираркан, доимо кўриб келган манзарасига боқиб лаззатланарди. Чол ҳеч нарса ўйламай хила вақт ўрмонга нигоҳ ташлаб юрди. У дарахтларга қараётганидан, тонг отишини кўрганидан мамнун эди. Қуёш ғафлатда қолдиргани ҳам ёдидан кўтарилганди. Чолнинг назарида алданмагандай туюлар, йўл ёқасида ўтирган вақти беҳуда кетмаганлигига имони комил эди. Тоғ ўрмони четлаб ўтилгандай унда куз нишонаси сезилмасди. Фақат айрим дарахтларнинг япроқлари сарғайиб пиша бошлаганди, холос. Чол бу ерга ҳали куз етиб келмаганидан хурсанд бўлди.

Чол ниҳоят Дарахтни кўрди. У ҳар қачонгидек бошқа дарахтлардан юксак бўлиб, қорамтир шохлари ҳам нигоҳни тортар, ҳам ғашга тегарди. Чолнинг юрак уриши тезлашди.

— Салом, Дарахтвой!— қичқирди Чол қўлтиғидаги тугунчасини яна ҳам қаттиқроқ қисиб, оқсоқланганча тоғ, ўрмон ва Дарахт истиқболига қувонч билан югуриб борар экан.

7

Чол Дарахтга яқинлашганда қаттиқ ҳарсилларди. Чунки юқорига олиб чиқувчи йўл тик бўлиб, Чол мажруҳ оёғи билан тоққа кўтарилиши оғирлик қилганди. Бунинг устига

у худди Дарахт бирор ёққа қочиб кетадигандай ўзини тёз юришга мажбур этганди. Мана, ниҳоят у Дарахтдан ўн қадамча масофада турибди. Чол зўрга нафасини ростлай туриб Дарахтга мулойим боқар экан, жангарилиги сезилмас, шунчаки ҳолдан тойган бир кекса эди, холос. Дарахт бутоғида Қуш қўниб турарди.

— Салом, Қушвой!— деди у узук-юлуқ овозда ва қўлидаги тугун кўкат устига тушар экан, ҳаво етишмагани учун кўкрагини чангаллади.— Пастдалигимда салом бермаганим учун кечирасан... Сенинг бу ердалигингни олдиндан билишим мумкин эди! Бошқа қаерда ҳам бўлишинг мумкин? Еки бошқа бирор масканинг борми? Эҳтимол бордир? Мабодо бўлса, бориб кўр-чи, бутунлай кўчиб ўтишинга ярармикин. Бугун сени ҳайратда қолдираман. Фаҳминг етса хурсанд бўласан!

Чол картузини ерга ташлади-да, устига чўкди. Эрта-лаб тоққа тескари қараб ўтиргандек, ҳозир ҳам у Дарахтга терс ўтириб қолди. Лекин бу сафар тасодифан шундай бўлди, чунки Чолга оёғини осилтириб ўтириш қулай эди. «Оёғимга қулайроқ»,— деб овутиб қўйди ўзини ўзи бу ўтириши гавдасига қулай эмаслигини сезиб. Назарида ҳар дақиқа Дарахт унга орқадан ҳамла қилиб қоладигандай туюларди. Шу сабабли лоақал кўз қири тушиб турсин учун Дарахт томонга ярим бурилиб ўтириб олди.

— Бугун сени кесаман!— деди у ва сўзлари Дарахтга қандай таъсир қилишини кўриш учун бир оз жим қолди. Лекин Дарахт писанд ҳам қилмади.— Биламан, сен мендан қўрқмайсан. Кучи етмайди, иш бошламасданоқ мени ташлаб, бошқа дарахт қидиришга тушади, деб ўйлаяпсан. Шундай деб ўйлаяпсанми? Хотиним ҳам, ўғлим ҳам шундай ўйлашяпти! Улар қандай ўйламасинлар кўриб турибсан, мен барибир келдим. Кўзингга қара, тагин сен ҳам янглишган бўлмагин, рақибгинам.

— Бугун иккаламизга тегишли Дарахтни қулатаман!— деди Чол Қушга мурожаат қилиб.— Ҳа, нега ҳайрон бўляпсан, кампиршо? Мени Чол деб аташгани учун сени ҳам кампиршо деб атаяпман. Иккита Чол бўлиш ярамайди! Унда иккаламизни қандай фарқлашади? Хоҳлайсанми, сени жўнгина қилиб Қуш деб атайман? Шундай бўлгани дуруст. Бунчаям сўхтанг совуқ бўлмаса, Қушвой. Пастдалигимда салом бермаганим, бадбашаралигингни юзингга солганим учун кечирасан. Бу бор ҳақиқат, ундан қочиб бўлмайди, жаҳлинг чиқмай қўя қолсин.

Дарахт шохидаги Қуш унга нохуш боқарди.

Қуш ҳақиқатан ҳам жуда хунук, дунёдаги энг таъвия қушларнинг бири эди. Чол Қушни яхши кўрса ҳам хунуклигини юзига айтди-қўйди. У яхши кўргани билан Қуш чиройли бўлиб қолмайди-ку... Қуш қишлоқ итидек баҳайбат, узун патли қанотларини ёзса икки метрдан ҳам ошиб кетади. Аммо ё уддасидан чиқолмаганлиги ёки ҳаддан ташқари қариб қолганлиги учун, истамаганлиги сабабли ҳеч қачон қанотларини рўйи рост ёзмасди. Мазкур Қуш бўйни тақир ва қонхўр, баҳайбат йиртқич қушлар оиласига мансуб эди. Унинг пўла бўйни қават-қават бўлиб, улкан тумшуғи қайрилган, хира кўзи атрофидаги туклари қарийб тўкилиб кетганди. Туёқ янглиғ икки энли қалин чангаллари қуруқ шохни тутар экан, ранги дарахт рангига қўшилиб кетганди. Қушнинг патлари ранги кўкимтир ва кул ранг тусга ўхшаб кетар, қанотидаги патлари эса бўёқ пуркалгандай хол-хол эди. У баланд қуриган шох устида хира кўзларини Чолга ваҳимали олайтирганча, кучли панжаларини тагига босиб ўтирарди.

Чол Қушнинг бу қадар хунук вазоҳатдалиги сабабини биларди.

Авваллари унинг ўлкасида бундай қушлар яшамасди. Уларнинг қачон, қаёқдан келиб қолгани ҳеч кимга маълум эмасди. Фақат бир замонлар шунақа иккита қуш бўлганлигини билишарди, холос. Улар Дарахтда яшашар, инлари ҳам ўзлари каби баҳайбат бўлиб, ундан ҳеч қачон учирмалар овози эшитилмасди. Қушларнинг қутқарилиб қолиши сабаби ҳам шунда бўлса керак. Бола очгудай бўлишса, деҳқонлар уларни қириб юборишган бўлишарди. Бола очишмагани учун уларга ҳеч ким тегмасди. Чол туғилганда ҳам қушлар Дарахтда яшашарди. Демак, улар Чолдан анчамунча катта ёшда. Ёнгин пайти қушлардан бири куйиб ўлди. У инидан парвоз қилмоқчи бўлганида аланга қанотларига тегиб ёниб кетгану қуш инига қулаган. Дарахтни ўчиришганида ин билан қуш ҳам ёниб бўлганди. Фақат манави Қушгина қолганди. Чол Қушнинг доимо вазоҳати хунуклиги сабабини биларди.

— Қушжон, бугун иккаламизга тегишли Дарахтни ағдараман!— деди у аввалги гапини такрорлаб.— Бу сенга ёқмас керак. Яхшилаб ўйлаб кўргин, бунинг ёмон жойи йўқ. Дарахтни қулатганимдан кейин бошқа, узоқроқ томонга учиб кетасан. Балки ўзингга ўхшаган қушлар яшовчи ўлкаларга кетарсан. Уша ерларда бирор бевами, жуфтидан

ажралганми ёки қари макиён топиб олсанг, кексайганингда жўнгал хуши бўлади. Ёлғизликда ўлиб кетишдан нима фойда? Бирор сатанг бевани топиб олсанг, кўнглингни хушлайди, ўлганингда тепангда йиғлаб аза тутуди. Кўряпсанми, мен сенга яхшилик истаяпман. Ақлингни йиғ, Қушжон!

Чол Қуш билан гаплашиб туриб, ўроқлик янги болтани қўлига олди-да, газетани яхшилаб тахлаб пиджаги чўнтагига солиб қўйди. Газетага ҳам пул тўланган, тўғри, у ўқишга чиқарилган, худди ана шу ўқиш учун пул тўланган. Лекин уни бошқа мақсадда ишлатиш мумкин бўлгач, ишлатавериш керак эмасми? Чол газетани эҳтиётлаб олиб қўйди-да, янги болтани чамалаб кўра бошлади.

Яхши болта! Қишлоқ дўкониди ўттизга яқин болта махсус пештахтага қатор териб қўйилганди. Чол буларнинг ичида энг яхшисини танлаб олди-да, нархига қийишиб ўтирмади. Дарахт билан яккама-якка олишув учун яхши болта керак эди, худди шундайини топди. Дўкондор болтани яхши билмас, мол сотгани эвазига ҳақ олгани учун болтани ҳам ўша моллар қатори мақтагани мақтаган эди. У Чол танлаган болтани ҳам мақтади. Лекин Чол унинг мақтовисиз ҳам болтанинг яхшилигини сезувди. Шунинг учун дўкондорнинг гапиришига йўл қўймай пул тўлади-да, болтани қўлтиғига қисганча чиқиб кетди.

Қизиқ, бу болтани ким ясаган бўлсайкин? Бирор фабрикадир-да. Ҳар ҳолда лўлилар ясамаган. Улар бундай даста яшамайди, дўкон ҳам уларнинг молини сотиб олмайди. Чол сотиб олган болтасидан беҳад хурсанд эди. Яхшилаб пешланганидан пўлат кўкимтир тусга кирган, кичиккина, пишиқ зўғатасидан тортиб дамига қадар сип-силлиқ, ясси қилиб пешланганди. Мионица ўз вазифасини яхши бажарибди, болтанинг дами худди ўткир пичоқ каби чахланганидан ялт-ялт қиларди. Келиндан хафа бўлиш инсофдан эмас, чархлаш меъёрида. Чол болтанинг дастасини сийпалаб кўрди: унда кўз ҳам, дағал жойлари ҳам йўқ, бунга у дўкондаёқ ишонганди. Дастаси етарли даражада узун ва йўғонлиги ҳам жойида. Қўлга чиппа ёпишади. Силлиқ, ялтироқ дастани ушлаб кўриб Чол хурсанд бўлгани учун кулиб юборди.

— Кўряпсанми, — деди Чол Дарахтга қараб, — сенга нима тайёрлаб қўйдим! Ҳали ҳам менга кучи етмайди, деган фикрдамисан? Менинг қарилгимни ўйламай қўя қол, бундай болта билан ҳар қандай одам ҳам сени бир ёрлик қилиши мумкин.

Аммо Дарахт унинг болтасидан қўрқмади, қўрмагандек қаққайиб тураверди. Чол ўрнидан туриб пиджагини ечди, эгнида кўйлак ва чолворига қистирилган нимчаси қолди, холос. Кўйлаги ёқасидаги тугмачани ечиб юборган эди, ўзини ёшлардек энгил, чаққон ҳис эта бошлади. Ерда ётган картузга энгашар экан:

— Ҳой Қуш, менга сен ҳам ишонмаяпсанми? Сен, Дарахт, хотиним ва ўғлим тўртовларинг ишонмайсизлар. Мен эсам ёлғизман. Нима дейсан, тўртовингни мен ва болта енга олармикимиз? Бундан ўн йиллар илгари бу иш менга чўт эмасди. Ҳозир эса бир ўйлашиб кўрамиз!

У қайта тўғрилаб ўтирмаслик учун картузини қошига қадар бостириб кийиб олди. Шу пайт соати эсига тушиб қолди-да, уни занжиридан тортиб чўнтагидан чиқарди. Соат бир меъёрда тиқ-тиқ этиб юриб турар, ҳеч нарса билан иши йўқ эди. Буни кўрган Чол: «Мен бундан ўрناق олишим керак. Ҳеч нарса ҳақида ўйламай, болтани уравераман, токи анави куфр Фомлар жиғимга тегишмасин». Чол соатини пиджагига ўради-да, Дарахтдан нарироққа қўйиб қўйди.

Ниҳоят, ҳамма нарса тайёр бўлди, энди ишга киришиш ҳам мумкин. Чол картузи тагидан Дарахтнинг учини ва унда ўтирган Қушни кўриш учун бошини орқага ташлади.

— Хўш, куфр Фомлар, ҳали ҳам менга ишонмайсизларми? Майли, ундай бўлса, ишни бошлаймиз. Қушвой, кет бу ердан! Қанотларинг кучли эмас, тез учолмайсан, огоҳлантириб қўйай, яхшиси, вақт борида жўнаб қол.

Қуш тақир, пўла бўйинини бир оз эгди-да, Чолга бир он тикилди. Кейин яна бошини кўтариб, қаёққадир тикилиб тураверди.

Қушнинг бундай муносабатидан Чол хафа бўлиб, ранжиди. Қуш ундан нафратланаётганди.

— Майли, сени огоҳлантирдим, бу ёғига энди ўзинг биласан! Ҳозирга қадар мен сени томоша қилардим, энди сен мени томоша қил!

Чол икки қўллаб болтани юқорига кўтарганча Дарахтга яқинлашди. У ўнг қўли билан болта дастасининг бўғзига яқин жойидан, чап қўли билан даста учидан ушлаб олганди, асл ўтинчилар ана шундай қилади. Дарахтнинг қай томонидан кесишни чамалаб кўраётган пайтда бу жуда муҳим.

«Дарахт болта ушлашингга қараб сенинг ҳақингда ҳукм чиқаради. Қаршисида ҳақиқий ўтинчи турганини кўргач,

найрангининг фойдаси йўқлигини сезиб тезроқ бўйсунди. Уз ишининг устаси эканлигинини кўргач, тезроқ ағанайди. Дарахт кимлигимни билиши ва болтамдан ҳеч қачон чўчимагандек чўчиши керак. Дарахт ҳам отдек гап. От ҳам ё мен, ё эгам чўчиши керак, деб ҳисоблайди. Эгаси чўчишини сезса иш тамом! Дарахтнинг юрагига фулгула солишим керак, акс ҳолда, унга мен тиз чўкишим керак бўлади. Шунинг учун ҳам болтани дурустроқ, маҳкам ушлашим керак!»— деб ўйлади Чол Дарахт атрофини айланар экан. Қуш ҳали ҳам ундан нафратланганча ўтирар, аммо хира кўзларини энди унга тикмасди. Чол ҳам Қушга қарамай қўйди.

У Дарахтни гир айланиб, қаеридан зарба бериш ҳақида ўйларди. Иш пайти ҳеч нарсани унутиш керакмас. Утинчи болта ургунга қадар яхшилаб мўлжаллаб кўриши керак, болта ура бошладими, тамом, мўлжаллаб, ўйлаб ўтирмаслиги, бир ерга: баландга ҳам, пастга ҳам эмас, аввалдан мўлжалланган ерига тўхтамай уравериши керак. Чол бу масалада тажрибали бўлиб аниқ мўлжаллай оларди. Чол қўлининг бўртган томирларига ўхшаб кетувчи Дарахт томирларининг йўналишини аниқ белгилади ва хўрсиниб қўйди.

— Йўғонлигингга қулоч етмайди!— Балки мендай уч кишининг ҳам қулочи етмас. Мана шу ерингдан кеса бошлайман, хотиржам бўлавер, кесиб қулатаман, бунга ҳали кучим етади.

У Дарахтни қўрқитмоқчи бўлар, Дарахт эса, унинг дўписаларига парво қилмас, тушунмасди! «Бу томирлар менга ёқмаяпти!— ўйлади Чол ўзича.— Улар мен истагандек эмас. Тоғ этагига қулаши учун кесишим керак бўлган томони йўғонроқ, сертомирроқ экан. Борди-ю, бошқа томонга қулатса, ишнинг пачаваси чиқади-да. Томирларига қараб ўтирмай, баландроқдан кесавериш керак. Бошқа илож йўқ».

Шу пайт у дарахтлар ҳақида умуман билганларини эслаб кетди. У авваллари ҳар йили биттадан дарахт кесарди-да. Аммо мана шу кейинги тўққиз йил ичида гўё ҳаммасини атайлаб эсидан чиқаргандек. Сабаби, бу нарсаларнинг унга бундан буёқ керак бўлишига ишонмай қўйганди. Ҳозир бутун билганларини эсларкан, гўё охириги дарахтни кесганига ҳали бир йил ҳам тўлмагандек бўлди. Йиқитилган дарахтлар кетма-кет кўз ўнгидан ўта бошлади, уларни эсидан чиқармаганидан хурсанд ҳам бўлиб қўйди.

Дарахт тоғ этагига, ҳов анави икки ёш қарағай шохларини синдириб юбормасин учун улардан сал нарига ағдарилиши керак. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Дарахт эшитмасин учун Чол аста хўрсиниб, картузини пешанасидан юқорироқ кўтариб қўйди.

«Танасининг сертомир уст қисмигина қаттиқ бўлиши керак. Аввал биқинини яхшилаб ўйиш керак-да, кейин қимирлай бошлагач, тагига болта уриш зарур. Бу Дарахт илдизига сўнгги бор урилган болта бўлади, шундан кейин у ағдарилади»,— деди у ўзига ўзи.

Бирор ҳодиса бўладиган бўлса, Чол ўзидан ўпкаламайди, чунки ҳаммасини яхшилаб ўйлаб, чамалаб қиляпти. Чол қўлидан келганини қилди. Ҳозир кучи қанча кўп бўлса, шунча яхши. Кучдан бўлак нарсанинг кераги йўқ.

Чол юқоридаги Қушга қараб қўйди.

— Менинг гапимга ишонмай ҳали ҳам ўтирибсан-а. Мен сенга яхшилик қилсам, қулоқ ҳам солгинг йўқ! Лекин барибир қулоқ солишга мажбур бўласан!

У ўрнидан туриб Дарахтдан уч қадамча нарида мажруҳ оёғини яхшилаб қўйиб, чўккалаб олди. Гавдасининг бутун оғирлиги соғ оёғига тушса-да, уни мажруҳ оёғи кўпроқ ташвишлантиради. Ҳа, ярамас оёқ!

Шундан кейин Чол ўзидан:

— Шу туришимда мустаҳкам турибманми?— деб сўраб қўйди.— Ҳа, Дарахтдан мустаҳкам бўлса борки, аммо кам эмасман. Қулочкашлаб болта уриш мумкинми? Жудаям мумкин-да Қўлда янги болта, Дарахт ҳам шу ерда. Энди иш бошлайвераман-да!

Чол болтасини кўтариб дамани Дарахт танасига теккизиб кўрди. Хўш, мана бу ерига, мана бунақасига болта уриш керак. Энди унга ҳаммаси аён бўлиб қолди. Болта баланд кўтарилиб қуёш нурида ярақлади-да, Дарахтнинг ёнбошига тегди.

Болта мўлжалланган жойга тегди, аммо кўпда чуқур ботмади, қийшиқроқ урилгани учун Дарахт нафратли ғийкиллаб уни сапчитиб юборади. Бу алам ва нафратга тўлган Дарахт учун арзимас жароҳат эканини Чол биларди.

— Бу томонинг жуда заранг экан-ку!— деди у.— Худди тошга ўхшайди. Ағдарилгунингча болтамни ҳам ўтмас қилиб бўладиганга ўхшайсан. Майли, зарари йўқ, қанча заранг бўлма, сени худди шу ерингдан кесаман, хотиржам бўлавер, бир-икки чўқиланиш билан қутулиб кетолмайсан. Қанча кам қайсарлик қилсанг, шунча ўзингга яхши бўла-

ди. Шундан сўнг Чол ичида:— «Менга яхши бўлади!»— деб қўйди.

Чол яна болта урганди, аммо бу гал аввалгидан ҳам чатоқ бўлди: болта худди темирга теккандек сапчиб кетаркан, Чолнинг мажруҳ оёғи яқинидаги ерга санчилди. Чол бошини чайқаб қўйди.

— Қаршилиқ қиялпсан-а, яна қийшиқ оёғимга болта ирғитганинг ортиқча, бу ишинг инсофдан эмас. Афтидан, шерикка ўхшайсизлар.

Чол болтани тупроқдан олди-да, қулочкашлаб Дарахт биқинига санчди. Дарахтнинг заранг танасига ҳар гал болта урганда қўллари худди ток ургандек қалтираб кетарди. Чол ниҳоят бир метёрга тушиб олди, болта уриши зўрайиб тезлашди, болтани ерга қўйиб, соғ оёғи билан чўккалаб олгач, болта уриши янада кучайди. Қани энди, манави, иккинчи оёғим ҳам эгилганда иш анча енгил кўчарди-я! Аммо маймоқ оёғи қайрилмас, худди сонига боғлаб қўйилган ғўлага ўхшаб ҳали у ерга, ҳали бу ерга қадалиб қолаверарди.

Аммо Чол тез орада мажруҳ оёғини унутиб, тинмай болта уравергани учун бадани қизиб, елкаси, бўйинлари терлаб кетди. Ҳозир у жуда бахтиёр эди. Неча йиллардан бери ўрмонда бундай терлаб ишлаш насиб этмаганди. Яхши иш қилмаётганини билса ҳам, болта уришдан тўхтамасди. Болтани бир метёрда, шошмасдан, лекин куч ва зарб билан уриш керак, бунда болтанинг оғирлиги ҳам, қулочкашлаб уришдаги зарб ҳам, гавда оғирлиги ҳам бир-бирига мос келиб, бир кучга айланиши керак. Аммо Чол болта уришдан на тўхтар, на секинларди. Ҳозир у ҳаяжонланар, юраги ҳам қаттиқ-қаттиқ уриб, тантана қиларди.

«Худди қизилиштонга ўхшайман!— деган фикр келди унга.— Қизилиштон Дарахтни тумшуғи билан ўйса, мен болта билан тинмай ўявераман. Тер қуйиб кетди, зарари йўқ, бу ёғини эплайман. Дарахт, бўш келма! Чол, сен ҳам бўш келма!»

Қуш безовта бўла бошлади. У ўзи ўтирган шохда бир оз силкиниш сезгунига қадар дарахт танасига озмунча зарба урилдими? Аммо унинг ҳали қўниб ўтирган жойидан қўзғалиш нияти йўқ бўлиб, болтанинг тўхташини кутгандек бир оз қимирлаб қўйди, холос. У тақир бўйинини қайириб Чолга аввал бир кўзи билан, кейин иккинчи кўзи билан тикилиб қўйди. Урилаётган болта зарбидан Дарахт ҳам, Қуш ўтирган шох ҳам силкинарди.

Ниҳоят Қуш учайми, учмайми, дегандек қанотларини қимирлатиб қўйди. Шундан кейин қанотлари худди чоллардек қалтираб ярим ёзилди. Бирор яқин ерга етиб олиш учун шунинг ўзи ҳам етарли, у узоқ жойларга учиб кетмоқчи эмас. Қуш қанотлари худди қоғоздек шалдирар экан, панжаларини гавдасига тортди-да, ҳавога кўтарилди. Қанотларининг бир шувиллашининг ўзидаёқ Дарахтдан кичикроқ икки қарағайдан бирига бориб қўнғач, яна қанотларини йиғди.

Чол Қушнинг жойидан учиб кетганини кўриб, хурсанд бўларкан, болта уришдан тўхтаб кулиб қўйди.

— Хўш, Қушжон, бу ердан кетдинг, демак, менинг гапимга ишонибсан-да! Ҳали шошмай тур! Ҳадемай дунёдаги энг ўжар Дарахт ҳам ишониб қолади.

Қуш ёқимсиз овозда нафрат билан қағиллаб қўйди.

Чолнинг бундан жаҳли чиқди.

— Шу ҳам бургутнинг овози бўлди! Худди қарғага ўхшаб қағиллайсан-а!— у яна болтани қўлига олди. Болта Дарахтнинг сертомир танасига тегиб сапчир экан, майда чуқурчалар қолдирарди. Аммо Чол бу чуқурчалар ҳар қандай дарахтни бора-бора бошига етишини биларди.

Зарб билан тез-тез урилаётган болта овози ўрмонга тарқалар ва акси садо бўлиб яна Чол қулоғига қайта эшитиларди. Бу овоз янгроқ ҳамда ёқимли бўлгани учун Чолнинг Қуш қағиллашидан жаҳли чиқмай қўйди. Болтанинг акси садоси унга тетиклик бағишлар, Чол шу садо таъсирида тинимсиз болта урарди.

8

Чол кун тиккага келгунга қадар «Зенит» соатига ҳам қарамай Дарахтни кесаверди. Чошгоҳда болтани четга қўйиб, соатига қарагани борди. Вақт уни кўпда қизиқтирмас, ўз чамасини бир текшириб кўрмоқчи бўлганди, холос. У нарий борганда етти-саккиз минутгагина янглишиши мумкин. Чол соати устига етиб бормай қўя қолди.

У Дарахтни ағдармоқчи бўлган сайҳонликдаги эрталаб ўзи келган йўлдан хотини билан Мионица келишарди. Улар ўрмонга — унинг олдига келаётганини Чол сезди. Журжя қайнана бўлгани учун олдинда келяпти. Барча бесўнақай аёллардек у ғулабирдай оёқларини базўр судраб босар, босган еридан оёғини аранг кўтариб оларди. Мионицанинг

елкасида обкаш бор бўлиб, Чол унда нима олиб келаётганини аниқлаш учун яхшилаб тикилди. Устига сочиқ ташланган декча ҳамда сувли сопол кўзани кўриб Чол жилмайди.

У юқорига тикилиб Қушни қидира бошлади. Қуш ўша аввалги дарахтда ғазабнок, норози қиёфада ўтирарди.

— Дангаса,— деди Чол,— бугун бу ердан кетади деб ўйлаяпсанми? Нега бунчалик дангасасан? Қариликми, ёки бошқа сабаб борми? Хов пастликда келаётган иккита одамни кўряпсанми? Хотиним билан келиним овқат олиб келишяпти, бир қараб қўйсанг ёмон бўлмасди. Етиб келишганда уларга парво қилма. Агар хотиним қичқирадиган бўлса бирор ёққа кета қол. Унга қулоқ солишинг шарт эмас, сенинг хотининг эмас-ку. Мен бошқа гап. Чидашга мажбурман. Шунинг учун ҳам ҳозироқ жўнаб қолганинг маъқул.

Қуш бу гапларни кимга гапиряпти, деб тикилиб турарди. Кейин у бошқа ёққа қараб олганди, бу Чолга нафрат тўла хатти-ҳаракатдай бўлиб туюлди.

— Сенга мазада!— деди у.— Хотининг шу ерда куйиб кул бўлган. Лақмароқ бўлган бўлса керак. Менинг хотиним лақмалардан эмас, куйиб ўлиб бўпти! Сен билан мени ўтга ташлаши мумкин у. Гапимга ишонавер, мен уни яхши билман.

Қуш ишонишни ҳам, гап эшитишни ҳам истамас, кўзлари парда тортилгандек хиралашганди. Чол, Қушнинг ухлагиси келяпти, лекин ухлолмаса керак, деб ўйлади. Чунки Журжя келгач, ухлатиб қўярмиди? Чол йўлда келаётган аёлларга яна бир қараб қўйди.

«Улар камида яна бир соат юришади. Унгача ўтириб дам оливолай, етиб келишгач, яна иш бошлайман!» деган қарорга келиб Чол пиджаги чўнтагидан соатини олди. Соатни кўкат устига қўйиб, пиджагини елкасига ташлади-да, картузи устига ўтирди. Сигарета чеккан эди, ўзини жуда яхши ҳис эта бошлади. Узоқда, пастликда икки аёл келяпти, улар ҳали олисдалиги учун Чол хурсанд эди.

У энди ноилож Журжяга қарашга, у ҳақда ўйлашга мажбур. Мионица билан эса иши йўқ. Албатта келинини ҳам кўриб турибди, аммо Мионица Андриянинг хотини, Журжя эса Чолники.

Кеча ўғли Андрия нима ўйлаган бўлса, бугун Чол ҳам ана шуни ўйларди. «Нега шунақа хотинга уйланганакман?— деб ўзига ўзи савол бераркан, сийрак, ўткир тишла-

рини кўрсатиб кулиб қўйди. У бошқа аёлга эмас, Журжяга уйланиши сабабини билгани учун кулганди.

Журжя Чолдан атиги ўн уч ёш кичкина, кўринишдан эса худди ўттиз ёш кичкинага ўхшайди. Ўттиз ёш эмас, майли, йигирма ёш кичкина дейила қолинсин. Чол ҳали ҳам қайнатаси Андрия Булюкешани яхши эслайди. Унинг исми Чолнинг ўғлига мерос қолди. Кеча Чол болта сотиб олган қишлоқ дўкони ана шу қайнатасига қарарди. Аммо у пайтлари дўкон Андрия Булюкешанинг хусусий мулки эди. Бу дўкондан ташқари, уйи ёнида кичик қовоқхонаси ҳам бўларди. Ҳозир қовоқхона йўқ бўлиб кетган, Булюкешанинг уйида дўкон мудир ва сотувчи иккаласи мудирнинг хотини билан туришади. Сотувчининг хотини йўқ, мудир молотилка тагида қолиб майиб бўлгани учун сотувчи мудирга жуда қўл келиб қолганди. Шундай қилиб, учовлон бир пайтлар Журжянинг дадаси яшаган қовоқхона бўлган уйда тинч ва тотув яшаб келишяпти.

Авваллари ҳам бу хонадонда кечмиш воқеалар анчагина шов-шувга сабаб бўларди. Ҳозирги мудирнинг хотини масаласи у пайтда содир бўлувчи воқеалар олдида ҳеч нарса эмасди. Андрия Булюкешанинг хотини йўқ бўлиб, у еттинчими, саккизинчими боласини туққандан кейин ўлганди. Ундан икки ўғил ва уч қиз қолганди. Журжя ўшаларнинг тўнғичи эди. Чол иккала қайнисини ҳам яхши биларди, шунчалик яхши билардики, бундан кўра билмагани маъқул бўлармиди. Утган совуқчиликлар кейинроқ содир бўлган бўлиб, Чол ҳозир уларни эслагиси келмасди. Эслай бошласа бошқа нарса ҳақида ўйламасликка тўғри келарди. Аммо барибир ўша пайтлардаги баъзи нарсаларни эслагиси келар, бундай эслаш унга хуш ёқарди.

Қайнилари дўконда чакана савдо қилишни ёқтиришмас, қовоқхонада қимирламай ўтирганлари ўтирган эди. Қизлар қовоқхонада гап сотишни яхши кўришарди. Буни қарангли, Булюкешанинг ўзи ҳам қовоқхона ишқибози эди. Шунинг учун ҳам у дўконга гумашта олишга мажбур бўлди, чунки ўзи ҳам, икки ўғли, уч қизи ҳам эртаю-кеч қовоқхонада бўлишарди. Ўғиллари қовоқхонада ҳам бирор иш қилмай, столни эгаллаб олганча чиройли хотинларни кўз остига олиб ўтиришарди. Зерикиб қолмаслик учун гоҳо дадаси ва сингиллари билан жанжаллашиб ҳам қўйишарди. Ака-укалар ўзаро сира уришишмасди. Оилавий жанжални ҳамма биларди: ўғиллар пичоқни столга санчишаркан, кеч кириши билан дадаларини, сингилларини эса ҳозироқ сўйишларини

зйтиб дағдаға қилишарди. Аммо кеч кирди дегунча ўзларига муҳимроқ машғулот топиб олишарди. Улар навбатманавбат қовоқхонадан ғойиб бўлиб, бурчак бурчакда жондорлар билан ишрат қила бошлардилар. Туни билан уч-тўрт марта ярим соат-ярим соатдан йўқ бўлиб кетардилар. Ҳар сафар столлари ёнига қайтганларида баланд овоз билан ишратлари тафсилотини бир-бирларига сўзлаб берардилар.

Мириқиб ишрат қилиб бўлишгач, яна дадаларига дағдаға қила бошлашар, дада эса дағдағалардан заррача ҳам қўрқмай, қаттиқ сўкинишга тушарди. Гоҳо фарзандларига дуқ қиларди:

— Бугуноқ кўзимга кўринмаларинг! Қаерда тунасаларинг туналаринг, лекин қораларингни кўрсатмаларинг!

Бу дадаларининг «меҳмони» бор деган гап бўлиб, бундай пайтда аҳтиёт бўлган маъқул эди. Шунинг учун фарзандлар бошлари оққан томонга жўнаб қолишарди. Уғиллар тул ва бевалар ҳимматидан баҳраманд бўлиб юришарди. Қизлар истаган жойларида қолаверишарди: ёш пайтлари қовоқхонадаги столларнинг устида, кейинчалик пичанхоналарда, омборларда ётиб қолишадиган бўлишди, бу уларнинг кечани ким билан ўтказишларига боғлиқ эди. Уғиллар баъзан чордоққа яшириниб олиб уйда нима бўлаётганидан бохабар бўлиб туришарди. Эрталаб дадаларига кечаси кўрганлари ҳақида гапириб беришар, дадаси бўлса қовоқ-тумшугини осилтириб, ҳали куч-қувватда бошқалардан қолишмаслигини айтиб мақтанарди. Журжянинг оиласи ана шунақа эди.

Қизлар бўлса...

Чол уларнинг ҳаммасини бир бошлаб сўкиб, шарманда қилмоқчи бўлиб юрарди-ю, аммо бундай қилишга жазм этмасди, ҳар ҳолда улардан бири ўзининг хотини эди-да. Журжя булар ичида тўнғич бўлиб, қишлоқнинг энг шаддод аёлларидан бири эди. Чол аввал бунақаларни сира кўрмаганди. У пайтлари Журжя бунақа семиз эмасди, аммо уни озгин ҳам деб бўлмасди. У баланд бўйли, юзлари анордек қип-қизил, қадди-қомати келишган, бўлиққина қиз эди. Юрганида бўлиқ қўймучини усталик билан серкилатиб кўярди. Йўғон икки ўрим сочи белига тушиб турар, қоп-қора, ўткир кўзлари юракка ханжардек санчиларди. Уртанча сингисини Журжяга ўхшаса ҳам, юзи хунукроқ, опасидан озгин эди. Кенжа сингил суяги бузукроқ бўлишига қарамай, ҳаддан ташқари озгин, ишратга ўч эди. Чол беихтиёр: «Ҳаммаси бориб турган шалоқлар»,— деб юборар экан.

яна кулиб юборди. Қандай сўз билан ҳақорат қилишга бош қотириб ўтирибди, ҳолбуки айни мос сўзлар тили устида турган экан. «Журжя олов қиз эди»,— деб қўшиб қўйди Чол нега ўзини оқламоқчи бўлаётганига тушунолмади. Пастдаги аёллар ўрмонга киришган бўлишиб, Чол уларни кўрмай қўйганди. Шундай бўлгач, ўзини нега оқлапти?

Андрия Булюкешанинг учала қизи ҳам эркакларга жуда ёшлиқларидан айланиша бошлашган, кенжа қизи ўн тўрт ёшга кирмаёқ бузилиб кетганди. Аммо Журжя ҳаммасини ҳам йўлда қолдириб кетди, у қишлоқдан ташқарида ҳам танилиб қолганди. Ўртанча қиз туни билан бирга бўлган эркакнинг ҳамёнини қоқлар, кенжаси тўғри келган эркак билан кечани ўтказишга рози бўлаверар (у гоҳо кетма-кет тўртта эркакни ҳам қабул қила оларди), Журжя эса, бутунлай бошқача эди. У эркакларни «чертиб-чертиб» танларди. Ўзини пуллашда қовоқхонада ва дўконида савдо қиладиган дадасидан ҳам ўтиб кетарди. У кўпроқ пул ундириш, соат ечиб олишни, бирор совға олиб, кейин тезроқ паттани қўлга беришни яхши кўрарди. Ҳамма унинг «жазманлари» кўплигига, бундан ташқари қанча-қанчаларни шарманда қилиб қувганига ҳайрон қолиб юришарди. Одамлар ундан бирор оғиз бўлса-да, ширин сўз эшитишмаган, доим қарғаб, ҳамманинг ўзига мос сўзлар топиб «тузлашга» уста эди.

Чол ҳаммага қараганда ҳам кўпроқ Журжядан дакки еган; қиз у ўтирган стол ёнидан ўтар экан, албатта, чўлоқ оёғига қоқилиб кетар ва куракда турмайдиган сўзлар билан қарғаб ташларди. Меҳмонлар мазза қилиб кулишар, Булюкеша бор овозда хохолар, ака-укалар қотиб-қотиб кулиб, столи ногора қилиб чалишарди. Нега Журжянинг унга бундай муомала қилишини Чол яхши биларди. Қишлоқда бор-йўғи иккита майиб бўлиб, булардан бири маймоқ Чолу, иккинчиси бир букри одам эди. Аммо у букри Булюкешанинг қовоқхонасига келмас, умуман одамлардан бекиниб юрарди, уруш арафасида оғилхонасида ўзини ўзи осиб қўйганди. Ўз албаҳликларини, ярамасликларини бировга тўнкаш учун баъзи одамларга бундай маймоқлар, мажруҳлар зарурлигини Чол билар эди, шу сабабли ҳам Журжядан хафа бўлмасди. Ҳатто ҳозир ҳам ўша пайтлари қаттиқ жаҳлимни чиқарарди, деёлмасди. Ушанда Чол охири бўлмагач, Журжя пайдо бўлиши билан оёғини стол тагига яширадиган бўлганди. Бунда у одамнинг кулишидан

эмас, балки Журжя қоқилиб кетганда оёғининг оғришидан кўрқарди.

Журжя қизларнинг ичида турганда ҳам ўзини катта тутиб, менинг олдимда улар ким бўлибди, деб ҳисобларди. У ўзининг бўлиқ сийналари, дадиллиги ва мағрурлиги билан ажраб турарди. Бирор одам унга уйланишни ўйламас, аммо у билан ҳеч бўлмаганда бир кеча бирга бўлсам, деган орзуда юрарди. Журжянинг ўзи бўлса бошқаларга ўхшамаганлигидан фахрланарди. Қишлоқ қизларини ҳам жинидан баттар кўрарди. Чунки улар ҳам ўз навбатида висир-висир гап тарқатишарди. У кўнглига келган ишни қилар, эркакларнинг хоҳлаганини танлаб олар, пулга ҳам, қасдма-қасдликка ҳам бемалол эркаклар билан муноабатда бўлаверар, ишқилиб, хаёлига нима келса шуни қилар, аммо доим ўз истак-иродасига қулоқ соларди.

Чол кўпинча қовоқхонага кириб, уни томоша қилиб ўтирарди. Уша пайтда Чол ҳозир ўғли қанча ёшга кирган бўлса шунча ёшда, яъни ўттиз тўртда бўлиб, ҳовли-жойлик йигит эди. Менга ҳеч ким тегмайди, деб уйланмас, йўқ, деса, шарманда бўламан деб бировга оғиз солмас, шу боисдан уйланомай юрарди. У қовоқхонага келиб Журжяни, у ерда содир бўлувчи воқеаларни кузатиб ўтирарди. Чол Журжяни яхши кўрар, жуда юрагидан урган бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда у билан тунни жон-жон деб ўтказишга тайёр эди. Баъзан кечалари унинг бошқа эркак билан ётганини аниқ билса ҳам, хаёлида ўзи у билан бирга ётгандек хаёл қилар, бу хаёлини Журжя билиб қолган тақдирда, кулавериб ичаклари узилгудек бўлишини ҳам тушунарди.

Бир куни қандайдир тегирмончи қовоқхонага кириб, роса ичиб маст бўлиб қолди. Ёши Андрия Булюкеша билан тенг бўлса ҳам, чўнтаклари пулга тўлалиги учун учала опа-сингил унинг атрофида гирди-капалак бўлиб қолишди. Журжя ҳатто ҳаммага эшитарли қилиб:

— Агар шу ердан уни қоқлаб чиқармасам, отимни бошқа кўяман,— деди.

Чол қизларнинг тегирмончини зўр бериб силаб-сийпалашларини, у бўлса ҳар бир нарсага икки ҳисса пул тўлашини кўриб ўтирарди. Қизлар тегирмончини бир амаллаб ташқарига олиб чиқиб кетишди, у қаттиқ маст бўлгани учун бор-йўғини шилиб олишди. У хонага қуп-қуруқ қайтиб кирди. Журжя унинг ўзидан кетиб қолганини айтганди, одамлар роса кулишди, тегирмончи бўлса парвойи фалак эди, у ҳозир ҳеч нимани сезмасди ҳам, билмасди

ҳам. Ағдарилиб, столнинг тагига кириб кетай, деб турган тегирмончи бирдан ўрнидан туриб Журжянинг қўлини сўради, агар майли, деса хотинини қўйиб, унга уйланмоқчилигини айтди. Унинг бу гаплари шунақанги кулгили чиқдики, умуман мастларнинг устидан кулишни ёқтирмайдиган Чол ҳам кулгидан ўзини тўхтатолмай қолди. Журжя:

— Узинг икки марта ёш бўлсангу пулинг икки баробар кўп бўлса ҳам сенга эмас, манави маймоқ кучукчага теккан бўлардим!— деб Чолни бармоғи билан ниқтаб қўйди.

Унинг бу гапи ҳам балки кулгили бўлгандир, аммо Чол кулмади. Журжя шу гапни айтиши билан, у нима қилиши кераклигини тушунди, авваллари бу фикр хаёлига ҳам келмаганди. Шунда тўсатдан ҳаёти мазмунли туюлиб кетди. Айтилган гап унутилгунча пойлаб турди-да, кейин ҳовлига чиқиб, қийшайиб қолган ҳожатхона панасига бекинди. Обрўсини ошириш, мўлжаллаган ишини амалга ошириш мақсадида қоронғида хотиржам кутиб турди. Қовоқхонадагиларнинг кучининг борица бақиршидан у ерда нима бўлаётганини билиб олиш қийин эмасди. Ҳамма тегирмончи билан овора эди, анчагача ҳеч ким хонадан ташқарига чиқмади.

Охири Журжя ҳовлига чиқди. Чол мўлжални тўғри олганига энди аниқ ишонди. Қиз тегирмончини маст қиларман, деб ўзи ҳам етилиб қолган, шу сабабли ҳовлига зарурат билан чиққанди.

Журжя гурс-гурс қадам ташлаб югуриб келарди. У кўп ичганидан маст бўлиб қолганди. У ҳожатхонага ётиб келолмай, ҳовлининг ўртасига чўнқайиб ўтирди-да, қовоқхона деразасидан эшитилиб турган шовқин-суронга қулоқ солиб кулиб қўйди. Чол унга яқинроқ келди. Журжя ўрнидан турарай деяётганда, Чол орқасидан келиб унинг устига ўзини ташлаб лой, ифлос ерга ағдарди. Чолнинг маймоқ оёғи Журжяни қўлга туширишда монелик қилолмади, унинг қўллари жуда бақувват, илинган одам қайта қутулиб кетолмасди. Журжя ўзига келганда Чол уни қўйиб юбориб, орқасига ҳам қарамай, уйи томон кетаверди.

Байтал ҳали ҳам ўзига келмаганини, қўйилмаганини яхши биларди. Чол, қизнинг маслиғи ва тўсатдан қилинган ҳужумдан эсанқирагани учун бу ишнинг уддасидан чиққанини яхши биларди. Энди уни охиригача қўйилтириш мақсадида қовоқхонага яна қатнай бошлади. У Журжя ҳеч кимга ҳеч нарсани айтолмаслиғига ишонарди. Бақувват, соғлом йигитлар билан бирга бўлишнинг айби йўқ-ку, аммо

бу маймоқ кучукчага у билан бирга бўлиш шармандалик-да, ахир.

Чол қовоқхонага дастлаб хавотирланиб борди, аммо Журжя унга қиё ҳам боқмади, эътибор ҳам қилмади, аввалларидек йигитлар билан ҳиринглашаверди. Шуниси қизиқки, энди Чол оёғини унинг йўлига атайлаб узатса ҳам Журжя қоқилмасди. Маймоқ оёғи устидан эмас, атрофидан айланиб ўтди. «Емонлайди деб қўрқяпти шекилли, манжалақи!» деб қўйди шунда Чол. Шундан кейин у Журжяни чалмайдиган бўлди, лекин бошқа каттароқ ишда чалишни мўлжаллаб қўйди. Охири бир кун кўзига кўзи тушиб қолганда, ташқарига чиқиб, деб имо қилди. Журжя гап нимадалигини билса ҳам, жойидан қимирламади. Шундан кейин Чол хотиржам ўрнидан турди-да, ташқарига чиқди, Журжянинг унинг орқасидан чиқмасдан иложи йўқлигини биларди. Дарҳақиқат, у чиқиб келди.

Журжя Чолдан аста, аммо одоб билан: нима керак, деб сўради. Одобни ҳам билар экан-ку. Журжянинг умрида биринчи марта бундай одоб билан гапирishi эди. Чол мақсадини қўполлик билан маълум қилди. Журжя қичқириб, ҳозир акаларимни чақираман, деб қўрқитди, аммо Чол унинг дўқидан заррача ҳам қўрқмай, бундай қиладиган бўлсанг, ҳамма билиб қолади, деди. Қиз бадбахт тақдиридан шикоят қилиб шивирлар, Чол эса унинг жавобини кутарди. У умрида от бойланмаган, лекин эзилиб, босилиб ётган пичан тўла отхона томонга юрди.

Ушандан бери бу иш ҳар куни қайтариладиган бўлиб қолди. Журжя уни бўғиб ўлдиришга ҳам тайёрлигини билиб, қилаётган иши аблаҳлик эканини тушунса-да, қўлидан энди ҳеч нарса келмаслигини англади-ю, Чол ўз ишидан хурсанд бўлиб юраверди. Ўз ғалабасидан қувониб, ҳаммага мақтаниш истаги хаёлига ҳам келмасди. Журжя ҳамон эр танлаётганини, бошқаларга эътироз билдириб, унга эса бир оғиз сўз айтолмаётганини ҳис қилишнинг ўзи Чол учун етарли эди. Аммо у ўз режасини тўла амалга ошириш, Журжяни узил-кесил қўлга олиш, бошқалар хаёлига ҳам келтиролмаган нарсага эришишга ҳаракат қиларди. Шу сабабли ҳам у қовоқхонага ҳар куни худди ишга боргандек борадиган бўлиб қолди. Кўп эмас, бор-йўғи икки ойгина кутишга тўғри келди.

Бир куни Журжянинг ўзи Чолнинг олдига кириб келди. У ҳомиладор бўлиб қолганди, Чол буни биларди. Энди Журжяга унинг аввалги эркини ҳеч нарса ва ҳеч ким

қайтариб беролмасди. У ҳомиладорлиги учун ҳам Чолнинг олдига ўзи келганди. Боланинг ўзидан бўлганига Чол шубҳа қилмасди, ахир ҳар куни кечқурун унинг олдига бекорга борибдимиз. Ўз оёғи билан келгач, кечмиш тарихнинг Чол учун энди қизиғи қолмади. Қуёш чиқишини ҳам ана шундай орзиқиб кутасан, кутасану, у бирдан чиқиб ҳамма ишни бузиб юборади, тонг тўсатдан тугайди қолади.

У нима қилишини билмасди. Журжянинг ўз оёғи билан келадиган қилишгагина ҳаракат қилганди, бу нияти амалга ошди. Энди нима қилишини билмай қолди. Тўрт томонинг қибла, оила-пойланг билан қўшилиб туёғингни шиқиллатиб қол, дейиши мумкин. Пул бериши ҳам мумкин, лозим бўлган чорани кўради-қўяди. Чол уйда ўтирган Журжяга қараб қўйди, буни қўйилтиришимнинг нима кераги бор эди, деб ҳайрон бўлди. Мана, уни қўйилтирди, енгди, бўйсундирди, одамлар қўлингдан келмайди, деган ишнинг уддасидан чиқди, аммо энди уни нима қиларини билмасди. Чол ҳозир мағрур кўринса ҳам, аммо чорасиз эди. Нима қилсайкин? Келган изига қайтарсинми, ёки пул берсинми?

Чол ундай ҳам, бундай ҳам қилмади. Бир ойдан кейин, Журжянинг қорни кўтарилиб қолгач, никоҳдан ўтишди.

Бунга уни ҳеч ким мажбур қилгани йўқ, мажбур қилолмасди ҳам. Журжянинг укаларидан эса қўрқмасди. Шалоқ ака-укалар, ўзлари бузуқ бўлганлари учун опа-сингилларининг ўйнашларига тегмайдилар. «Мен нега бунга уйландим?» дерди Чол ўзига-ўзи савол бериб, аммо энди ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмасди. Журжянинг бузуқлигини бутун қишлоқ биларди, аммо Чол бу гаплар туфайли уйланмаганига имони комил эди. Бир ёстиққа бош қўйишга мажбур қилиш билан унинг устидан тўла ғалаба қозонмоқчи бўлгандир? Йўқ, бундай мақсади ҳам йўқ эди. Орадан ўттиз беш йил ўтганига қарамай, унга уйланишга мажбур этган нарсанинг асл сабабини билса ҳам, унга ўзича иқдор бўлишга уяларди.

«Энди Журжя нима қилади?» — деб ўйлаганди ўша кезларда. — Бошқа эркакни танлаши мумкин эмас, мен билан ҳам дон олишганини энди ҳамма билади, аммо аслида нима бўлгани эса ҳеч кимга маълум эмас. Қўйиб берса, энди қўлдан қўлга ўтиши, ҳақиқий бузуққа айланиши аниқ. «У Журжянинг қизлигига теккани йўқ, чунки унинг қизлиги поймол этилганига анча бўлганди. Чол унинг эр танлаш ҳуқуқидан маҳрум этди, холос. Энди Журжя росмана фоҳишага айлаениши, бунда фақат Чол айбдор бўли-

ши мумкин. Чол буни бўйнига олишдан уялар, аммо ўзга чора ҳам қолмаганди: Журжяни бу йўлга кириб кетишига йўл қўйишга ожиз эди. Байтални совитишга совитди, аммо эндиликда уни бировлар миниб юришига йўл қўёлмайди! Чол осойишта ҳаётни яхши кўрар, бунда ҳеч ким ва ҳеч нарса ҳалал бермаса, дерди. Журжянинг ҳалал беришини ҳам истамасди, агар уни ҳайдаб юборса, ҳалал бериши турган гап.

Шу сабабли ҳам унга уйланиб қўя қолди.

Ғафат мен тирик эканман, уруғларингдан биронтаси ҳам остонамга қадам қўймасин, деган шарт қўйди. Журжянинг қолишига рухсат берди, аммо бирор қариндошинг остона ҳатлаб уйимга кирадиган бўлса, бу ердан тирик кетмайсан, деди. Улар оқиллик қилиб (бунга Журжянинг ҳомиладорлиги сабаб бўлгандир) рози бўлишди. Ишқилиб, Журжя уйлик-жойлик бўлиб қолса бўлгани, деб ҳатто сеп учун уйдаги эски тускилардан ҳам қиғиб беришди. Чолнинг фикридан қайтиб қолишидан қўрқишиб, сепни тўйдан икки ҳафта олдинроқ юборишди. Чол сеп олиб келган аравакашга тупуриб, кўча эшик олдига тушириб кетган лашлушларни ёриб-майдалаб икки кун печкага ёқди. Чолга уларнинг нарсаси ҳам, ўзлари ҳам керакмас, Журжяни хотинликка олдими, тамом — унга бундан бошқасининг кераги йўқ.

Уларнинг тўйларини кўрган бутун қишлоқ — айтилганлар ҳам, айтилмаганлар ҳам худди бир ғаройиб нарсани кўргани келгандек кўчиб келди. Одамлар воқеани ўз кўзлари билан кўришга қизиқишарди. Миш-мишларгагина ишониб қўя қолишмади. Журжянинг дўппайиб қолган қорнини томоша қилишнинг ўзи етарли бўлиб, ҳамманинг кўзи унинг қорнида эди. Чол бу аҳволни сезиб, соат тўрт бўлишига қарамай, ҳаммага эшитарли қилиб, ётиги билан:

— Энди уй-уйларингга тарқалинглари! Ейдиганларингни еб, ичадиганларингни ичдинглари, энди ҳақларинг қолмади. Булар менинг пешана теримга келган, ўзим ҳам бир оз айшини сурай. Эшитдингларими? — деди.

Одамларнинг Журжяни томоша қилиш учунгина келгани, ичиб олиб уни масхараламоқчи эканликлари Чолга жуда алам қилди. Шу сабабли, меҳмонларни кайфи ошмасдан олдинроқ тарқатди. Журжя иккаласи қолгач, унга ётиги билан, аммо қатъий қилиб:

— Аввал қандай яшаганинг билан ишим йўқ, у тўғрида ҳеч нарсани юзингга солмайман. Аммо бундан буёқ

эхтиёт бўл! Бирор одам билан бўлганингни ёки бирортага кўзингни сузганингни кўрсам, бошинга итнинг кунини соламан! Мендан ҳомиладор бўлдинг, хотинликка олдим, аммо юзимни ерга қаратишга йўл қўймайман! Бирор одамга қайрилиб қараб, кўзингни сузсанг, жўжадек бўйнингни узиб ташлайман. Узинг биласан, мен сургун-пургундан қўрқмайман. Менинг қўрқадиган жойим йўқ, — деди.

Журжа бу гапларни Чол шунчаки гапирмаётганини биларди. Уйноқилик қон-қонига сингиб кетган бу аёлга ўзини бу ишлардан тийиш ва ҳар куни янги-янги эркаклар билан бирга бўлмаслик қанчалик оғир бўлишини Чол сира ўйлаб кўрмаганди. Бу билан унинг иши йўқ. Ҳозир унинг хаёлига: наҳот у бирон марта ҳам хиёнат қилмаган бўлса, деган фикр келиб қолди. Қизиқ, авваллари бу ҳақда сира ўйлаб кўрмаган экан. Борди-ю, бирор хиёнат бўлса жуда усталик билан қилинган. Чунки Чолнинг кўзи бунақаларга жуда ўткир, уни шамғалат қилиш амри маҳол. Унга билдирмай, усталик билан бажарилган бўлса сатқан сар! Эндилликда бу нарса уни сира ташвишлантирмасди. Балки ҳозир ҳам у бирортаси билан ўйнашиб юрар, эллиқдан ошгани билан ҳали бақувват, соғлом. Йигитларга бундай аёл ҳатто қўл келади: пул ҳам бермайди, иккиқат ҳам бўлиб қолмайди. Ҳозир Чолга бу гапларнинг аҳамияти йўқ.

Чолнинг миясига, келаётган аёллар яқинлашиб қолишди, энди ўрнимдан турай, деган фикр урилди. Аммо ўрнимдан тургиси келмади. Сокин, илиқ қуёш нурида бир оёғини узатиб, бир оёғини йиғиб ўтиргиси келди. Яна бир нафас ўтириб хаёл сургиси бор эди.

Журжа паравоздай пишиллаб, қора терга тушиб келаётган бўлса керак. Семизлигидан доим терлаб юради. Бир пайтлари лабида майда муртлари бўлиб, ҳамма: «Қандай шўх, олов аёл!» дерди. Ҳозир муртлари яққол кўзга ташланадиган бўлиб қолган; Чол унинг муртлари учуда тер томчилари пайдо бўлганини кўз олдига келтирди. Бурни тердан ялтираб, қўлтигининг таги ҳам жиққа ҳўл бўлса керак. Чол ҳозирги тасаввуридан, айниқса, бу тасаввур хотини ҳақида бўлгани учун кўнгли айниб, тупуриб юборди.

Сўнг у ўрнимдан турди-да, Қушга қаради. Қушнинг кўзлари юмуқ эди. Чол қичқирди:

— Ҳой, Қуш, кўзингни оч! Ҳозир нима бўлишини кузатиб тур. Худо ҳаққи, сен бунақа аёлни қайта кўрмайсан! Мен ҳам бунақасини ҳеч кўрмаганман. Узингга бирор тул

ёки бева аёл қидирадиган бўлсанг, яхшисини танлагин. Кейин нима бўлишини ўйлаб кўрмасдан, ҳомиладор қилиб қўймагин... Қайсарлигинг бошингга бало бўлади-я!

Чол Дарахтга яқинлашиб чопилган жойига қаради. У улкан Дарахт танасидаги кичкинагина жароҳатга ўхшарди, холос. Дарахт ҳамон Чол томонидан қулатилишига ишонмас, шунчаки у ер-бу ерим сал чопилса керак, деб ўйларди. Чол жилмайди.

— Майли, нима қилмоқчилигимни кечқурун тушунарсан,— деди у энгашиб болтасини оларкан.— Гапларимга ишонмаслигинг мумкин. Танангнинг ярмини кесиб бўлганимдан кейин тушуниб қоласан ҳали.

У болтани қулочкашлаб дарахт танасига урди. Кўп ўтмай яна урди. Назарида Дарахт олдинга қараганда ҳам заранглашиб кетгандай туюла бошлади. Лекин Дарахт зарангласа олмаслиги, ўтирган пайти қўли совиб қолгани учун шундай бўлиб туюлаётганини у биларди...

«Умримда бундай ярамас дарахтни кўрмагандим. Нақ метин. Бу сафар келишувчанлик кетмайди. Биримиз қулашимиз керак. Ҳар ҳолда сени қулатиш пайида бўламан».

Кўп ўтмай пастдан хотинининг овози эшитила бошлади. Аёллар ҳали кўринмаса-да, Журжянинг овози эшитилляпти. У қабристондагидай дод-вой солар, ўткир овози узоқ-узоқларга тараларди. «Овозинг борича додлайвер. Урмонда мендан бўлак одам йўқ. Сени барибир ҳеч ким эшитмайди. Билиб турибман, овозимни бирорта одам эшитар, деб ўйлаяпсан. Овора бўлма».

Чол кучини йиғиб ўхтин-ўхтин болтани ура бошлади. Болта овози мумкин қадар узоқларга эшитилишини, хотинининг жигига тегишини истарди. У болтани кўндалангига ургани учун овози худди ўқ овозидек қарсиллаб эшитиларди. Шуниси аниқки, ҳозир хотини ғазабдан ўзини қўярга жой тополмаяпти.

9

Мана ниҳоят аёллар жуда яқин келиб қолишди, улар Чол тасаввур қилгандек тартибда келишляпти. Сал олдинроқдаги Журжянинг ечилган рўмоли учлари кўксига тушиб турарди. Юқорига кўтарилишда ўпкаси шишиб, терга ботган бўлса-да, овозидан бу ҳолати сезилмасди. У гиранда аёлларга ўхшаб маромини келтириб йиғлар экан, Чол Жур-

жянинг бундай айтиб йиғлашни қаердан ўргана қолганига тушунолмаи боши қотарди. У энг яқин одамлари ўлганда ҳам бирор марта бундай қоидасини келтириб йиғламаган. Хотиним муғамбирлик қиляпти, деб ўйлаб Чолнинг жаҳли чиқиб кетди. Журжя айтиб йиғлаш билан эрининг юрагини эзмоқчи, қалбида раҳм-шафқат кўзгатмоқчи. Чол хотинининг қитмирлиги, ношудлик билан унга қандай бўлмасин таъсир этмоқчи бўлаётгандан жони халқумига келарди. Журжя ҳеч қачон Чолга таъсир кўрсатиш йўлини билмагани, уни ҳеч қачон тушунишга ҳаракат қилмагани учун ҳар доим мана шундай ярашмаган қилиқлар чиқарар ва бу Чолга оғир ботарди.

Бугунги қилиғи ҳам энг ярамас қилиқ. Чол ёшлигида-ноқ аёлларнинг айтиб йиғлашини ёқтирмас, шу сабабли ҳеч қачон дафн маросимларига боролмасди. У, ҳақиқий қайғудаги одам айтиб йиғлашга қодир бўлмайди, деб тушунгани учун аёлларни муттаҳамликда айбларди. Барча айтиб йиғлашлар сохталик, кўзбўямачилик бўлиб туюларди. Гиранда аёллар аслида йиғлашмайди, олдиндан тайёрлаб қўйилган дийдиёларини бир томчи ёшсиз айтаверишади. Шунинг учун ҳам Чол аёллар юракдан азадор бўлишларига ишонмасди.

Журжя ҳамон айтиб йиғлаганча юқорига кўтарилар экан, у яқинлашган сари Чолнинг баттар хуноби ошарди.

— Вой, вой-ей-ей! — уввос солди Журжя дағал, бўғиқ овози билан чўзиб. Кейин озгина нафасини ростлаб олдида, йиғлашда давом этди: — Вой шўрим қурсин, оҳ шўрим-а, умрим ҳазон бўлди, оҳ, энди нима қиламан?.. Қариганимда энди бу кўргиликлар бормиди! Вой шўрим! Оҳ, пешанам намунча шўр бўлмаса?

Чол гапирмасликка қарор қилди. Гўё қар, кўр, соқов бўлиб қолгандай, индамай болта ураверди. Шу йўл билангина аёлларга бас келиш мумкин. Бир оғиз гапириб қўйса, Журжянинг икки соатлик дидиёсини эшитади. Ундан кейин аёлларни ҳар қанча куч билан ҳам нари жилдириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Чол уларга қарамай болта ураверди. Аёллар яқин келгани юраклари дов бермай, ўттиз қадамча нарида тўхташди. Шу пайт Журжя тўсатдан сочини ёйиб бақира бошлади.

— Қариганимда пешанам шўр бўлмаса нимаиди, эй худо, нима гуноҳ қилдимки, мени бунчалар хор-зор қилмансанг? Эсингина умрим, бевақт хазон бўлди, рўшнолик кўрмай ўлиб кетаман!

Чол кўз қирини ташлаб, хотини соч чангаллаганини кўрди.

«Ҳа, юл, юлавер! Сочингни юлиб, дидиёингни ўқийвер!— деб қўйди ичида Чол.— Сочингни чангаллаётганингни кўряпман. Нега энди юлмайсан, юлсангчи! Сочларимни юлганимни кўрса, менга раҳми келади, деб ўйлаётгандирсан? Қани, нега юлмайсан бўлмаса?»

У хотини биронга соч толасини ҳам юлмаслигини биларди. Журжя сочини юлиш у ёқда турсин, ҳатто тиш оғригидан ҳам қаттиқ қўрқарди. Чунки у доим: «Тиш оғригидан ўзинг асра!»— дегани деганди. Шу сабабли ҳам сочини қоронгидагина ювиб тарарди. «Гиранда, қишлоқ гирандасининг ўзгинаси бу... Кўзларини пир-пир учириб, ёлғон йиғисига мени ишонтирмоқчи. Мияси айниган тентак. Мен сен айтган одамлардан эмасман. Туллак чумчуқни тузоққа илинтириш осон эмас».

Чол Мионицага қараб қўйди. У қайнанасининг орқасида жимгина турар, юзлари чўтир, ўзи қандайдир беўхшов, калта-калта сариқ киприклари тагида кўзлари милтирар, ёрилиб кетган қўлларини каттакон қорни устига қовуштириб олганди.

«Ҳа, курка товуқ»,— деди ниҳоят Чол жаҳли чиқиб. Азбаройи хуноби ошганидан гап қотишга мажбур бўлди.

— Бўпти, дод-вой қилаверма... бу ерда биздан бошқа ҳеч ким йўқ, ҳеч ким йиғингни эшитмайди, овозингни ўчир энди!— деди у хотиржам ва қисқа кулиб.

Журжя бошига биров тўсатдан ургандек, Чолнинг гапини эшитиши билан тап этиб ерга ўтириб олди. Унинг майсага тупуриб қўйганини Чол аниқ эшитди. Журжя эри гапиради деб ўйламагани учун шошиб қолганди. Чол тош қотиб эшитаверади, деган ният билан айтадиган гапларини чамалаб келаётганди. Чол тўсатдан гапириб юборгач, Журжя ўзини йўқотиб қўйди. Йўл бўйи ўйлаб келаётган гаплари хаёлидан кўтарилиб, янги бирор гап тополмагани учун:

— Нега бизларни бунчалик оёқ ости қиласан, худодан қўрқсанг-чи! Узингни ҳам, бизларни ҳам жувонмарг қиласан бунақада. Нега бундай қиялсан, қани, айт, нега?— деди.

Чолнинг айтадиган гапи қолмаганди. Хотини ҳам шангиллашини тўхтатди, ҳозир қайтиб кетишса, айти вақти, лекин хомтама бўлмаслик керак, Журжя яхшиликка кўнадиган аёллардан эмас. Чол оғзини очдими, бас, хотини кет-

майди. Ҳар бир гапига ўн барабар жавоб қайтариб, кечгача жаврагани жавраган. Индамасликнинг ҳам Чолга фойдаси йўқ. Дам гапириб, дам тўхтаб, ҳазил-ҳузул билан қутулиб кетиш мумкин, холос. У оёқ-қўли боғлангандай ноилож аҳволга тушиб қолди: гапиришга ҳам, гапирмасликка ҳам кўнгли чопмасди. У беихтиёр болта ураркан, кераксиз жойга урганини, бекордан-бекор куч сарфлаганини сезди. Бу болта уришда кичкина новдани ҳам кесолмайди. Ўзини қўлга олай деса, ёнида хотини билан келини турибди. Улардан қутулиш ва яна ёлғиз қолиш учун бирор нарса ўйлаб топиши керак эди. Ҳам болта уриб, ҳам ўйланса, на у иш би-тади, на бу иш. Иккаласидан биттасини қилиш керак. Чол бир вақтнинг ўзида икки ишни бажариш мумкинмас-лигини тушунди. Бундан унинг баттар жаҳли чиқа бош-лади.

— Уйга жўна!— деди у тўсатдан болтасини ерга қўяр-кан.— Бу ерда қайтиб қорангни кўрмай, худди таёқ олиб қувамэн!

Шундай деяркан, таёғи йўқлиги эсига тушиб қолди. Бирор дарахтдан синдириб олиши мумкин, лекин ҳозирча барибир таёғи йўқ. Бу аҳволда турган гап — хотини ҳам ун-дан қўрқмайди. Аслида хотини таёқ-паёқдан ҳайиқадиган аёллардан эмас. У калтак ейиш нималигини билмасди. Чол урушдан олдин икки-уч мартагина хотинини ургани асида (ўшанда ҳам юзига бир-икки тарсаки туширганди, холос), урушдан кейин эса уни чертгани ҳам йўқ.

«Уни таёқ ейишга ўргатиш керак эди!— деган хаёл кел-ди Чолнинг бошига,— ўшанда қаригунча дўппослайверар-дим, мендан ҳайиқадиган ҳам бўларди. У ҳалигача ҳайи-қиш нималигини билмайди. Аслини олганда у менга бола-си туфайли бўйсунди, айбини яшириш учун бирор одамга, ҳеч бўлмаса, менга эрга тегиши керак эди. Шунинг учун бўйсунганди. Аммо ҳеч қачон ҳайиққан эмас».

Бу фикрдан унинг жаҳли чиқиш ўрнига хафалиги ор-таркан, аввалги гапини яна такрорлади:

— Эшитяпсанми, уйга жўна! Бу ерга қадам босма. Ишга ҳалал беряпсан. Тепамда гўдайиб турсаларинг, иш-лолмайман.

— Вой, ишингни ер ютсин, бошимга битган бало бўл-ди-ку!— деди Журжя ўзини тутиб олиб.— Сен маймоқ чол ўлгурга бу иш тўғри келармиди! Ярамас дарахт тин-кангни қуритиб, ажалингдан бурун ўласан. Ҳа, худди шу ернинг ўзида тамом бўласан!

«Мени қандай кўрқитишни билади манжалақи,— деди ичида Чол, лекин овозини чиқариб ҳеч нарса демади.— Аммо сенинг айтганинг бўлмайди. Дарахтни йиқитаман, аммо ўлмайман. Мана кўрасан. Биз Дарахт билан эскидан қадрдонмиз, бир-биримизни яхши биламиз. Дарахтнинг ёши мендан катта, у аввал ўлиши керак! Бу гаплар иккаламизга маълум, фақат сен бундан беҳабарсан. Қайси биримизнинг катталигимизни ва ўлиш навбати кимникилигини билмаганингдан кейин нима қиласан бошни қотириб».

Чол яна болгани қўлга олди.

Хотини тагин ўзиникини маъқуллай бошлади:

— Ажалингдан беш кун бурун ўлмоқчимисан? Бундай ўзингга ҳам қарасанг-чи, ёшинг бир жойга бориб қолди. Неча йилдан бери дарахт кесмайсан? Хўш, нега кесмайсан? Чунки кесолмайсан! Орадан қанча вақт ўтиб кетди! Ҳозир ёшинг нечадалигини биласанми?

«Биламан!— деб қўйди ичида Чол Дарахт кесишда давом этаркан.— Олтмиш тўққизда. Назаримда ўттиз тўққизга чиққандекман. Балки ундан ҳам ёшроқ. Бугун жўда ёшман. Ҳатто ёшлигимда ҳам ўзимни бундай бардам сезмагандим».

Хотини ва унинг шанғилаши Чолга ортиқ ҳалал бермай қўйди. Дарахт яқинида пайдо бўлишгандан бери таёқдек қимир этмай турувчи Мионицага ҳам у эътибор бермасди. Шунда Чолнинг хаёлига Мионица обкашини қаёққа қўйди, нега энди елкасидан олаётганда кўрмай қолдим, деган фикр келиб қолди. Обкаш Мионицанинг оёғи тагида ётарди. «Тавба, унинг оёқлари худди даванги эркакларнинг оёғига ўхшайди-я!»— деб ўйлади Чол. Келини обкашни қачон ерга қўйганини ҳамон эслолмасди. Улар келишиб Чол ҳеч қаёққа қарамай болта уриш билан оворалигида ерга қўйган бўлса керак. Наҳот қараб турган бўлса-ю, кўрмаса. Ёки унинг ҳам кўздан қоладиган вақти яқинлашиб қоляптими!

— Қани, уйга жўна!— такрорлади Чол бу сафар чўзиб.

— Ўлдирсанг ҳам сенсиз кетмайман! Кетмайман! Қаровчимиз ўзингсан! Вой пешанам қанчалар шўр экан, йиглайвериб кўзимда ёшим қолмади. Юр, уйга кетайлик, қайғу-ҳасратим, қаровчим, мени қийнама, юр кетайлик! Дарахтни эмас, мени қиймалаяпсан, бунақада яқинда гўрга тиқасан, шўрим курсин мени. Юр уйга, бўлмаса шу ернинг ўзида ўлдир мени.

— Қачондан бери сенинг қаровчинг бўлиб қолдим?—

сўради Чол ишдан тўхтар экан. У бир пайтнинг ўзида ҳам болта уриб, ҳам гаплашгани учун чалғиб ҳолдан тойганди.— Уғлинг бор, қаровчинг ҳам ўша. Уша боқаверсин. Мени бу ишларингга аралаштирмаларинг. Андрия қишлоққа кетдими? Советга бориб, дадамга дарахт кесишга рухсат бермаларинг, дейиш учунми?— У хотинини зада қилиш учун ачитиб гапирди. Журжя индамади. У беўхшов оёқларини тагига босиб ўтирар, гавдасининг оғирлигидан оёқлари оғрий бошлаганди. Гапирадиган гаши бўлмаган пайтда у лом-мим демасди. Оилавий можароларда тажрибасизроқ бўлган Мионица ортиқ тоқат қилолмади. Чолнинг заҳарли гаплари уни чақиб олгандек бир сесканиб тушди ва қайнанаси билан Андрия ўртасидаги гаплардан Чолнинг хабари борлигини ана шундан кейин тушуниб қолди. Агар дунёда иблис бор бўлса, Чол ана шу иблисининг ўзгинаси, деб қўйди. Бўлмаса қандай қилиб ҳамма гапдан хабардор бўлади, бировларнинг гапига яширин қулоқ солганини ҳеч ким кўрган бўлмаса! «Ҳа, Чол иблис!»— деб ўйлади Мионица ерда ўтирган қайнанасидан аста узоқлашар экан.

— Демак, кетди а?— деб қўйди Чол истеҳзоли жилмаяр экан. Яқинлашишга ботинолмай безовта бўлаётганларини кўрган Чолнинг уларга раҳми келиб кетди. Бекорга дўқ қиляпти, ахир улар ҳеч қандай ёмонлик қилишгани йўқ-ку. Айниқса ҳозир. Овқат, сув олиб келишди. Балки уларнинг бирор нияти бордир? Йўқ, уларнинг ҳеч қандай нияти, фикри йўқ, у овқатсиз, сувсиз қолмасин дейишган, холос. Чолнинг шундай эътироф этишдан бошқа иложи йўқ эди. Демак, Чол уларга ноҳақ муносабатда бўлаётган экан-да! Унинг юраги гаш бўла бошлади. Аёллар қўрққанларидан Чолга яқинлашишолмас, унинг ачитқи гапларидан кейин нима қилишларини билмай, бошлари қотганди. Мионица гўё ўзини ҳимоя қилмоқчидай Журжянинг йўгон гавдаси панасига яшириниб олганди. Нега у бундай қиляпти, қайнатам ўзи қанақа одам? Чол дарахтга қараб туриб: «Уйга қайтиб уларни хурсанд қилсам бўларди. Аммо сени қулатмасдан уйга қайтолмайман. Бошлаган ишимни охирига етказишим керак. Сени бу аҳволда ташлаб кетмайман, билиб қўй!» — деди.

Шундан кейин хотинига мурожаат қилди:

— Майли, уйга бора қол. Нариси билан кечки овқатга етиб бораман. Овқат билан сувни анави баланд ерга, кўр-япсанми, ҳов анави қарағай тагига қўйиб кетинглар. Да-

рахт қулаганда тўкиб юбормасин. Шанғиллашни бас қилда, уйга жўна. Бир фалокатга қўймоқчимисан мени?

Хотини гапига қулоқ солиш-солмаслигига қарашнинг ҳожати йўқ эди. Қулоқ солмаслиги аниқ. Шунинг учун Чол ҳозирча ишга киришмасди. Чунки хотини яна бирор нарса деб қолса жавоб бериш учун барибир ишни тўхтатишга тўғри келади. Яхшиси, улар кетгунча сабр қилгани маъқул.

Журжя ихраб-сихраб ўрнидан тураётган эди, келини қўлтигидан кўтариб, ёрдамлашиб юборди. Сўнгра овқатларни айтилган жойга — қарағай томирлари орасига олиб бориб қўйди. Журжя эридан нарироқдан ўтган эди, Чол мендан қўрққани учун шундай қилди, деб ўйлади-да, болтани ерга қўйиб, хотинига орқа ўгириб олди.

— Умрингда бирор марта гапимга қулоқ солсанг нима қилади? — сўради Журжя паст ва бўғиқ овозда.

Чол ҳайрон бўлди, чунки хотини аввал у билан сира бундай гаплашмасди. Бирор марта гапимга кирсанг нима қилади, дейдими? Бунга нима деса бўлади? Агар Дарахтда тил бўлганида балки Журжяга ўша жавоб қайтарармиди. Гапиролганида Қуш ҳам жавоб берарди. Лекин Дарахт ҳам Қуш ҳам гапиролмайдилар. Доим ўзи шунақа: гапиришга асоси борлар гапирмайдилар. «Дарахтни қулатишим керак, уни қулатмагунимча олдингидай яшай олмайман», — Чол хотинига худди шундай дейиши керак. Унинг бутун вужудига ана шу сўзларнинг буйруқ оҳанги ўрнашиб қолганди.

— Дейишим керак! — тақрорлади Чол.

Бу сўзлар замирида қандай маъно ётганини у яхши билар, шунинг учун ҳозир уни тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, деб ҳисобларди. Аммо ҳозиргина туппа-тузук гапиришиб турган хотини ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, бирданига яна айнади қўйди. У аввалгидай ҳеч нарсани тушунишни истамасди. Ақли паст, қишлоқи, гиранда аёлдан нима ҳам кутиш мумкин асти!

— Сенга нима керак ўзи? Узингни ҳам, бизни ҳам хароб қилмоқчимисан? Мақсадинг шуми? Шу керакми? — деди хотини фиғони фалак бўлиб.

Чол яна тескари қараб олди. Кошқийди хотини бояги гапларидан кейин ҳеч нарса демаган бўлса. Ўша сўзлар Чолни тонг қолдирган, томогига бир нарса тиқиларкан, хотини ҳақида яхши фикрда бўлиш, бундан буёқ ҳиммат кўрсатишга аҳд қилганди. Ўтган бир неча ой ичида у Журжяни бутунлай танимай қолди. Йўқ — э, унчаликмас,

хотинини беш бармоғидай яхши билади. Чол хато қилганини тушуниб, яна болта ура бошлади. Эси паст икки аёлни деб вақт кеткизмаслик керак. Хотини бир дақиқагина унда умид учқунлари ҳосил қилди-ю, кейин яна ҳамма нарса ўз аслига қайтди, қўйди. Энди ҳеч қандай яхши нарса кутишга ҳожат йўқ, Журжя аввалги Журжя бўлиб қолди-ю, Чол Дарахт ёнига қайтишга мажбур бўлди. Хотини ҳафсаласини пир қилди.

Орқасига қарамаса ҳам у аёллар анча олислаб кетишганини билса-да, ўгирилгиси, улар изидан қарагиси келмасди. Яна Журжянинг йиғиси эшитилди, лекин жуда суст бўлгани учун энди Журжя бошқалар эшитсин деб эмас, ёлғиз эрига йиғлаётганини Чол тушуниб қолди. Бу Чолга таъсир этишдаги сўнги уриниш эди. Лекин энди Чолга ҳеч нарса таъсир этолмас, ишдан чалғитолмасди. У хотинининг йиғисини элас-элас эшитаркан, болта уриши бекорга кетмаслиги пайдан бўларди. Бунингсиз ҳам анча вақт йўқотди.

— Вой-вой-вой! — янгради ўрмон бўйлаб Журжянинг бўғиқ ҳўнграши. — Вой, Младен, қадронгинам! Қаерларда қолдинг! Бошимизга битган бало дадангни бир кўрсанг эди-я! Вой, Младен, болагинам!

Чол турган ерида тек қотиб қолди.

Кўли титраб, болтаси оёғи остига тушди. Чол буришиқ бўйинини чўзиб, диққат билан қулоқ сола бошлади. Журжя билан Мионица у ўйлаганидек унча узоқда эмас экан, улар атиги эллик метрча нарида боришарди, холос. Чол уларни кўриб турарди.

Чолнинг аъзойи бадани титраб, туклари хурпая бошлади. Баданига қўққисдан югурган совуқ дағ-дағ титраётган Чолни гужанак қилди-да, алаҳлатганча гандираклатиб юборди. Бир нафас олдинги сархуш этувчи, сунбул бўйидай ёқимли туюлган гамгинлик ўрнини иккинчи бир гамгинлик эгаллагандики, бу зотилжам касаллиги бўлиб, бўғинларга-ча қиздирар, юрак атрофи музлаб борарди.

Чол болтага ёпишганча титраб-қалтираб нафас олар, тишларини гижирлатарди. Нафаси қисиб, бўғилар, титроқ бутун танасига ёйиларди. Аёллар жуда секин кетишаётгандек, йиғи овози ҳаливери тинмайдигандек туюларди.

Чол қандай тўсатдан тилдан қолган бўлса, шундай яна тили тўсатдан калимага келди. У қопқонга илинган каламушдай чийиллаб юборди;

— Ман-жа-ла-қи! Младеннинг номини тилингга олма, зоти паст! Эшитяпсанми, номини тилингга олма, худди ўлдираман!

Худди болтани хотинига улоқтирадигандек, уни бош узра айлантира бошлади. Агар хотини ёнида бўлганда ўйлаб ўтирмай, болта билан бир тушириб, тугатиб қўя қолган бўларди. Кўп йиллардан бери уйларида Младеннинг номини тилга олишмасди, мана ҳозир Журжя унинг отини атади, шу сабабли Чол уни ўлдиргиси келиб кетди. Болтани улоқтиргани билан хотинига етмади, бордию болтани Журжяга теккизолса у Младеннинг номини, умуман, тилга ололмай қолишлигини тушунди. Чол болтани айлантириб туриб Дарахтга урган эди, кўндаланг теккан болта резинкадай сапчиб кетиб, маймоқ оёғи ёнидаги ерга санчилди. Аммо Чол буни кўрмай қолди. У энгашиб, майса аралаш нам тупроқни аёллар кетидан бир неча бор отди.

Шу пайт тўсатдан тиззаси титраб, чўлоқ оёғи таянчини йўқотди-да, саланглаганча ердаги болтага бориб урилди. Оёғи худди болта урилгандек қаттиқ оғриб кетди. Чол қаттиқ инграб, соғ оёғида тиз чўккач, кўкрагини ерга тиради, лекин гавдасини кўтаролмагани учун охири энгагига таянишга мажбур бўлди. Қорни ерга тиралиб ётаркан, қимирламас, бошини ҳам кўтармасди.

У юз тубан ноқулай ҳолда оғриқ сезиб чўзала ётса ҳам, қимирламас, қаттиқ-қаттиқ чуқур нафас оларди. Бояги чинқириб юборган заҳоти йиғи овози эшитилмай қўйгани учун аёллар ҳозир қаерда кетаётганларини билмасди. Эҳтимол яқин ўртада бўлсалар ҳам келиб ёрдамлашишга юраклари бетламаётгандир. Ёки узоқ-узоқда бошларини экканча орқаларига қарашга журъат этолмай югуриб кетаётган бўлишлари ҳам мумкин. Унга қолса улар қаёқдаликларининг аҳамияти йўқ. Ёрдамлари ҳам керакмас, унинг ўрнидан тургиси келмаяпти. Чолнинг бирдан-бир истаги ётган ерида ўрмонни ҳам, одамларни ҳам, ҳаётни ҳам, кеч кузни ҳам кўрмаслик. Атроф бўм-бўш, миясида ҳам ҳеч нарса бўлмаса керак. Қалбини эзаётган ҳам Чолни вабодан ҳам баттар кемириб боряпти.

10

Чол йиғлай-йиғлай деб турган саккиз ойлик гўдақ каби хириллаб тез-тез нафас олишига қулоқ солиб кўрди. Ҳозир у кўнглига келган ишни қилиши, ҳатто йиғлаб юбориши

ҳам мумкин. Чол Дарахтдан уялмас, Қуш бўлса унинг ййғлаб юборишига парво ҳам қилмайди. Бунга Чолнинг имони комил. У ййғлаб-ййғлаб аламдан чиқиши мумкин. Лекин Чол кўз ёши орқали ғамни босишга одатланмаган. Бунинг устига ҳозир ййғлашдан ҳам наф йўқ.

Чол худди бели синган тулкидек, жонсиз оёқларини кериб, қўлларига таянганча ўрнидан тура бошлади. У остидаги тупроқ ва кўкатларга мўлтайиб қарар, нафас олганида кўкраги баланд чиқиб, паст тушар эди.

Нега Журжя эрига тарсаки тортиб юборгандай Младеннинг номини тилга олди? Журжя ундан кўрқмай кўйди, қуюшқондан чиқиб кетди, Чол қариб қолгани учун ундан заррача ҳам ҳайиқмайди. Йўқса, Чолнинг олдида кенжа ўғлининг номини тилга олишга юраги дов берармиди? Кенжа ўғилга нега Младен деб исм қўйганини Чол билмасди. Балки чўқинтирган отасига бу исм маъқул бўлгандир. Бу уларнинг кенжа ўғиллари, Андрия эса, тўнғичи. Иккинчи ўғил эди, энди Андриянинг ўзи қолди. Ёлғиз ўғил. Укаси энди йўқ.

Младен ўлиб кетган.

Ҳозир Чолнинг ўзи ҳам бир вақтлар икки ўғли бўлганига унчалик ишонмайди. Аммо бўлгани аниқ, ахир хотини иккала ўғлини тукқанда ўз кўзи билан кўрган-ку. Бир хил одамлар бунақа нарсаларни томоша қилишни ёмон кўришади, ҳамма иш тамом бўлмагунча уйдан қочиб юришади. Чол эса иккала ўғли туғилишида ҳам устиларида бўлган. Одатда кўрилмайдиган ва гапирилмайдиган бундай нарса ва ҳодисалар Чолни қизиқтирарди. Ана шундай нарса ҳодисалар гапириб берилганда мутлақо бошқача тасвирлангани учун Чол уларни қандай бўлса, шундайлигича ўз кўзи билан кўришни ёқтирарди.

Шу сабабли у Журжянинг каравоти ёнида туриб чақалоқнинг дунёга келишини икки марта ўз кўзи билан кўрганди. Ўғли иккиталигига шубҳаланмаса ҳам бўларди. Лекин Чол гумонсирар, кейинги вақтларда умуман биттагина ўғил кўргандай туюладиган бўлиб қолганди. Ҳолбуки унинг Младен исмли ўғли ҳам бор эди.

Младен Журжянинг иккинчи боласи бўлиб, у бундан кейин фарзанд кўрган эмас. Журжя бундан кейин туғса, соғлиги учун хавф туғилишини билганда Чол қанчалар ҳайрон бўлгани жуда яхши эсида. Ушандан аввал хотинининг ўлиши мумкинлиги Чолнинг хаёлига ҳам келмасди. Дарҳақиқат, Журжя бақувват ва соғлом аёл эди. Шунга

қарамай, иккинчи марта кўз ёришида ҳаёти қил устида қолди. Доктор Чолга барвақт кўз ёриш ҳақида нималарнидир гапирди, лекин у ҳаммаси бўлмагур гап, доктор шунчаки ҳеч нарсани билмагани учун шундай деяпти, деб ўйлаганди.

Ушанда Журжя аслида боласини туширмоқчи бўлганди, лекин ҳомила саккиз ойлик бўлгани учун бола тушириш ўрнига кўзи ёриди. Журжя нима учун туғмасликка қарор қилганини ҳеч қачон Чолга айтмаган, Чол ҳам бу ҳақда ўйлаб кўрмаганди. Мана энди ҳозир Чол ўзига ўзи: «Нега хотиним бундай қилганидидикин? Камбағал эмасдик. Ё бошқа фарзанд кўргиси келмаганмидийкин? Мендан фарзанд бўлишини истамаганмидимикин? — деб савол беряпти.

Балки шундай бўлгандир. Аммо бу ерда масаланинг бошқа томони ҳам бор эди: наҳот, Журжя уни бир оз бўлса ҳам севмаган бўлса? Ҳеч вақт, озгина бўлса ҳам-а? Тўғри, у қаттиқ севгани учун Чолга турмушга чиққан эмас, севги мутлақо бўлган эмас. Турмушнинг ўзи уни эрга тегишга мажбур этди. Дўппайган қоринни яшириб бўлмайди-да! Кейин-чи! Кейин ҳам озгина бўлса-да меҳр қўймадимми? Чол шуларни ўйлаб кетди.

Чол хотинига ҳамма вақт ҳам ҳозиргидек қўпол муомалада бўлмаган-ку. Йўқ, албатта. Ахир у ҳам бир вақтлар ёш бўлган, оёғи ҳам авваллари бундай оғримасди, унда ўғли Младен бор эди, Андрия билан ҳам араэ эмасди.

Демак, Чол авваллари унақа ёмон бўлган эмас, фақат кейинги йилларда жаҳлдор бўлиб қолган. Хотинига яхши муомала қилган кунлари ҳам бўлгандир, шунча йиллар бирга яшагандан кейин наҳотки шундай кунлар бўлмаса. У Журжяни хўжалигига бека қилиб ҳақоратдан қутқазди, ўшандан бери бирор одам у ҳақда ёмон гапирмайди. Бу яхшилиқ қилиш эмасми ахир? Хонадонининг бекасига айлантирса, қорни тўқ, эғни бут бўлса, ёнида суянчиқ эр бўлиб турса, бундан ортиқ яна нима керак унга? Бузуқликни бас қилганининг сабаби, бунга эри йўл қўймади! Шундай экан, нега ундан бошқа фарзанд кўришни истамади? Наҳот Журжя уни бир оз бўлса ҳам севмаган бўлса?

Ҳозир буни охиригача тушуниб етиш қийин. Чол бу ҳақда кечикиб ўйлаётганини биларди. Ҳақиқатни билиш айбми? Журжя уни севганми, йўқми, ҳозир бунинг сира аҳамияти йўқ. У боладан қутулиш учун олдирмоқчи эди, бўлмади, Младен дунёга келди.

Чол тўнғич ўғли Андрияни сира яхши кўрган эмас. Андрия ёш пайтларида ўзини яхши кўришга мажбур қилиб кўрганди. Сабаби, Журжя ҳам Андрияни яхши кўрмасди. Иккаласи ҳам унга ўгайдек муомала қилишарди. Андриянинг туғилиши Чол ғалабасининг ўзига хос исботи Журжянинг эса мағлубияти эди. Уларнинг назарида, Андрия нопоклик натижасида дунёга келгандек эди. Андрия Чолга Булюкеша қовоқхонасининг ифлос ҳавосини, бўм-бўш отхонадаги чириган пичан уюмини, Журжянинг қўланса тер ҳидини, Чол нафратланиб юришига Журжя ўзини жирканч ишлари билан жавоб бериб келган кезлардаги ҳар тунги кўнгилсиз учрашувларни эслатиб турарди. Андрия иккаласининг нопок муносабатларининг тирик шоҳиди бўлгани учун ҳам улар бу ўғилларини ёқтиришмасди. Чол бундай қилиш одатдан эмаслигини, ота ўз фарзандини, айниқса, тўнғич, меросхўр фарзандини яхши кўриши кераклигини тушунарди. У ҳамма нарсани кўз олдига келтирсакелтирардики, лекин Андрияни ўз меросхўри бўла олишини тасаввур қилолмасди.

Андрия Чолга у қадар ўхшамасди. Ташқи кўриниши бир оз ўхшаса-да, феъл-атвори мутлақо бошқача эди. Она-сига ҳам ўхшамасди. Кимга ўхшагани худонинг ўзига аён. Чол ҳам, Журжя ҳам ҳаракатчанликда, иродада бошқалардан фарқ қилишмайди. Уртамиёна одамлар. Андрия эса, ҳаддан ташқари лапашанг. Унда гайдуқларга хос қизиқ-қонлик, чўрт кесарлик, ўжарлик ва мағрурликдан, кучу қудратдан асар ҳам йўқ эди. Чол унинг ўз ўғли ёқанлигига сира ишонмас, қанчалик ҳаракат қилмасин, уни ўғлим деб ардоқлолмасди.

Шунинг учун у Журжядан иккинчи фарзанд кутар, бир неча бор ҳомиладор бўлди, деб янглишганди ҳам. Ниҳоят ҳомиладор бўлганда Журжя туширишга қарор қилди. Ушандан икки кун илгари Журжя бошқача қадам ола бошлаганди. У ёғочдан сариқ беланчак ясаб, тагига яширинча нина қадаб ётгани сезилиб қолди. Журжя боланинг ё ўлик туғилишини, ёки туғилгандан кейин тезда нобуд бўлишини истарди. Кўзи ёришига ҳали яна тахминан бир ой бор эди; ниятининг аниқ амалга ошиши учун нинани олдиндан қадаб қўйди.

Чол хотинига бу ҳақда ҳеч нарса демади-да, беланчакдаги нинани олиб ташлади. Журжя калтак ейишини сезиб, беланчак олдида тиз чўкканча қимирламай ўтирарди. Уни нега уриш керак? Ахир ҳомиладор аёлни қандай қилиб

уриб бўлсин? Чол шарт орқасига ўгирилиб, ташқарига чиқиб кетди.

Орадан икки кун ўтгач, Чол Журжяни чўчқахона орқасидаги ифлос (худди Булюкешанинг ҳовлисига ўхшаш) жойдан ҳамма ёғи қон, ифлос ҳолда топиб олди. Хотинининг ранги дока рўмолдек оқариб кетганди. Чол гап нимадалигини дарров тушунди, унга ҳозир ақл ўргатиб ўтиришга вақт йўқ эди. У фақат:

— Нима билан нобуд қилдинг?.. — деб сўради холос.

— Урчуқ билан... — деди Журжя юбкасини тўғрилар экан, қаттиқ инграб.

Чол анчагача жим турди. Хотини унинг жим туришини кўриб, қилган гуноҳим учун мендан аламини олиш йўлини қидиряпти, деб ўйлади. Аммо Чол ҳозир бошқа нарса ҳақида, хотинини бошқалар ёрдамисиз қандай қилиб уйга олиб кириш ҳақида ўйлаётганди. Андрия ҳали жуда ёш, қўшнилари ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. У қўшнилари сира ёрдамга чақирмаган, ўзи ҳам уларникига чиққан эмас. Чол ўз юмушларини баҳолиқудрат, оила аъзолари билан бажараверарди. Журжяни уйга бир ўзи олиб боролмайди, у ҳаддан ташқари гавдали ва оғир. Чўлоқ реғи эса, оғир юкка ярамайди. Фақат бир иложи қолганди, холос.

Чол чўчқахонани очди-да, озғин, узун тумшуқли тўрт нафар чўчқани ташқарига чиқариб юборди. Ташқарига чиққан чўчқаларни бир-икки туширган эди, улар чиёвлаб ҳар тарафга тарқаб кетишди: қасққа кетганини Чолнинг ўзи ҳам билмай қолди. Чўчқалар боққа кира солиб, дарахт тағларини тумшуқлари билан жовлай бoshлади. Чол чўчқахонадаги босилиб кетган ифлос хашак устига янгисини ёйиб, хотинининг олдига қайтиб борди-да:

— Уласанми, омон қоласанми, менга бола туғиб беришинг керак, — деди.

Журжя юбкасини тўғриламоқчи бўлди. Чол икки қўлини унинг икки қўлтиғи тагидан ўтказиб, қўтаришга уришиб кўрди, аммо уддалолмади. Шундан кейин хотинини чўчқахонага судраб борди. Чўчқахона уйга қараганда яқин ва бу ерда уларни ҳеч ким кўрмасди. Судраб бораётганда Журжянинг ўзи ҳам товони билан юриб, Чолга мадад берди. Чол хотинини пичан устига қулайроқ ётқизиб, эшик олдига келди-да:

— Докторга кетяпман. У келгунча ўлишни хаёлингга ҳам келтирма. Андрия сени бу аҳволда кўриб, қўрқмаслиги учун уни ўзим билан бирга олиб кетаман, — деди.

Шу билан орқасига қайрилиб ҳам қарамай чиқиб кетди. Икки ғилдиракли енгил аравага отни қўшди-да, уч ёшли Андрияни ёнига ўтқазиб, шаҳарга жўнади. Докторни тезроқ олиб келиш учун отни чоптириб борарди. У докторни вақтида етказиб келиши керак, акс ҳолда Журжя кўп қон йўқотиши мумкин. Чол баъзан ҳомиладор аёлларнинг боласини олишларини эшитганди: қорнини ёришадими, бошқа ерини ёришадими, ишқилиб, болани тирик олишса бас. Буни докторлар яхши билишади.

Чолнинг ёнида ўтирган Андрия араванинг елиб боришидан қўрқиб, аввалига пиқиллаб йиғлай бошлади, кейин додлаб, қаттиқ қичқирганидан бўйин томирлари бўртиб чиқди. Чол эса, унинг йиғисини эшитмас, ҳатто аравада ўтирибдими ё тушиб қолмадими, деб қараб ҳам қўймасди. Отни савалаб учуриб бораркан, бир пайт бундай қараса, от терлаб-кўпиклаб кетибди. У умрида отни бунақа чоптирган эмасди. Уни ишдан чиқаришини тушунса ҳам ҳозир сира ачинмасди. Уша пайтда унинг хаёлига доктор ва она қорнидан ёриб олиниши керак бўлган боладан бошқа нарса келмасди.

Ота-бола шаҳарга одатдагидан жуда тез етиб боришди. Бахтига доктор ўша кунни касалларни уйда қабул қилаётган экан.

Тақира-туқурда бўладигани бўлиб қолган Андрияни аравада қолдириб, ўзи навбат кутиб турган касаллар орасидан доктор қабулхонасига ўқдай отилиб кирди-да, тўладан келган, хотиржам қиёфали эркакка:

— Қани, ҳозирлан!— деди.— Онанинг қорнидан бола олиш учун керак бўладиган асбобларингни унутма. Гапга тушуняпсанми, эшигинг тагида отим, уйда хотиним оламдан ўтай деяпти. Бўлмаса, иккаласи ҳам тамом бўлади-да, бутун тоат-ибодат уч пулга чиқади. Тез бўла қол!

Доктор батафсилроқ суриштироқчи бўлганди, Чол унга қулоқ солмай, унинг одатда кўтариб юрадиган саквояжини ола солиб докторни қўлидан ушлаганча ташқарига судради. Доктор тўнғиллаб қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлди, аммо ўша кунни Чолга ҳеч кимнинг кучи етмасди. Улар арава олдига етишганда доктор Чолни тўхтатмоқчи бўлиб яна бир ҳаракат қилиб кўрди.

— Илтмос қиламан, илтмос, бир оз сабр қилинг!— деди у. — Мени қаёққа судраб кетяпсиз, ахир халатдаман, ўзи эсингиз жойидами? Тўхтасангизчи, ахир, ҳеч нарса

олганим йўқ, саквояжда нима борлигини билмайман! Тўхтанг, ахир, мунча ҳовлиқасиз!

Чол ҳозир уни кутиб ўтиролмасди, шунинг учун докторни аравага судраб чиқарди-да, қўлига Андрияни тутқазиб, ўзи саквояжни бир қўлида ушлаганча отга қамчи босди. Чолнинг иккала қўли ҳам банд бўлгани учун жиловни аравага ташлади. У арава тўнкарилиб кетади, деб қўрқмасди ҳам. Отнинг уй томонга қамчисиз югуришини биларди.

Чол йўл бўйи на оқ халатли дарғазаб докторга, на йиглайвериб энгикиб қолган ўғлига қаради. Чол саквояж ичидаги майда-чуйдалари билан анча-мунча пул турса керак, бу менда бўлгач, доктор ҳеч қаёққа қочиб кетолмайди, деб ўйларди. Мажбур бўлмаса, ҳеч ким керакли, қиммат баҳо буюмини ташлаб кетмайди. Чол шунинг учун ҳам саквояжни семиз докторнинг шундайгина тиззалари ёнида ушлаб келарди.

Уйга етиб келишганда отнинг оёқлари чалишиб юролмай қолди. Аммо Чол ҳозир оти тўғрисида ҳам, ўз оёқлари тўғрисида ҳам ўйламасди. У аравадан ерга сакраган эди, чўлоқ оёғи тагида қолиб, арава ғилдирағи тагига йиқилди. Ўзи йиқилса ҳам саквояжни кўтариб қолди. Ўрнидан ҳадеганда туролмагани учун ётган жойида:

— Чўчқахонага югур! У ўша ерда. Чўчқахона ҳов анави ерда! — деди.

Диққат бўлиб, жиғибийрони чиққан доктор аравадан амаллаб тушиб, Чолнинг қўлидаги саквояжни индамай олди-да, чўчқахона томонга югурди. Чол оғриқдан аъзойи бадани титраб-қақшаб ётар экан, чўчқахона томонга югуриб бораётган докторни кўриб, кулиб қўйди: «Югуришини қара! Бизларни жинни деб ўйлапти шекилли, югуриб кетишини-чи! Иш битгандан кейин ўлдириб қўймасин, деяпти шекилли, овсар чол!»

Доктор бола туғилгунча етиб келди, аммо ишлар ҳаммаси телва-тескари эди. Докторнинг таклифи билан дард тутиши бир оз босилган пайтда Журжяни қўлда кўтариб уйга олиб киришмоқчи, дард зўрайса, дарров ерга қўйишмоқчи бўлишди. Охири Журжянинг кўзи ўз ўрнида ёриди. Қўрқувдан нафаси қисиб, ҳарсиллаб турган доктор Журжянинг қилган ишини сезмай қолди. Балки у стол устида турган кўзойнагини тақишга улгурмагани учун шундай бўлгандир, унинг кўзи ҳақиқатан ҳам ёмон кўрарди. Доктор иш билан овора экан, Чолга, вақтидан аввал кўз ёриш

доим ана шундай оғир бўлишини, бундан ҳам даҳшатлироқ тарзда содир бўлишини гапирар, аммо Чол ҳозир унинг гапларини эшитмасди. У бундай аҳволга тушиш сабабини биларди. У, Журжяга қараб турар экан, ҳозир ўлиб қолади, деб ўйларди, аммо буни у сира ҳам кўз олдига келтиролмасди. Журжя ранги оқарганча беҳол ётар, шундай девқомат, бақувват аёлнинг ўлиши мумкинлигига одамнинг ишонгиси келмасди. Докторнинг ишлари эса, Чолни бунга ишонтиришга ундарди.

Унинг қўрққанидан ҳар нарсалар деб валдирашлари Чолнинг жигига тегди-да, докторнинг гапини шарт бўлди:

— Бўлмағур гапларингни йиғиштир, ўлиб қолади, деб қўрқмай ҳам қўя қол! Жонингни олмайман! Мен сени хотиним учун эмас, болам учун олиб келдим... Болани олиб бер менга!

Мана, ниҳоят бола ҳам дунёга келди. Журжянинг шунча қийналиб, жон олиб, жон беришига қарамай, бола ёруғ дунёни кўрди, бола озғингина, афтлари бурушган, одамдан кўра кўпроқ каламушга ўхшарди. У докторнинг қўлида бели синган мушук болага ўхшаб ётарди. Доктор илиқ сув сўради, Журжя бўлса шивирлаб, болани илиқ кепакка кўмиш керак, бўлмаса ўлиб қолади, деди. Аммо Чол на докторга, на хотинига ишонарди. У хотинига умр бўйи ишонган эмас, Журжянинг боладан қутулмоқчи бўлиб қилган аҳмоқлигини тушунмагандан кейин бу доктор эмас, бир овсар экан-да! Тағин уларнинг насиҳати ва гапларига ишонсинми! Йўқ, у ўз билганини қилади.

Чол катта ҳовлидан югуриб чиқиб, қўйхонага кирди-да, битта билқиллаган қўзини шартта бўғизлади, кейин терисини шила бошлади. Бошқа қўзилар қон ва иссиқ гўштдан қўрқиб, бурчак-бурчакка тиқилиб, олазарак бўлиб қолишди. Чол қўзининг терисини тез ва усталиқ билан шилиб олди.

Уйга келди-да, анграйиб турган докторнинг қўлидан болани ола солиб, қони қотмаган илиқ қўзи терисига яхшилаб ўрагач, бағрига босиб олди. Доктор ҳамма ёғи қон ва ёғ бўлиб кетган Чолга тикилганича донг қотиб қолди. У ҳозир ўзини қандайдир ваҳший, одамхўр қабилалар байрамида қатнашаётгандек ҳис қилди. Чолнинг эса ҳозир доктор нималарни ўйлаётгани билан иши йўқ; у болани жингалак, майин тери ичида дастлабки ҳаракатини сезгунча, аввал инграб, кейин қичқириб йиғлаган овоз эшитилгунча қучоқлаб тураверди. Бола типирлаб йиғлагач, Чол болани хотини

олдига қўйди ва докторга совуққина, лекин жиддий оҳангда:

— Ана энди бўлди, доктор. Қанча тўлашим керак? — деди.

Доктор ҳам бир оз ўзига келиб, тилга кирди, кейин жаҳл аралаш қичқирди:

— Қилган қилиғинг ҳам, берадиган пулинг ҳам жаҳаннамга кирсин! — Унда ҳар ҳолда пул олишдан воз кечиш нияти йўқ эди. Шу сабабли қўрқмасдан: — Беш юз. Шаҳарга қадар от ҳам топиб бер, — деди.

Чол қўзи терисидаги пишиллаб ухлаётган чақалоққа қулоқ солиб, ҳолдан кетган Журжяга тикилар экан, миясида ўзича ҳисоб-китоб қиларди. Ҳисоблаб чиққандан кейин:

— Доктор, кўп сўраяпсан! Ахир, болани сен қийналиб туққанинг йўқ-ку, нега энди шунча пул олар экансан? Мана, юз сўм... сенга от ҳам топиб бермайман. Узинг топиб оларсан, қишлоқда отдан кўпи йўқ. Отга ўттизини берсанг, қўлингда нақд етмиши қолади. Наҳотки, шу ҳам камлик қилса?

Доктор ҳеч нарса демади, саквояжини шартта олиб, қутурган тўнғиз каби ўқдек отилиб чиқиб кетди. Чол останада докторнинг қишлоққа қараб югуриб кетаётганини томоша қилиб турди. У ердан арава топиб, ёнидан пул тўлаши турган гап.

«Тўлайверсин! — деб ўйлади Чол. — Олгиси келмагандан кейин, юз сўм пулни унга зўрлаб бериб жинни бўлибманми!»

Аслини айтганда, унинг доктордан ҳафсаласи пир бўлганди. Чол жуда бир қизиқ, томоша қиладиган иш бўлса, умр бўйи эслаб юраман, деб ўйлаганди. Яъни, у доктор қора терга тушиб, Журжянинг қорнини ёради, ҳамма ёғи қонга беланиб кетади, деб ўйлаганди. Ҳечам ундай бўлмади! Бунақа экан, Чол нега энди юз сўмдан ошиқ тўлар эканман, деб ҳайрон бўлди. Доктор унинг ҳафсаласини пир қилди. Журжянинг атрофида Чол қанча овора бўлиб зир югурган бўлса, у ҳам шунча ҳаракат қилди, ёрдам берганда ҳам Чолдан кўп ёрдам бергани йўқ. Журжянинг ўзи туғди, докторнинг сира кераги бўлмади. Ҳатто болани тортиб олгани ҳам йўқ. Чол доктор кетидан тикилар экан: «Ўзи эплади!» деб ўйлаб қўйди.

Кўнгли таскин топгач, отидан хабар олгани кетди. От ҳалиги қўйиб кетган жойида, жон бераётгандек қалт-қалт титраб турарди. Чол от ҳеч бўлмаганда уч ой ишга яра-

майдиган бўлиб қолди, деб қўйди. Арава олдида ўтирган Андрия қўрқаниданми ёки зарурати қистаганми, иштонини булғаб қўйганди. У ҳамма ёғи ифлос, шилта бўлиб, дадасига тикилиб ўтирарди. Чолнинг кўнгли айниб кетди. У ўглини ўрнидан турғизай деганди, аҳволини кўриб қўлини ҳам ургиси келмади. Сўнг орқасига қайтиб, уйга кириб кетди, бола ҳам чурқ этмади. У шаҳарга бирга бориб келганларидан кейин ё дадасидан қўрқиб қолган, ёки иштонининг ифлослиги у учун барибир эди. Бола ўтирган ерида қолаверди, Чол эса ўглининг ғингшимаганидан хурсанд эди.

Чол Журжянинг олдига кирди. Унинг кўзлари юмуқ, киприклари кўз атрофида кейинги бир-икки соат ичида пайдо бўлган кўм-кўк шишга ёпишиб қолгандек эди. У ухлаётгани йўқ, ухламаётганини Чол ҳам сезиб турипти. Хотини ҳам эрининг унга тикилиб турганини сезаётганди. Охири Журжя ортиқ чидолмади, киприкларини кўчириб кўзини очди. Чолнинг тикилиши туфайли кўзини очган бўлса-да, у Чолга эмас, балки кўзи териси орасидаги бужмайган, ҳамма ёғи пилчиллаб ёғ бўлиб кетган чақалоққа қаради.

Журжя чақалоқнинг бужмайган башарасидан кўзини узмас, Чол бўлса у кўз ёраётган пайтда докторнинг: ҳозир эсон-омон қутулиб олгани билан хотинингиз бундан кейин туғмайди, деган гапини ўйларди. Чол докторнинг бошқа бирор гапига ишонмаса ҳам, шунисига ишонганди. Доктор бу масалада алдамаган, тўғри гапни айтганини Чол сезиб турарди.

Журжя ҳали ҳам чақалоқдан кўзини узмасди. Чол ундан:

— Урчуқ ишлатишнинг нима кераги бор эди?..— деб сўради.

Журжянинг киприклари яна кўз атрофидаги кўм-кўк шишга ёпишди, ниндамай қўя қолгани унинг жавоби эди. Уша кундан бери Журжя эрига гапирмасди.

Младен ана шу тарзда дунёга келганди.

11

Чол бир амаллаб болта дастасига тиралиб ўрнидан турди.

— Кесавериш керак,— деди у ўзига ўзи. Унинг овози ҳорғин ва шикаста эди. Бу сўзлар билан ўзига, қўллари-

69

га, оёғига тетиклик бахш этмоқчи, янги куч бағишламоқчи эди.— Менга биров келиб кесиб бермайди. Бировга кес-тирмайман ҳам! Дарахт кесиш менинг ишим.

Дарахт биқини ҳали ҳеч қанча чопилмаганди. Чол бун-га ишонгиси келмас, дили вайрон бўлиб, кесиши керак бўлган қисмига хомуш тикиларди. Аммо Дарахтнинг болта теккан бўлса ҳам ҳали тетик кўринишини, чопилган ери-нинг сарғиш-кўкимтир рангини кўриб, яна ғайрати қўзиб кетди. У чопқиндининг ҳидини яхши билар, ундан тўйиб-тўйиб нафас оларди. Нафас олиш ҳам гапми, дарахтнинг қирқилган жойига бошини қўйиб, гўё унинг шарбатини шимиргандек бўларди. Шу пайт унинг хаёлига: «Қирқил-ган жойига бош сиғадиган бўлгандан кейин анча иш қилиб қўйибман-да» деган фикр келди.

Бу фикрдан қувониб, яна ишга киришиб кетди.

У энди Младен ҳақида ҳам, Журжя ҳақида ҳам, оиласи ҳақида ҳам ўйламай қўйди. Ҳозир Чол учун Дарахти, ёш қарағайда ўтирган Қуши, қўлида болтаси билан ўзигина мавжуд эди. Ҳозир унга шуларнинг ўзи етарли эди, бун-дан ортиқ нарса керакмасди. Агар билганда ўтинчиликни ёшлигидан ўрганиб қўйган бўларди. Одам ёшлигида кейин-чалік, ёши улғайганда нималар керак бўлишини билмайди, қариганда эса ҳунар ўрганиш қийин бўлади.

У болтаси остидан майда чопқиндилар учишига қара-май, хафа бўлмас, аксинча қувониб ишларди. Дарахт ўзи-нинг метиндек заранглигига ишонар ва Чол ожизлик қи-лади, деб ўйларди. Шунинг учун ҳам шошилмасдан болта уравериш керак, чопқинди учиб турса, Дарахт ахир қу-лайди, деган ишонч бўлса бас. У Дарахтнинг кесилган жойига болтанинг аниқ тушишини кўриб қувонарди. Ҳо-зирча ўзига ҳам, қўлларига ҳам ўзи хўжайин, қўллари иш-лаб турганда маймоқ оёғи ҳам аҳамиятсиз бўлиб қолади.

Қуш тўсатдан безовта бўла бошлади. Пастда нима бў-лаётганини энди тушунаётганига Чол эътибор ҳам қил-масди. У ахир Мионицага ўхшаш аҳмоқ эмас-ку! Ҳар ҳол-да Қуш энди безовта бўла бошлаганди. Чолнинг кўзи Қушда эмас, болта урилаётган жойда эди. Аммо қарамаса ҳам унинг безовта бўлаётганини сезиб турарди. Кейин Қуш тўсатдан қур-қурлаб қўйди.

«Қур-қурляпти!— тўнғиллади Чол.— Шуюм қуриллаш бўлди-ю! Еки макиёни бор қушларгина қуруллармикин? Ҳеч ҳамда! Агар бу Қушнинг макиёни бўлганида қурул-ламасди».

Чол чанқади. Бориб кўзачадан сув ичиши мумкин. Бир йўла шунда Қушга ҳам қараб олади. Аммо сув ичгани хоҳлаган пайтида бориши мумкин. Бу унинг ўзига боғлиқ. Чол шуларни ўйлаб, сув ичгани бормади. У болтани диққат-эътибор билан урар экан, сув ичиш кераклигини ҳам унутди. Болта ура туриб, Қушнинг питирлашига қулоқ соларди.

«Учди!» деди Чол ўзига ўзи. Қуш ҳақиқатан ҳам учган эди. Унинг қанотлари икки катта-катта дағал чодирлар бир-бирига ишқаланганда шалдирагандек овоз чиқарарди. Чол унинг қанотлари майин, юмшоқ эмас, балки ўзига ўхшаш улкан қушларникига ўхшаб шалдирашини эшитиб хурсанд бўлди. Унинг болтаси ҳам Дарахтга урилганда ана шундай овоз чиқарди. Чолнинг назарида ўзи ҳам, Қуш ҳам кучда баробар эдилар. Дарахт қанча кучли бўлмасин, барибир улардан енгиледи. Чунки Дарахт албатта қулайди, Чол уни енгади, Чол ва Қушни эса, ҳеч ким енголмайди.

Дарахт гўё унинг фикрини сезгандек, бутун кучини тўплаб, метинга айланди-қолди. Болта уришни тўхтатиб, қайси қатламга етганини текшириб кўрсамикин? Йўқ, ишни тўхтатиш сира ҳам мумкин эмас, буни Чол яхши билади. Аксинча, бор куч билан Дарахтга ёпишавериш керак, тўхтасанг, у ҳолдан кетганингни сезиб, янада метинлашаверади.

Чол болтани Дарахтнинг кесилган жойига яқин туриб олиб, тез-тез ура бошлади. У бунақа болта уриш билан бирор натижага эришиб бўлмаслигини, аксинча, унинг танасини қиймалаб, жаҳлини чиқариши мумкинлигини биларди. Яклит-яклит, жиловали, бир томони қалин, бир томони папирос қоғоздек юпқа чопқинди отилиб турсин учун болтани куч билан, қулочкашлаб уриш керак. Шу тарзда Дарахтни қиймалайверса, унинг жони оғриб; жаҳли чиқаверади. Аммо Чол болтани бундан кучли урولмайди. Болта уришдаги ритмни ўзгартириш вақт ва куч талаб қилади. Бундай ўзгаришни вужуд сезмаслиги, ўзингни ҳам, ўлжанг — Дарахтни ҳам алдаш учун аста-секин ва сездирмай иш бажариш керак.

«Жуда тезлатиб юбордим! — деб ўйлади Чол. — Дарахт ҳозир қулаб тушадигандек ура бердим, аммо фойдаси бўлмади. Майли, ҳар ҳолда мен ҳали ҳолдан тоймаганимни, аввалгидек кучим борлигини Дарахт кўрди».

Айтаётганлари нотўғрилигини у биларди. Уни аввалги

куч-қуввати қолмаган, бунинг устига нафаси қисарди. Болтани тез-тез урганидан кўкраги паст тушиб, баланд кўтариларди. Бир вақтлар ёшлигида унинг ўпкаси темирчининг босқонидек тиним билмай ишлайверарди. Ҳозир эмас, бир пайтлари албатта. Ҳозир унинг ўпкаси мутлақо бошқача, қариликдан бужмайиб кетган бўлса керак. Чолнинг назарида ҳозир ўпкаси темирчининг босқонидан кўра, чўчқанинги бужмайган пуфагига ўхшарди. Кузда чўчқани сўйишганда бундай пуфакни болаларга ўйнагани беришади. Эндиликда бу ўпкага, қўлларига аввал ишонгандек ишониб бўлмасди. Упкасига ишониб бўлмаслигини мана ҳозир аниқ сезди. Қўлларнинг тез-тез ҳаракати ўпкадан ҳам худди шундай шиддатли ишлашни талаб қиларди, бинобарин, у бунча ҳавони тез ололмас, бир текис ишлолмай, пўкиллаб кетарди.

Чол танасида рўй бераётган ўзгаришларга қулоқ солиб, тобора диққати ошарди. Упкасининг пўкиллаб ишлаши юрагига таъсир қилиб, уни ҳам мис кўнғироқдек тебратиб, безовта қиларди. Юраги худди адашиб қолиб, қафасдан чиқиб кетолмаётгандек қовурғаларига гоҳ тез, гоҳ секин урилари. Қони ҳам юрагига боғлиқ бўлгани учун мавжланарди. Қоннинг тезлиги, секинлиги, қай томон ҳаракатланиши ҳам юракка боғлиқ, узис қон қаёққа боришини билмайди. Шунинг учун ҳам у қон бутун гавдаси бўйлаб изғиб, гоҳ миясига, гоҳ чаккасига, гоҳ кўзига қуйиларди. Қоннинг бетартиб ҳаракатидан ҳамма аъзолар айқаш-уйқаш бўлиб, алоқалар бузилиб кетди. Чол буларни қандай қилиб қайта тартибга келтиришни билмасди.

Ҳақат биргина йўли бор, у ҳам бўлса болта уришни тўхтатиб, ичидаги аъзолари ўзига келгунча кутиб туриш керак эди. Аммо бу йўлни қўллашга юраги дов бермасди. Бундай қилинадиган бўлса, бошқа ишларга хоҳиш, истак қолмайди, деб кўрқарди. У ҳолда нима қилиш керак?

Бунинг натижаси нима билан тугаши мумкинлигини ўйлаб, Чол болта уришни тобора секинлатиб борди. Буни тушунса ҳам, ўзида Дарахтни кесиб қўлатиш хоҳиши борлиги ва бундай қилиш зарурлиги ҳақида ўйлар, болта уришни аста секинлатиб бораётганимни вужудим сезмай қўя қолсин, деб ўз-ўзини алдашга ҳаракат қилар эди. Аввалги тезликни ва бу билан бирга, аниқ ритмни, кучни, қулочни қайта тиклагандан кейин ундаги кўрқув йўқолди. Чол ўзини ҳам, Дарахтни ҳам алдай олганидан хурсанд.

эди, энди у ишни охирига етказолмайманми, деб қўрқмасдан болта уравериши мумкин.

У болта урар экан, ўзини Дарахт ҳақида ёки Қушнинг қаёққа учиб кетгани ҳақида ўйлашга мажбур этса ҳам, кўпроқ ўпкасидаги, юрагидаги, қоннидаги ва оёғидаги рўй бераётган ўзгаришлар ҳақида ўйларди. Чўлоқ оёғи шу пайтгача жим турганига ҳайрон бўларди. Бундан ўз айби билан рўй берган икки воқеа мустасно эди. Хотинининг орқасидан югуриб, тупроқ отганда йиқилиб тушиши ўзининг айби эди. Бунда оёғининг айби йўқ. Оёқ ҳам одам сингари иложи борица чидайди, аммо мадори қолмагач, акашак бўлиб эгилиб кетаверади. Йўқ, бугун оёғи дурустгина, балки аъло даражада чидаш берапти. Шайтон дарахтга кўз тегиб қолмасин учун бир-икки уриб қўйиш керак. У ҳаммадан ҳам оёғидан кўпроқ хавотир оларди, у ҳозирча оғримай турипти. Умуман ўйламаган, хавотир олмаган аъзоси уни ташвишга қўяётгандек, ҳозир бу оғриқ ҳам босилгандек бўлиб қолди. Ўпкасини ҳам, юрагини ҳам, қонини ҳам тинчитишнинг иложини қилди. Аммо оёғи оғриб қолса аадолмайди. Оёғидан бутун умри қўрқиб юради, гап ана шунда. Қолганлари кутилмаган душманлар эди, уларни алдай олди. Аммо оёғи оғриб қолса, чатоқ бўлади — у билан ҳазиллашиб бўлмайди. Айни керак пайтида оғриб қолиши турган гап, буниси унга аён.

Сув ичгиси келганига ҳам анча бўлди, бошқа нарсалар ҳақида ўйлагани билан чанқоғини барибир унутгани йўқ. Болта уриши қайта яхшиланган ҳозирги пайтда тәнаффус қилиб, кўзача олдига бериб келиши мумкин. У яна бир оз кутишга қарор қилди, чунки сув ичгани хоҳлаган пайтида бориши мумкин, қочиб кетмайди. Чол хоҳлаган ишини қила олиши, ўзига ва унга қарашли нарсаларга эгалик қила олишини ўйлаб хурсанд бўлиб қўйди, бунини у анчадан бери сезиб, ҳайрон бўлиб юрарди. У ҳар доим ҳам шунақа бўлганми ёки қаригандан кейин шунақа бўлиб қолдими, шунини эслашга ҳаракат қилди. Агар қариган сайин шундай бўлиб бораётган бўлса, бу тушунарли, кейинги йиллар унинг гоҳ у аъзоси, гоҳ бу аъзоси унга бўйсунмай қўяётганди. Мана ҳозир у бутун гавдасини ўз қўлига олганидан жуда хурсанд. Аммо энди бу нарса тўғрисида ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ деб, шартта болтани ерга қўйди-да, сув ичгани кетди.

У бир йўла декчага ҳам қараб қўйди — овқат егиси келмаётган бўлса-да, нима олиб келишганини билиб қўй-

моқчийди. Дудланган чўчқа оёқлари солиб пиширилган ловия бўтқа. Меҳрибонликларини қара-ю! Бу оддийгина ловия бўтқа эмас, еб олгандан кейин куч бўлсин, деб атайлаб тайёрланган. Чол дудланган чўчқа оёқларини яхши кўрар, Журжя эса буни биларди. Аммо гап мутлақо бошиқа ёқда бўлиши ҳам мумкин: Журжя чўчқа оёқларини Чол яхши кўришини билиб, атайлаб унинг кўнглини олиш учун пишириб келган бўлса-чи?! Балки у худди шу йўл билан Чолни ўзига оғдирмоқчи, чизган чизигидан юргизмоқчидир? Бу Журжянинг ҳийласи бўлиши мумкин: овқатни еб маза қилгач, ёнимга тушиб уйга қайтади, деб ўйлаган бўлса керак. Чол декчанинг оғзини ёпиб қўйди. Овқат егиси йўқ. Овқат ейдиган бўлса, улар борида еб тамомлаб, Дарахтни кесишни давом эттириш керак эди. Шунда Журжянинг фикрию, Чолнинг шубҳаси аён бўларди-қўярди.

«Мен унга ишонмайман!— деб хаёлидан ўтказди Чол Дарахт олдига қайтар экан.— Нега бундайлигини билмасам ҳам, барибир ишонмайман. Бу яхши эмас, албатта, у хотиним, шундай бўлгач, унга ишонмаётганимни сезади. Ўзим бу даражада ўжар бўлмасам, балки у яхши бўлармиди».

Чол шу заҳотиёқ Журжяни унутди. Шундайгина тепа-сида Қушни кўриб қолди, бу ҳозир унинг учун муҳимроқ эди. Қуш ўрмон устида, демак, унинг устида парвоз этяпти. Чол: «Наҳот, кеч кириб қолган бўлса?»— деб ўйлади. Ўрмон ва осмоннинг кўринишига қараганда кеч кирди, деб бўлмасди, аммо Қуш парвоз этиб айланарди, у янглишмайди, албатта. Дарахтни бир кунда қирқиб қулатолмаслиги ҳақидаги фикрни уйдаёқ кўнглидан ўтказиб қўйганди. У ўз кучига ортиқча баҳо бермас, айниқса, кейинги пайтларда ўзининг олтмиш тўққиз ёшини ҳурмат қиладиган бўлиб қолганди. Уни: эртага ярми қолсин учун бугун ишнинг ярмини қилиб бўлдимми, деган нарса ташвишлантирарди. Чол Дарахтни уч кун давомида қирқмоқчи эмас. Икки куннинг ўзи ҳам эшитган қулоққа ғалати туюлади, авваллари у битта дарахтни икки кун давомида қирққан эмасди.

«Тўғри, авваллари ёшим ҳам ҳеч вақт бунча бўлган эмас; ҳозир нечадаман?»— деб сўради у ўзидан ўзи, қарилги дарахт кесишга тўсқинлик қилмаётганидан хурсанд бўлиб.

У қўлига болтани олиб, одатига биноан кафтига туфламоқчи бўлганди, ўйлаб қолди. Болтага ачинди. Унинг

дастаси ҳали яп-янги, ярақлаб турарди. Болта дастаси яхши ёғочдан, текис қилиб йўнилганди. Унда на бир зирапча ва на бир кўз бор эди. Урмонда юрганда қўлинг доим кир бўлади, қўлингга туфлаб болтанинг дастасини ифлос қилишинг мумкин. Кир бўлса уни қайта тозалолмайсан! Кафтингдаги кир дастага юққандан кейин уни қайта кетказолмайсан. Тўғри, кафтингга туфласанг, болта дастаси қўлингга яхши туради, сирғанмайди. Аммо бунинг бошқа усули ҳам бор.

Кафтга туфламаслик мумкин. Улар худди қуриб қолган қарагайдек қуруқдир эҳтимол. Чолнинг кафти ҳам болта дастасида сирғалавериб, магазиндаги сайқалланган жиҳоздай силлиқ бўлиб кетганди. Яна бошқа бир усул ҳам бор.

Бунда болта дастасининг учидан ушловчи қўл жуда кучли бўлиши керак. Дастанни маҳкам ушлаш керак, бунга ҳамма ўтинчилар ҳам эришавермайди. Иккинчи кафт силлиқ бўлиши, даста бўйлаб тез ҳаракатланиши керак. Кафтингга туфлашни истамайдиган бўлсанг, бир қўлинг кучли бўлиши лозим.

«Менда куч бор!— деб ўйлади Чол Дарахтга қараб илжайар экан.— Қўлларимда ҳали куч кўп. Оёқларим бошқа гап. Буларга ишониб бўлмайди. Қўлларим бақувват, бунга ишонишинг мумкин. Шундай бўлгач, кафтимга туфлашимнинг ҳожати йўқ. Сени шундай ҳам қулатаман. Мана, кўрасан!»

Чол яна ишга киришди, Дарахт танасининг учдан бир қисмини қирқиб бўлганига ишонч ҳосил қилди. Учдан бири эса, маълумки, ярми эмас, шу бугун ярмига етказиши керак. Ярмини қирқиш лозим бўлганда, учдан бири нима деган гап? Қуш ўрмон узра парвоз этиб, кеч яқинлашганидан дарак берар, Чолнинг бўлса ундан жаҳли чиқарди. Унинг назарида, оқшом тушишига, ҳатто ўз вақтидан олдинроқ тушишига Қуш сабабчидек эди.

«Бу билан Дарахтни сақлаб қолмоқчи. Бу ердан кетгиси йўқ. Астойдил ўйлаб кўрса, мен унга яхшилиқ қилмоқчи эканимни тушунган бўларди. Бу ердан кетиши керак ва мен унга бу ишда ёрдам беришим лозим. Нодон, ўз фойдасини ўйламаяпти, чунки буни тушунмаяпти. Шунинг учун ҳам бугун оқшомни барвақт бошлаб келди. Ҳой Қуш, сенга қасамёд қилиб айтаманки, Дарахтни қутқариб қололмайсан! Эрта тонгни зимистон тунга айлантирганингда ҳам мен уни қирқиб қулатаман, ундан кейин бу ердан кетишга барибир мажбур бўласан!»

Қизиқ, борди-ю кечаси кесса-чи? У ҳолда тонгга қадар Дарахтни кесиб қулатган бўларди. Лекин кечасига фонус керак, уни олиб келмовди. Хотинига ҳам кечқурун келаман, деган. Буни-ку ҳечқиси йўғ-а, аммо фонуснинг йўғи ёмон-да! Бир йилдан бери ўйлаб, тайёрланиб, гўё ҳамма нарсани тахт қилиб қўйгандек эди, фонус эса хаёлига ҳам келмабди. Фонус уйда қолган, усиз кечаси дарахт кесиш мумкин эмас. Бу ишда ой ҳам ёрдам беролмайди. Ой худда Журжяга ўхшайди, бирер хайрли ишни бажаради-да, кейин тўсатдан қаёққадир ғойиб бўлади, сен эса зимистонда қолаверасан, қоронғилигидан оёғингни ҳам кўролмайсан. Эзгу иш қилиб турган жойида яна уни ўзи бузиб ташлайди. Нақ Журжянинг ўзи.

Қуш ўрмон узра катта-катта доира ясаб учарди. Кеч тушгунга қадар ҳали яна озгина вақт бор, чунки Қуш қоронғи тушишига яқин доирани торайтириб, борган сари Дарахтга яқинлашиб учарди.

«Кўзининг мазаси йўқ,— деди Чол маюс тортиб.— Қариб, ёмон кўрадиган бўлиб қолибсан, уят сенга, Қушвой! Биз қариларнинг кўзимиз ёшларга қараганда ҳам яхшироқ кўриши керак. Ёшлар яхши кўрмаса ҳам бўлаверди, бизнинг кўз эса айни ўткир кўриши керак».

Авваллари тунда фонуссиз дарахт кесолармидим, деб ўйлаб қолди. Йўқ албатта. Йиллар ўтиши билан кўзи ёмон кўрадиган бўлиб қолган ҳам эмас. Кўзларидан шикоят қилиши гуноҳ, улар аввалгидек ўткир, узоқдан ҳам яхши кўради. У кўп ўқиган эмас, сабаби, ўқийдиган нарсанинг ўзи йўқ, қўлига тушганлари ҳам унчалик эмасди. Шу сабабли ҳам кўзи хиралашяптими, йўқми, фарқлай олмасди. Қўлига босмадан чиққан китоб тушса, ҳарфларини аниқ фарқлай оларди. Тўғри, кейинги пайтларда ўқиш унга анча осон, қанча узоқдан бўлса, шунча яхши эди. Аммо Чол буни яхшилик аломати, деб ҳисобларди; узоқликдан ўқий оларкан, демак, кўзим тобора яхши кўрадиган бўляпти, деб ўйларди. Баъзилар буни қарияларга хос қандайдир кўз ўткирлиги, деб ишонтиришга ҳаракат ҳам қилишарди, аммо Чол буларни бўлмаган гап, деб ҳисобларди. Яхши кўриш учун узоқдан қараш керак, демак, кўзи яхши. У шундай деб ҳисоблар, бошқача бўлишига ишонмасди ҳам.

Мана ҳозир Қуш кеч киргани ҳақида дарак берса ҳам Чолнинг кўзи Дарахтнинг қирқилган жойини яхши кўряпти, ўша ерига аниқ болта уряпти. Қуш эса ёмон кўргани учун қоронғида адашиб, ўз Дарахтини, ётоғини тополмай,

қолишдан кўрқяпти. «Ишинг чатоқ, Қушвой,— деб ўйлади Чол.— Айниқса қариганда кўз керак. Ёшликда ҳамманинг ҳам кўзи яхши кўраверади. Энди ҳолинг нима кечади? Қарияларни уятга қўйма, ярамас! Эшитяпсанми, шарманда қилма. Мен ҳам қари одамман, шу сабабли мени Чол деб чақиришади, сени эса мен кампир деб чақираман. Иккимизнинг исмимиз бир хил бўлиши мумкин эмас. Кечирасан, бундай бўлишига йўл қўёлмайман. Биласанми, нима учун? Чунки сен енгиляпсан, ҳар жиҳатдан енгиляпсан, мана, масалан, кўзинг ярамай қолди. Мен эсам енгилмадим! Иккаламиз ҳам қари бўлганимиз билан мен сенга ўхшаймайман. Мен Чолман, лекин кекса эмасман, сен эса кампирсан».

Шу пайт болта Дарахтнинг қирқилаётган жойидан юқорироққа қияламасига бориб тегди.

«Бунга Қуш айбдор!»— деди Чолнинг жаҳли чиқиб. Сўнгра навбатдаги болта уришдан олдин яхшилаб чама-лаб олди. У иккинчи марта янглишиши мумкин эмас, қўл бир марта мўлжалдан янглишгач, ишончни йўқотади, Дарахтга аниқ ишлайдиган қўл лозим. Чол энди на Қуш ҳақида, на бошқа нарса ҳақида ўйламасликка қарор қилди. Утинчи дарахт кесишга киришишдан олдин ҳамма нарсани ўйлаб, тахт қилиб қўйиши керак. Биринчи болта урганингдан кейин, умуман ўйлай олишинг мумкинлигини унутишинг лозим, акс ҳолда, фақат зарар келтириши мумкин.

Чол шошмасдан, бутун кучини қўлига йиғиб, қулочкаш-лаб болта урди. Ана шунда кучининг қанчалик ошганини, ҳар бир болта уриши аввалгиларидан беш баравар кучли бўлиб қолганини сизди. Ҳали ҳам шундай болта уролишидан хурсанд бўлди. Бирорта ҳам дарахт кесмай ўтказган тўққиз йиллик умри қаёққа кетди! У йиллар ўтди-кетди, исиз йўқолди, мана энди, болта уриши яна кучли, шиддатли тус олди. Мадорсиз қўллар яна ёшларникидек зарб билан болта урарди. Буни кўрган Чол ўзидан, аввалги мадорсиз қўлларидан куларди, чунки ҳозир ўзи ҳам, қўллари ҳам бошқача эди. Шу сабабли Қушнинг қариб, шарманда қилаётганидан жаҳли чиқа бошлади. У ўзи билан Қуш ўртасида бирор алоқа борлигини билмас, шунинг учун кўзи ожизлаша бораётган Қуш нега менга ёмонлик қиляпти, деб ҳайрон бўларди. Чол буни аниқ ҳис этгани учун андан жаҳли чиқарди.

Қуш янглишмаганди. У ўрмон узра айланаркан, ҳақи-

қатан кеч яқинлашиб осмон қорая бошлади. Кўк сиёҳга кўк сиёҳ қўшилса кўриниши ўзгариб, қорамтир тусга киради. Осмон ҳам шундай. Ҳаво ранг осмонга мовий ранг қўшилгач, қуюқлаша-қуюқлаша, охири қоп-қора бўлиб қолганини Чол ўз кўзи билан кўрди.

«Ярамас, ўзинг билан оқшом олиб келдинг-а!— деб қичқирди Чол Қушга қараб. Қуш уни эшитяптими, йўқми, бу билан иши йўқ эди.— Мени амаллаб ҳайдадинг. Оббо ярамас-э, ахир оқшомни олиб келдинг-да. Майли, мен сени шунақаям узоққа қувиб юборайки, токи кейин сенга ҳеч ким ёрдам беролмасин. Мен-ку, эрталаб бу ерга қайтиб келаман, аммо сен қаёққа қайтиб келасан?»

Чол осмоннинг мовий кўриниши омихталашгунга қадар яна бир оз ишлади. Қоронғида болта уриб бўлмай қолгунча ишлайверди. У кетма-кет ураётган болтасининг бу аҳволда мўлжалга тегмай қолишини биларди. Шунинг учун у болтани ерга қўйди. Болта дастасига суяниб туриб, Дарахтнинг кесилган жойини кўздан кечирди. Ярмини кесибдими, йўқми? Чамаси, ҳали ярмига бормаган. Ҳамон бир қисми чопилганича турибди. Бундай бўлиши мумкин эмас, ахир сув ичиб келгандан кейин чопгани қани? Ҳозир кесилган жой чорак қисмдан кўпроқ бўлиши керак, шунда у эртага Дарахт билан ҳисоблашиб қўяди. У албатта ҳисоблашади, бу ҳақда Дарахтга ҳам, ўзига ҳам ва Қушга ҳам сўз беради. Эртага Дарахтнинг куни битади.

Чол ердаги пиджагини олиб кияркан, декча ва кўзачани нима қилсам экан, деб ўйларди. Ҳозир овқат ейишнинг ҳожати йўқ, лекин буларни уйга қандай олиб кетади? Буларни олган тақдирда, болтани кўтариб кетиш қийин бўлади.

Болтани эса қолдириб кетиб бўлмайди! Гап болтани биров ўғирлаб кетишида эмас, бу ерга ҳеч ким келмайди, ундан ташқари, шундай бекитиш мумкинки, болтани ҳар қандай ўғри ҳам тополмаслиги мумкин. Чол шудрингдан кўрқарди. Болтани ўғридан бекитса бекитарки, аммо шудрингдан бекитиб бўлмайди. Шудринг худди сўндирилмаган оҳақдек истаган ерга таъсир этаверади. У дунёда мавжуд бутун металларга таъсир этиб, емиради. Ташқаридан қараганда бу емирилишни сезмаслик ҳам мумкин. Бир печа соатдан кейин қизғиш занг пайдо бўлади-да, шудрингнинг ишини давом эттиради. Шудринг занг пайдо қилади, занг эса, ўз навбатида темирни емиради. Занг босгандан кейин,

болтани қайта тозалаб бўлмайди. Болтадаги зангни тозалаш, қайта чархлаш мумкин дейлик. Шунда ундаги зангдан асар ҳам қолмагандек бўлади. Аммо аслида бундай бўлмайди. Бир кун эмас, бир кун бу занг яна пайдо бўлиши аниқ, унинг олтмиш тўққизга киргани қанчалик аниқ бўлса, бу ҳам шунчалик аниқ. Занг ҳам эркакларнинг аҳмоқона касалига ўхшайди: танангга бир ёпишиб олгандан кейин, ундан қутулолмайсан. Тузатсанг, орадан сал вақт ўтиши билан яна қайталайверади. Занг ана шунақа,— у шудрингнинг қизига ўхшайди. «Оббо ярамас, лаънати-ей!» сўкиниб қўйди Чол. У ҳарна бўлса ҳам болтани ўрмонда қолдирмасликка қарор қилди.

Декчани ҳам уйга олиб кетишдан бошқа илож йўқ. Уни бу ерда қолдирса, эртага нимада овқат олиб келишадими? Уйда яна бошқа декчалар ҳам бор, аммо бунисини обкашга осиб осон. Мионица билан Журжяни қийнай бериш, ҳар куни бунақа сурбет бўлиб юравериш яхши эмас. Гоҳо обкашчининг елкасига ачиниш ҳам ёмон бўлмайди. Бу декча обкашга осиб қулай, уйга олиб кетиш лозим. Керакли тошнинг оғирлиги йўқ-да, ахир!

У ердаги хазонларнинг қўплигига ҳайрон бўлиб, кўзачани бекитиб қўйди. Демак, ҳали унчалик сезилмаса ҳам куз яқинлашиб, дарахтларни яланғочламоқда. Ер гиламдек хазон билан қопланган. Ерга тўкилган барглар ҳали кўк, четлари қовжирамаган, соғлом, ям-яшил бўлишига қарамай, биринчилардан бўлиб учиб тушган.

Чол шу пайт беихтиёр Младенни эслади. Бу ерда хаёл суриб ўтирмай, уйга кетиш керак. Агар у хаёлга чўмиб, ўтмиш хотираларига берилса, уйга кетолмаслигини яхши биларди. Чол бошига картузини кийиб, болта ва декчани қўлига олди. Буларнинг ҳаммасини қандай қилиб олиб кетади? Болтани белига қистириб олсинми? Юришига халақит берадику. Бирдан миясига декчани болта дастасига осиб, болтани худди обкашдек елкага қўйиб олиш керак, деган фикр келаркан, вой, овсар чол-э, энг осони шу-ку, деб кулиб қўйди.

— Майли, эртагача хайр!— деди у Дарахтга.— Бу сенинг охириг тонгинг бўлса керак. Қанчалик ачинарли бўлмасин, охириг тонгинг.

Чол Қушга ҳеч нарса демади, чунки унинг сотқинлигидан хафа бўлганди. Қуш Дарахт узра ҳамон гир айланиб учаётганди.

У ўрмон оралаб пастга туша бошлади.

Чол уйга ошиқарди. Урмондан чиқиб йўлга тушиб олгач, юриши анча осонлашди. Тоғ ва ўрмонга қайтиб қарамади, у умуман орқага қайрилиб қарашни ёмон кўрарди. Тезроқ уйга бориб, яхшилаб ухлаб олгиси келар, туз ҳам тотмаганига қарамай, овқат егиси келмасди. Кейинги кунларда иштаҳаси йўқроқ, икки кунлаб овқат емаган пайтлари ҳам бўлди. Аммо куч-қуввати ҳамон аввалгидек; буни бугунги кун яна бир бор тасдиқлади, у ҳали бақувват ва бардам.

«Қорнимга нима бўлдийкин?— дерди у йўл-йўлакай.— Ичагим буралиб қолган бўлса-я, шунингчун кўнглим овқат тусамаяптимикин? Менга бунинг нима даҳли бор, баъзи чоллар ичаги буралиб қолиб ўлади, мен эсам ўлишни истамайман».

Бу фикрни у хотиржам, шунчаки бир кўнглидан ўтказиб қўйди, аммо қўрққани йўқ. Эслаб қўйди, холос. Унинг зинҳор ўлгиси йўқ, ёруғ дунёда яшаётганини тушунгандан бери шундай бўлиб қолган. Икки-уч марта ўлимига рози бўлгани эсида. Бунга жиддий сабаблар бўлиб, у ҳам кўп давом этган эмас... Бу тўғрида бировга бир оғиз гапиргани ҳам йўқ, бировга айтиб бўладими? Зинҳор-базинҳор айтиб бўлмайди!

Тўғри, ўшанда у яшашдан мақсад нималигини ҳам билмасди.

Қоронғи қуюқлашиб, Чол йўлда бораркан, ўлим ҳақида ўйларди. У ўзи хоҳламаган нарса ҳақида жуда кам ўйлар, ҳаммадан ўлимни ёмон кўрарди. Лекин нима учундир ҳозир яна шу ўлимни ўйлаб боряпти. Кейинги йилларда бир неча бор шундай бўлганди. Ҳали ўлимнинг вақт-соати эмаслигини ўйлаб, ўзидан ўзи жаҳли ҳам чиқар, вақт-соатидан илгарироқ ўлимига рози бўлувчи чол-кампирларни жинидан ҳам ёмон кўрарди. Бундайлар дафн маросими ва кафан ҳақида, ҳамманинг ҳам ўша ерга бориши, «бугун кўзи очиқ, эртага унга тупроқ тўлиши», «ёшини яшаб, ошини ошаб бўлгани» ҳақидаги гаплардан бошқа нарсани билишмайди. Чол ўзини сира бундайлар қаторига қўшмасди: У Чол, лекин кекса эмас. У ҳеч қачон бошқалардек мункиллаб, қариб-чириб юрмайди. Олдиндан кафанлик сотиб олмоқчи эмас, уйдагиларига ҳам бундай қилишга йўл қўймайди. Бу ишларни у яхши билади.

Қуйи қишлоқда бой-бадавлат чол-кампирлар яшашарди,

уларнинг фарзандлари бўлмаса ҳам яхши туришарди. Чол-кампир доим икки қиз ва бир ўғил болани асраб олиб катта қилиб, эрга беришар, ёки уйлантириб уйлик-жойлик қилгач, яна бошқасини асраб олишарди. Хонадонлари доим ёш-яланглар билан гавжум бўлар, зерикши нималигини билишмасди. Охири чолнинг ўлими яқинлашиб қолди. Доктор топиб келишди (Журжяга доялик қилган доктор бўлса ҳам эҳтимол, чунки энг яқин жойда турадиган доктор шу эди. Унинг айтишига қараганда, чолнинг юраги ишдан чиққан, худди ўргимчак уясига ўхшаб илвиллаб қолган, хоҳлаган пайтида таққа тўхтаб қолиши мумкин эди. Шунда ҳалиги мўйсафид энди у ёғи билан ҳазиллашиб бўлмаслигини сезди-да, давлатини кимга мерос қилиб қолдириш ҳақида ўйлай бошлади. Бор давлатини кампирга мерос қилиб қолдириши мумкин эди; аммо бу ҳолда ўлимидан кейин нималар бўлишини кўз олдига келтириб кўрди. Кампир унга қараганда ёш бўлса ҳам қулоғи кар, ҳеч нарса эшитмасди, бундан ташқари уруғ-аймоғи жуда кўп эди. Гаранг кампирни хоҳлаган одам алдаб, мол-дунё, уй-рўзгорни талон-торож қилиши мумкин эди. Чол кампирни ошини ошаб, ёшни яшаб, «ҳамма борадиган» жойга боргунча хотиржам, тинч яшашига имконият топди. Узоқ бир қариндошини ёш хотини билан кўчириб олиб келди. Кейин уезд бошқармасининг чиновнигини чақиртириб келиб, ҳалиги йигитга васият қилди. Буни у очик-ойдин, васиятни эшитишни хоҳлаб келган ҳамма одамларнинг олдида бажарди. Васиятнинг мазмуни қуйидагича эди: узоқ қариндош йигит хотини иккаласи чол ўлгунча унинг фойдасига ишлашлари, чолдан кейин кампирнинг қазоси етгунча хўжаликни бошқариб туриш шарти билан бутун мол-мулкнинг меросхўрлари бўлиб қоладилар. Кампир бутун мол-мулкнинг эгаси бўлиб қолаётгани учун эр-хотин унинг иссиқ-совуғидан хабардор бўлиб туришлари, у ўлгачгина қолган давлатга эгаллик қилишлари мумкин. Чол ўлгандан кейин токи кампирнинг ажали етгунча можаро бўлмасин учун васиятномада ким нимага эгаллик қилиши аниқ белгилаб қўйилганди. Шахсан кампирга қоладиган мерос бирма-бир санаб чиқилганди: қайси каравот, қайси хона, қанча адёл, чойшаб, ёстиқлар («ҳаво ранг жилдли катта ёстиқ, сариқ жилдли икки кичик ёстиқ, сариқ ва қизил гулли кашталар тикилган икки кичик ёстиқ») қариндош-уруғлари йилига унга қанча озиқ-овқат, қанча ун, ёғ, гўшт, колбаса, ўтин, қанақа матодан нечта кўйлак, нечта рўмол,

сочиқ, ич кўйлак қилиб беришларигача аниқ айтилганди, кампир ўлгач, қаерга қандай кўмишлари ҳам кўрсатилган эди. Еш қариндош йигит ва унинг хотини бирор шартни бузса ёки бажармаса кампир уларни ҳайдаб юбориши ҳам очиқ-ойдин ёзилганди. Шартларнинг ҳаммаси тушунарли, тушунмабман, нотўғри тушунибман, дейишга сира асос йўқ эди. Васиятнинг қолган қисми чолга тегишли гаплардан иборат эди. Бу ўринда ҳам бутун гаплар аниқ баён этилганди: васият тасдиқлангандан кейин қариндоши қабристондан жой сотиб олиши, шундан кейин тезоб суртилган дубдан тобут ясатиши (катталиги, буюртириши, шаҳардан уста чақириб, йўл ҳаражатларини тўлаши), яхши шерстан костюм-шим, кўйлак, ички кийимлар, туфли (янги ип тақилган, қорасидан), тобутга солиш учун гул тикилган оқ чойшаб, бошга қўйишга ёстиқ ва табиий ипакдан икки яриму бир ярим метр катталикда четларига гул тикилган кафан сотиб олиши керак. Вазифаларнинг мушқули, чол ўлгандан кейин орадан бир йил ўтгач, қариндош йигит қабр устига тарашланган тошдан (зинҳор цемент бўлмаслиги керак; маълумки, цемент оғир, унинг тагида ётган мурдага оғирлик қилиб қийналади, тош тагида эса эркин, маза қилиб ётиш мумкин) ёдгорлик ўрнатиши лозим. Тошга битиладиган ёзувнинг мазмуни ҳам аввалдан келишиб қўйилади.

Йигитча шартларни елиб-югуриб бажараверди. Ким тайёргина яхши уйдан юз ўгиради дейсиз! Эр-хотин шаҳарга боришадиган бўлишса, кампирни ҳам ўзлари билан бирга олиб боришарди, чолнинг диди унга маълум бўлгани учун нарса сотиб олишда ёрдамлашишарди. Чолнинг ўзи бозорга бормас, уй пойлаб қоларди. У ўлимига ҳозирлик кўрар, ҳамма (шу жиҳатдан ўзи ҳам) уни тириклар ҳисобига эмас, ўликлар ҳисобига қўшишга қарор қилганди. Шаҳардан васиятномада ёзилган бутун нарсаларни сотиб олишди, қариндош йигит тоштараш билан ўрнатиладиган ёдгорликни ҳам келишиб қўйди, тобутсозни бошлаб келди. Уйга худди қизнинг сепини олиб келаётгандек бир арава юк билан қайтишди. Тобутсоз чолнинг бўйини, энини ўлчаб, тобут кенгроқ бўлсин учун ҳар томондан бир, икки энликдан кенгроқ ташлади. Шундан кейин янги кийим-кечакларни: костюм-шимни, туфлини, кўйлакни, ич иштонни кийдириб кўришди, чунки булар чолга аталган, ундан ташқари васиятноманинг шартлари тўғри бажарилдими, йўқми текшириб кўриш керак эди (кийим-кечакларни со-

тиб олишган дўкондор билан агар тўғри келмаса алмаштириб беришни келишиб қўйишганди). Шундан кейин бошқа нарсаларни ҳам мўлжаллаб кўришмоқчи бўлишди: стол устига чойшаб ёзиб, ёстиқ қўйиб, чолнинг ўлим тўшагида қандай ётишини бир кўриш учун уни ётқизишди. Сўнгра кампир ўз қўли билан четларига гуллар тикилган оқ шоҳи кафанни унинг устига ёпиб кўрди. Бундан олдин кафан ҳақиқатан ҳам икки яриму, бир ярим метр келадими-йўқми, деган маънода чолга ўлчаб кўришганди. Кампир кафанни чолнинг устига ёпгандан кейин нарироқдан кўриш учун ҳамма ундан узоқлашди. Бизнинг Чол худди шу воқеанинг устига кириб қолди. У ароқ бочкачаларини қайтариб беришларини айтиб қўйиш учун кирганди. Шунда қўшнилари ундан кийим-бошлар ярашган-ярашмаганини сўрашганди, ўхшатиб бир сўқди-да, қайтиб чиқиб кетди.

Чол йўлда кетаётиб «Драва» папиросидан чекиб олиш учун тўхтади; унинг бутун хаёли кафанга ўралиб ётган чолда бўлгани учун ёмон тамаки чиқарувчи фабрикани сўкишни ҳам унутди. Ҳалиги чол ҳақиқатан ҳам ўша воқеадан кейин бир йил ҳам яшамади, лекин ўлганда ҳам юраги туфайли ўлмади. Ҳовлида қоқилиб йиқилиб, қорнига ёғоч паншаҳанинг иккитами, учтами тиши кириб кетиб, ўша куни кечаси оламдан ўтди. Уни қандай васият қилган бўлса, худди шундай дафн этишди. Кампир бўлса ҳали ҳам инқиллаб-синқиллаб эрининг узоқ қариндошлари билан бирга яшамоқда. Айтишларига қараганда, бир нави яшаётганмиш. Ҳақиқатан ҳам шундай деб ўйлаш мумкин, чунки кампир бутунлай эшитмайдиган бўлиб қолган, унга эшитиш ёки гапиришнинг ҳам кераги йўқ. Кампир васиятноманинг бир нусхасини чолнинг сурати орқасида (сурат чол кавалерияда ишлаган пайтида олдирилган) сақларди. Борди-ю бирор иш кўнглига ёқмай қолса, сурат орқасида кўришиб турган қоғозни бармоғи билан кўрсатиб қўяр, шундан кейин ҳамма иш яна изига тушиб кетарди.

Чол юриб чекишни ёмон кўргани учун тўхтаб, болта ва декчани ерга қўйиб чекарди. Утиришнинг ҳожати йўқ эди. Типпстик чекиб тураркан, чол-кампирнинг кафанни ўлчаб кўришаётганини эслаб, кулиб қўйди. Уларнинг кафан ўлчашаётганининг ва ундан: қалай, маъқулми, деб сўрашганининг ёмон жиҳати йўқлигини энди тушунгани учун улардан жаҳли чиқмас, балки куларди; мен ҳеч вақт бундай қилмайман, деб ичида хурсанд ҳам бўларди. У ўзига кафанлик ва бошқа майда-чуйдалар сотиб олишга йўл қўй-

майди, ажалидан олдин ўлишни истамайди. Бунга унинг ишончи комил, у ўзини яхши билади, бундай қилишга ўзига ҳам, бировга ҳам сира йўл қўймайди. Чол унақа одамлардан эмас; бундан ташқари у, умуман ўлишни истамайди.

Чол баъзан ўзига ўзи нега бугун ҳаётман, борману, эртага йўқ бўлиб қолишим, ўлишим мумкин, деган саволни берарди. Бу жуда мураккаб, чигал савол эди, аммо у ана шундай муаммоларни ечишни яхши кўрарди. Бу масалада истаганча ўйлаш мумкин, қанча ўйласа ҳам тагига етиш қийин. Бир ҳисобда шундай бўлгани ҳам яхши. Чунки жами тугал нарсалар тугаллиги учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотади. Буни эса, чеки йўқ. Чол кайфияти яхши пайтлари бу масалага қайта-қайта мурожаат қилаверарди. Лекин қанчалар мурожаат қилмасин, бирор нарса ҳал бўлмай, кейинги сафарга ҳам қолишини яхши биларди.

Масалан, ҳозир у нега бу ерда турибди? Бу савол тахминан қуйидагича маънони англатади: нега у яшаяпти, яшаганда ҳам ҳозир бошқа жойда, бошқа вақтда эмас, нега шу ерда, ҳозирнинг ўзида яшаяпти? Бу ўринда минглаб нарсаларни сўраш мумкин, аммо биронтасига ҳам жавоб топиш қийин. Ҳаракат қилиб жавоб топиш ва топилган жавобдан хурсанд бўлиш мумкин. Мана, масалан, Чол ўзига: нега мен бобомнинг замонида эмас, ҳозир яшаяпман, деган саволни берди. Агар шундай бўладиган бўлса у бобо, бобоси эса унга неварга бўларди. Чол бу муаммони қанчалик ечишга уринса, шунчалик чалкашиб, янглишиб кетаверарди. Масаланинг бундай мураккаблашиб, чигаллашиб боришидан хурсанд бўларди. Кичик бир масаланинг икки, ўн, ўн икки, баъзан беҳисоб қисмга бўлиниб кетиши унга жуда маъқул бўларди. Одатда, охири бериб-бориб биринчи ва йигирма биринчи масала эсдан чиқар ва масаланинг бошланиши бошқачадек туюларди. Натижада бутун масала чалкашиб, чеки кўринмай қолганидан кейин, Чол табиат қонунларининг чексизлиги, ақл бовар қилмаслигини кўриб ҳайрон бўларди. У доимий такрорланиб туриш билан ўзининг абадийлигини тасдиқловчи қандайдир қонунларни, тартибни аниқлашга интиларди, аммо аниқлолмасди. Мана, масалан, бобосининг тарихи масаласини олайлик, бунда қандай қонуният, қандай тартиб бўлиши мумкин? Бобоси, кейин дадаси ва ниҳоят ўзи қандай қонуниятга асосан дунёга келган? Кўринишдан, бу нарсада ҳеч қандай қонун, тартиб йўқдек туюлар, бундан у бир оз ҳайрон бўларди. Сабаби, унинг ҳаётида ҳамма нарсанинг ўз муддати,

тартиби мавжуд, ҳар бир нарсанинг ўз сабаби бор... У бўлса буларни тополмасди... Балки, булар менгагина маълум эмасдир, деган ҳаёлга ҳам борарди. Кимгадир маълумдир? Кимга? Чол бундай одамларни умрида учратмаганди, шу сабабли ҳам улар балки мавжуддир, деб ўйлар, аммо бунга ўзи ҳам ортиқча ишонмасди. У ўз кўзи билан кўрган нарсаларгагина ишонишга ўрганиб қолганди.

Бу нарсалар ҳақида у тинмай ҳаёл сураверарди. Масаланинг охирига етолмаганидан хурсанд бўлар, чунки у хоҳлаган пайтда буни давом эттириши мумкин эди. Уйдагилар ва бутун атрофдагилар бундай масалалар ҳақида ўйламасликларини у биледи, бундан яна ўзи ҳайрон бўлиб юради. Нега у бошқаларга қараганда бошқача? Оёғи чўлоқ бўлгани учун бирор марта ёлчитиб ишлаган ҳам, чарчаган ҳам эмас, балки шу туфайли шундайдир? Ҳа, бутун гап оёқда! У оёғи туфайли бу масалалар ҳақида ўйлаши мумкин. Ҳа, у кўп жиҳатдан ўз оёғидан миннатдор бўлиши керак. Миннатдорлик билдириб туриб мана бунақа болта билан шартта узиб ташлаши лозим.

Шу оёғи туфайли бирор марта урушга қатнашолмади.

Уни бирор марта ҳам чақиришмаган, умрида бирор марта чақириқ қоғозиям олмаган. Ватанида бир эмас, уч марта уруш бўлди, шулардан бирортасига ҳам чақиришмаса-я! У ана шу учала уруш даврида яшади. Шундай экан, яна чўлоқ бўлиб туғиладиган бўлса ё бу урушларга қадар, ёки улардан кейин дунёга келиши, умуман яшамаслиги ҳам мумкин эди. Биринчи кичик, иккинчи катта (нега биринчи жаҳон уруши деб аташларининг сабаби маълум эмас) урушлар пайтида у анча ёшга бориб қолганди. Бу ўринда ҳамма иккинчи жаҳон уруши, деб атовчи урушни айтмаса ҳам бўлади. Ҳеч бўлмаса, бирор одам кўнгил учун уни чақириб, оёғини кўриб, ундан кейин қарор чиқарганда ҳам майли эди. Ҳеч ким чақирмаган! Ҳамма узоқ-узоқларга, денгиз ортларига, яна қаёқларгадир кетишди, у бўлса доим уйда ўтирди. Бошқаларга қараганда доим камроқ жабрланса ҳам кўпроқ азобланарди, руҳан эзиларди. Буларнинг барчаси учун у оёғидан миннатдор бўлиши керак эди. Ана шу оёғи уни олтмиш тўққиз ёшга эсон-омон етказиб келди. У уйдан кетаётганларни кўзатиб, келаётганларни кутиб олиб ўтираверди. Бировга умрида менга қийин бўлди, деган эмас, чунки ҳамма уни уйда беташвиш ўтираверади, деб ҳисобларди. Ҳаммасига умрида милтиқ қўндоғи урилмаган, шинелнинг этаги суркалмаган, қилич

ёки найза тегмаган ана шу чўлоқ оёғи айбдор эди. Ҳозир сигарета чекиб таяниб турган ана шу маймоқ, мажруҳ, нимжон, калла шўрвага ўхшаб титраб турувчи ана шу оёғи айбдор.

У эрта-кеч оёғидан нафратланиб юради, иккала оёғини, айниқса, чўлоқ оёғини кўргани кўзи йўқ. Бу оёғи учала уруш пайти ҳам, тинчлик йиллари ҳам Чолни ҳар балодан асраб қолган бўлса-да, уни ёмон кўрарди. Чол умуман ўлимни ёмон кўрганидек, урушда ўлиб кетишни ҳам истамасди. Одамларни сақлаб қололмаган нарсадан оёғи туфайли омон қолишини истамасди; у ҳамма билан бирга кетиб, бирга қайтиб келишни хоҳларди, холос. Оёғининг саховатидан жуда тўйиб кетгани, шунга қарамай, Чол доим унинг эҳтиётини қилиши керак эди. Бутун ҳаёти оёғига боғлиқ, унга қарам, агар ана шу оёғи бўлмаганда одамлардан фарқ ҳам қилмасди. У ҳам ҳаммага ўхшаган бўлиши мумкин эди, аммо оёғи бунга йўл қўймас ва қўймайди ҳам. Ана шу оёғи туфайли Журжяга уйланди (ҳамма гап унинг чўлоқ оёғига Журжянинг сурбетларча қоқилаверишидан бошланди, бунга Чол ҳозир бўйнига олиши мумкин), ана шу оёғи сабабли уни урушга олишмади, ана шу оёғи туфайли Младеннинг умри ҳазон бўлди.

Чол чекиб бўлган «Драва»сини ерга ташлади-да, йўлга туфлаб, декча осикли болтасини елкасига олиб йўлга тушди. Энди у тезроқ бориб, эртароқ ётиш ҳақида ўйламай қўйди. Улишни истамагани каби ҳозир ухлашни ҳам хоҳламасди. Уйга етиб олгач, қанча ухлаши ҳақида ўйлаб ҳам кўрмади.

13

Чол ўзи истамаган ҳолда ҳар хил хаёлларга берилар, ҳозир бундан бўлак иложи ҳам йўқ эди. Йўлда бораётганида хаёлга берилмасдан иложи йўқ, уни тўхтатиб бўлмайди. Чол бунинг иложини қилолмас, шу туфайли чидашдан бўлак чораси йўқ. Бунга ҳам ҳар нарсага уввос солиб йиғловчи Журжя айбдор эди.

Младен катта бўлиб қолди. Уни кўрган одам қанча қийинчиликлардан кейин дунёга келганини билмаслигига Чол ҳайрон бўларди. Нимжон, қийшиқ оёқлар, тор кўкрак қафаси ўғлига бегона эди. У ҳамма соғлом болалардек яхши ўсиб-улғаярди, бошқалардан фақат хотиржамлиги

билан ажралиб турарди. Бунга сабаб Младеннинг соғлигининг ёмонлиги эмас, балки улар хонадоқининг қишлоқдан четдалигида эди (Чол бир чақиримдан яқинда турувчи ҳамқишлоқлари билан қўшничилик қилмасди). Младеннинг ҳам Андрия каби тенгдош ўртоқлари йўқ эди.

Чол Младенни яхши кўрарди.

У Андрияни қанчалик ёмон кўрса, Младенни шунчалик яхши кўрар, бу инсофдан, адолатдан эмаслигини ҳам биларди. Бирор нарсани ўзгартириш қўлидан келмагани учун иккаласи билан ҳам учрашмасликка ҳаракат қиларди. Болалар ёш пайтида ўз муносабатини ошқор қилиб қўймаслик учун улар тарбиясини Журжяга топшириб қўйди. Младенни бунчалик яхши кўришининг сабабини у қуйдагилар билан изоҳларди: Младенни гўё ўзи дунёга келтирди, чунки Журжя туғмоқчи эмасди, иккинчи болага мажбурий ҳаёт бахш эттирди. Младен унинг иродаси, шафқатсизларча қаттиққўллиги сабабли, Журжядан дунёга келиб, ўсиб-улғаяётганди. Чол бола туғилишида ҳатто Журжянинг ўлимига ҳам рози бўлганди. Младеннинг тақдири бутунлай Чолнинг қўлида эди, ўлик эмас, балки тирик туғилишига ҳам унинг ўзи сабабчи бўлган, шу сабабли ҳам уни яхши кўрарди. Младен ҳам унинг ўзи каби ҳеч кимга кераги йўқ, дунёга келишини ҳеч ким кутган ва истаган эмас. Чолни ранжитадиган нарсга оёғи, оёғи эса болалигида майиб бўлган, демак, у дунёга келгандан кейин шу алпозга тушган. Младен бўлса туғилмасданоқ ҳақоратланиб, ундан воз кечилганди. Оёғи майиб бўлгани учун бошига тушган ҳақорат ва хўрлашларга қараганда ҳам ана шу борди-келдилар Чолга оғирроқ туюлди. Младен соғлом, келишган йигит эди, аммо нима учундир Чолга у ҳам ўзидек майиб туюларди. Шунинг учун унга ҳам ачинар, ҳам яхши кўрарди. Аммо бу муносабатини Андрия кўриб қолиб хафа бўлмасин, деб чўчирди.

Тўнғич ўғли Андрияга эса Младенга бўлган эзгу муносабатларнинг бутунлай тескарисини қиларди. Младен на ўзи ҳақида, на туғилиши ҳақида ҳеч нарсга билмасди ва сезмасди. Буларни сўраб биладиган одамнинг ўзи йўқ эди: акасининг эсида умуман ҳеч нарсга қолмаган, Чол ва Журжя бўлса бу гапларни оғизларига ҳам олишмасди. Младеннинг туғилиши ҳақида ҳам лом-мим дейишмайди. Младен тобора ўсиб-улғаяр, Чолнинг унга меҳри ортиб борарди. Журжя ҳам уни яхши кўрарди. Бу нарсга Чол учун муаммо эди, шу сабабли у кўпинча ўзига-ўзи: Журжя ҳақиқатан

ҳам уни яхши кўрадимиз ёки мен яхши кўрганим учун аламини олиш учун шундай қилишга интиладими, деб савол берарди.

Журжя балки ўғли олдида ўзини' гуноҳкор ҳисоблаб, унга бўлган меҳри туфайли Чолдан бошқа бола кўришни истамаганлиги ҳақидаги аввалги фикр ва мулоҳазаларни унутишга интиларди чамаси. Чол хотинининг Младенни бунчалиқ севиши сабабини тушунолмасди; у ҳақиқатан ҳам ўғлини яхши кўрар ва буни ҳеч кимдан яширмасди. Андрия билан Младен иккаласига икки хил муомала қилишини яширмасди (ёки яширолмасди). Чол Журжяни болаларига икки хил муносабатда бўлиши учун ёмон кўрар, аммо Андрияда онадай муҳаббат қозонишга кучи етмас, бу ўринда мунофиқлик қилолмасди. Шундай қилинса, иккала ўғлига бўлган муносабати ҳам тенглашарди, бироқ Чолнинг бундай мунофиқликка қурби етмасди. Буни қандай бошлашни билмас, шу сабабли ҳаракат ҳам қилмасди. Тўғри, бир неча бор болалардан яширинча Журжяни қаттиқ койиб берди, ана шундан кейин хотини бирининг ҳисобига иккинчисини ҳаддан ташқари эркалашни бас қилди.

Журжя Чол ҳақида қандай фикрда эди? Уни одам эмас, разил, ярамас дермиди? Ҳойнаҳой шундай фикрда эди. Чол уни яширин равишда койишининг сабабини тушунармикан, умуман бунга ақли етармикан? Ишонини қийин. Журжяда ҳамма нарса бўлса борки, лекин ақл йўқ. Ваҳоланки, Чолнинг мақсадини тушуниш учун ҳеч қанча ақл керак эмас. Журжя эри нима сабабли яширин сўкинишини, нега ўғиллари билан тузук-қуруқ гаплашмаслиги ва уларга ўз қўли билан эмас, доим хотини орқали совға-салом беришини ҳам тушунмасди.

Ҳолбуки Чолнинг доимий одати шунақа. Агар у қишлоқданми, шаҳарданми майда-чуйда олса, албатта Журжяга топширар, ўғилларига онанинг ўзи бўлиб берарди. Аммо бўлиб бераётганда доим Чол ҳам ҳозир бўлар, Журжя ҳам уни кузатиб туришганини биларди. Шунинг учун нарсаларни иккала ўғлига баб-баравардан бўлиб берарди. Доим кузатиб юришини хотини сезиши, бу тўғрида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқлиги, ҳамма юмушни лозим бўлгандек Журжянинг ўзи бажараверишидан Чол мамнун эди.

У бошқа кўп ишлар қатори бу ишни ҳам кузатиб юрарди. Андриянинг ҳайиқишини ҳам сезар, аммо сабабини билмасди. Икки ғилдиракли аравада жинниларга ўхшаб югурганлари Андриянинг эсида борлигига одам ишонмас-

ди, у ўшанда бор-йўғи уч ёшда эди. Аммо Чол кўпинча, балки у эслар, деб иккиланиб юрарди. Агар эсида бўлса, кўрқинининг сабаби аниқ. Аммо кейинроқ билса, у фақат Чолдангина эмас, умуман кўрқиб яшаркан. Андрия ҳар нарсадан ва ҳаммадан кўрқар, Чол унинг биров билан «сан-манга» борганини, тортишганини билмасди. Шу сабабли ҳам Чол уни ёмон кўрарди: чунки унинг сусткашларни кўргани кўзи йўқ эди. Умуман унга Андрия бўшанг, мужмал бола бўлиб туюларди. Эҳтимол бошқа ота-оналар бундай қўй оғзидан чўп олмайдиган ювош ўғиллари борлигидан хурсанд бўлишар, аммо Чолнинг табиатига бундай бола тўғри келмасди.

У кучли, оёқлари бақувват, ишда ҳам, тўғри келиб қолса ёқалашишда ҳам абжир ўғилни яхши кўрарди. Чол одатлари ўзиникига ўхшаган, аммо гавдаси ва айниқса оёғи ўзиникига ўхшамаган ўғилни истарди. Аммо унинг ўғиллари бундай эмасди. Младен Андрияга ўхшамаса-да, аммо у ўйлаганчалик эмасди.

Аввало Младен Чолдан ҳайиқмасди. Чол буни аллақачон сезганди. У Младен билан сира гаплашмасди. (Ёш пайтларида Андрия билан ҳам гаплашмасди.) Ўғил дадасига бир, икки соатлаб тикилиб тураверарди. Чол болада кўрқув сезмасди, бу жиҳати унинг қатъиятсизлигини билдирарди. Младен Чолга ҳайиқиб эмас, балки қизиқсиниб қарарди. Гўё Чолнинг кўнглидаги гап бошқалардан сир бўлиб қолса ҳам, Младен уни англагандек бўларди. Младеннинг дадиллиги Чолга маъқул эди, аммо барибир у ҳам Чол орзусидаги бола эмасди.

Младен ҳаддан ташқари мулойим, самимий бўлиб, унда деҳқон болаларини бошқалардан ажратиб турадиган жиҳатлар умуман йўқ эди. У далада тиним билмай ишлар, шунга қарамай, Чол уни деҳқонга хос қатъий, бир сўзли, бақувват деб билмасди. Младен табиатан бошқача эди, Чол унинг ўз ўғли эканига аниқ ишонса-да, аммо ўғли оилавий турмуш, уй-жой, боғ-роғ, отхона-молхоналарга бефарқ қарарди.

«Унинг кўзлари ўт бўлиб ёнарди, кўп маъно англатарди!» — деб ўйлади Чол.

Ҳақиқатан ҳам Младен оиладагиларга ўхшамас, уларга қараганда қандайдир яхши, новча бўлиб, шу тўғайли ҳам Чол уни эркин қўйиб қўйиш керак, деб ҳисобларди. Уни бўлак қилиб, ўзига ўхшаганларни топиб олишга имконият туғдириш керак, дерди. Чол одамларни ҳам, буюмларни

ҳам ўз жойида, ўзига ўхшаганлар орасида бўлишини яхши кўрарди. Қушни ҳам ўз қариндош-уруғларини топиб, бирга яшаши учун Дарахтдан қувганди. Ўз пушти камаридан бўлган, сеvimли ўғли ҳақида гап бораркан, бу фикр айниқ-са тўғри.

Чол Младенни бўлак қилиб қўйди. Аммо ҳозир нима учун уни қишлоқ хўжалиги билим юртига ўқишга бергани асида йўқ. Балки ўшанда ўғлини узоққа юборгиси келмаган ёки бошқа ўқиш тополмаган. Младен тўрт йиллик гимназияни битиргач, уч йил билим юртида ўқиши керак эди. Младен унинг орзусини оқлади. Ўғли қадрдон қишлоғи ва уйдан кетар экан, Чол ва оиланинг бошқа аъзолари билан алоқаси узил-кесил узилди.

Младен бошқача ҳаёт, ўзгача муҳитда камол топиб, уйдагиларга ўхшамай қолди, Чол бундан хурсанд бўлишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмасди. Аммо хурсанд бўлишга ҳам, хафа бўлишга ҳам кечикканди. Младен улардан бутунлай узоқлашиб кетди, шунда Чол биринчи марта: «Бу ўзи менинг боламми?»— деб ўйлаб қолди. Бу иккиданиш ҳам Андрияга қараганда Младенни кўпроқ яхши кўриб, адолатсизлик қилишига ўхшаш гап эди. Ҳозир унинг ўзи ҳам Младенни нима учун бошқача яхши кўриши сабабини билмасди. Младеннинг дунёга келиши билан боғлиқ бўлган воқеалар ўтмишга айланди, у энди ҳақоратланган, кўнгилсиз бола эмас. Шунинг учун ҳам чол Андрияга қараганда Младенни кўпроқ яхши кўриши сабабини билмасди. Бу ҳақиқатан шундай, ҳозир ўтмишни ўйлашдан воз кечолмагандек, уни нима қилиш кераклигини ҳам билмасди. Воқеалар ўз-ўзидан ривожланар, унинг иродасига боғлиқ эмасди.

Младен уйга келган пайтлари дадаси билан билим юрти ҳақида гаплашмасди. Чол ўғлидан билим юртида нима гаплар бўлаётгани, ўқиш тамом бўлгач, нима қилмоқчилиги ҳақида сўраб-суриштириб ўтирмасди. Билим юрти уйдан кетиш учун бир баҳона эканлигини иккаласи ҳам тушунишарди. Младен, дадаси пишиқ-пухта ўқиб, яхши агроном бўлишни талаб қилмаганлиги учун миннатдор эди.

Младен уйда бўлган пайтлари Журжя билан ҳам дарслар ҳақида эмас, кераксиз нарсалар ҳақида гаплашарди. Чол уларнинг гапига аралашмай, жим қулоқ солиб ўтирарди. Улар Чолнинг қулоқ солиб ўтирганини кўриб, атайлаб гапни чўзишаётганини ҳам сезарди. У ташқарига чиқишга

мажбур бўларкан, хаёли ўғлида, унинг гапларида бўларди. Младеннинг ҳаёти ҳали ҳам унинг мурувватига боғлиқ эди, ўғлига бошқача муносабатда бўлиши мумкин эмасди.

Яқиндан бери негадир яна Андрияга нисбатан раҳми келаётганини сезиб қолганди. Кейинчалик у нега ўша пайтлари тўнғич ўғлига бундай муносабатда бўлганини ўзи ҳам тушунолмаётди. Эҳтимол бунга Младен сабабчидир? Ўша пайтларда Чол Младенни оиладан узоқлаштириб, яшаши керак бўлган жойга жойлаштирганига ишончи қолмади бўлганди. Андриянинг ҳақиқий жойи қаердалигини айтиш қийин. Андрия узи ҳам, Журжяни ҳам уялтирди. Чол Андрия уларни уятга қўйганини, унинг ҳаётда ўз ўрни йўқлиги, бирор одам унга қайғурмаслигини билармикин, деб ўйлаб қолди. Шундан кейин ўғлига қарайдиган бўлди, ўзи ҳам биринчи марта қарагани бўлса керак. Андрия найнов, сўхтаси совуқ, одамови, тепса тебранмас эди. Шу пайт негадир унга Чолнинг раҳми келиб кетди. Унга ачиниши, раҳм қилиши ҳам Младенга ачинишига, раҳм-шафқат қилишига ўхшамасди, бутунлай бошқача ҳиссиёт эди. Чол бу ўринда ҳам адолатсизликка йўл қўймайпманми, деб қўрқарди, чунки унинг қалбида раҳм-шафқат аралаш нафрат ҳисси ҳам бор эди. Чол ўғлининг бундай «аммамнинг бузоғи»га ўхшамаслигини истарди, аммо ўзгаришига ишонмасди. Ўғлимга қандай ёрдам қилсам экан, деб анчагача ўйларкан, унга кўз-қулоқ бўла бошлади. Андрия йигитча бўлиб қолган, уни уйлантирадиган вақт ҳам келганди.

Мионицани Чолнинг ўзи топди. Қиз унга соғлом ва очиқ кўнғил кўринганди. Соғлом Мионица билан Андриядан ўтли-шудли болалар туғилишига ишонарди. Шунда неваралари муносиб меросхўрларга айланиши мумкин, деб ўйларди. Аммо улардан туғилган болалар қандайдир овсар, ўзини эплотмайдиган лапашанг бўлиб чиқди. Бу ҳол Чолни ўз ўғилларига қараганда ҳам қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Андриянинг ўзи мени уйлантиринг, демагани учун Чол унга буни гапириб ўтирмади. Чол Мионицани урушдан олдин ўзи бошлаб келган, шундай бўлгач, норозилигини ичига ютишдан бўлак чораси йўқ эди. У Мионицанинг ҳар йили бўйида бўлиб қолганини кўриб, индамай юраверарди. Андрия хусусида янглишилмаганди, у ҳали ҳам ўша-ўша ландавур, ҳар нарсадан чўчийдиган, дилхаста одамга ўхшаб юрарди. Уйлангач, Мионица ҳамда болаларига ўралашиб қолди, буни кўрган Чол янада кучлироқ нафратлана бош-

лади. Ундан на фақат нафратланиш, энди ўз ўгли эркин одам, болаларга ота сифатида, Мионицанинг эри қаторида кўргани кўзи йўқ эди. Шундан кейин Чол ўглидан нафратланишни бас қилмайдиган бўлиб қолди. Наҳотки бутун касофат ана шу мажруҳ оёқ туфайли рўй берса, қандайдир майиб оёқ сабабли, одам норасо бўлиб яралса?.. Чол ана шундай деб ўйлар, Андрия эса, унинг муносабатини сезиб, дадаси кўзига кўринмасликка ҳаракат қиларди.

Шунинг учун Чол уйда ҳеч ким билан учрашмас, ҳамма ундан бекинар, Младен эса уйда жуда кам бўларди. Чол Младен келганда ундан ниманидир сўрамоқчи бўлар, аммо нимани сўрашини ўзи ҳам билмасди. Ўгли билан нима ҳақда гаплашиши кераклигини ўйлаб сира хаёлига келтиролмасди. Балки гаплашадиган гапнинг ўзи йўқдир, аммо шундай гап борлигига Чол ишонар ва буни ҳис қилиб турарди: бу унинг учун жуда муҳим гап эди. Ана шу суҳбатдан кейин нимадир ўзгариши, бироқ нима ўзгариши кераклиги маълум эмасди; ҳар ҳолда Чол билан Младен ўртасидаги муносабатда бирор ўзгариш бўлиши керак эди. У Младенга ана шу саволини бергандан кейин, ҳар келганда Журжя билан қандай суҳбатлашса у билан ҳам шундай суҳбатлашадиган бўлади. Журжя ўглининг гапларидан ҳеч нарса тушунмайди, Чол хотинига қараганда ақллироқ бўлгани учун гапларини яхши тушунади, бундан ташқари, минг қилмаса Младен унинг ўгли-ку, ахир. Лекин ана шу ўзгариш содир бўлиши ва Младен у билан гаплашиши учун нимани, қай тарзда сўраши керак? Айтмоқчи, бу суҳбат пайтида Журжя гапларни эшитиб ўтирса ҳам майли, бунга Чол қарши эмас. Чол ўглининг келишини кутаркан, нимани сўрашни ўйлар, у келгунча гап топа олармиканман, деб ташвишланарди.

Аммо Младен келишидан илгари ҳамда Чол ўз саволини ўйлаб топгунча уруш бошланиб қолди.

14

Чол ҳозир урушнинг қандай бошлангани ва унинг биринчи ва иккинчи йиллари қандай ўтганини эслолмайди. Учинчи ва тўртинчи йилларини нисбатан яхши эслайди, аммо дастлабки икки каникул қандай ўтгани унга қоронғи, умуман ўтган гапни эслаб, бошни қотиришнинг нима кераги бор? Энг асосийси, учинчи ва тўртинчи, ҳа, учинчи ва

тўртинчи йили! Аввал нималар рўй берган бўлса, ҳаммаси теъза изсиз йўқолди. Балки изсиз йўқолмагандир, аксинча, кейинги содир бўлган воқеалар унинг учун аҳамияти борлиги учун шунчаки аввалгилари ёдидан кўтарилгандир.

Мана энди у урушнинг бошланишини ҳатто билмай қолгандек туюлади. Балки шундай бўлгандир ҳам, у қўниқўшнилари билан борди-келди қилмас, ундан ташқари, мен ўз ишим билан овораман, бошқаси билан ишим йўқ, деб ўйларди. Шунинг учун ҳам уруш унинг учун кутмаганда бошланиб қолди, айти вақтда, ҳаётига ҳеч қандай таъсир кўрсатмади. Фақир киши панада, деганларидек, у ўз тирикчилигини қилиб юраверди.

Бу воқеа баҳорнинг охирларида содир бўлгани эсида. Март ойида шафтоли ва бодомлар гуллади-да, апрелда тўрт кун қор ёғди, бутун мевалар нобуд бўлгани аниқ эди. Кейин Младен келди ва уйда қолишини айтиб, жаҳонда содир бўлаётган воқеаларга, урушга отасининг парвойи фалаклигини кўриб ҳайрон қолди.

Чолга ҳақиқатан ҳам барибир бўлиб, у урушнинг бир ойга яқин, балки камроқ давом этаётганидан хабардор эди. Уруш тугаётганга ҳам ўхшарди. Тўғри, ҳеч бир уруш бу каби сулҳ, таслим бўлиш, сотқинлик ва босқинчилик билан тугамаганди. Бундан йигирма олти йил илгари урушга ўхшаган бир нима ҳам содир бўлгандек, айти вақтда содир бўлмагандек ҳам эди. Ушанда уруш сулҳсиз, таслимсиз ва сотқинчиликсиз тугаган эди. Фақат босиб олиш бўлганди. Армия жанг билан қаергадир, чегара ортига чекинганди. Кейин Армияни кутишди, у охири келди, жанг қилди ва шу билан уруш тугади. Чол иккинчи деб атаган урушда шундай бўлганди. Ҳамма у урушни биринчи жаҳон уруши деб атади, ҳозир Чолнинг ҳисоби бўйича учинчи уруш эди, одамлар эса уни иккинчи жаҳон уруши деб атади, энди эса ҳамма нарса бошқача. Армия ҳеч қаёққа чекингани йўқ, аслини айтганда армиянинг ўзи йўқ эди. Аввал сулҳ, кейин таслим бўлиш эълон қилинди, кейин сотқинчилик, босиб олиш рўй берди. Чолга эса бу гапларнинг даҳли йўқ эди, бу унинг уруши эмасди. Бу урушга ҳам уни чақиримасди, учинчи марта ҳам чақиримасди. Шундай бўлгач, унга урушнинг нима даҳли бор, бир ойнанинг ичида улар бошига сулҳ, таслим бўлиш, сотқинлик балоси тушиб, босиб олиш бир қанча чўзилиб, ойналар давом этса, у нега ташвишланар экан? Чол булардан сира ташвишланмасди, чунки аввалгидек-ҳали ҳам у ҳеч кимга керакмасди.

У аллақачонлароқ: менки, давлатга керакмас эканман, демак, менга ҳам давлатнинг нима кераги бор, деган қарорга келиб қўйганди. Ҳозир ҳам ҳукумат унга шундай қарашини билгач, бунга у учинчи марта ишониши эди, демак у давлатга ҳам, урушга ҳам ўзига алоқаси бўлмаган бир нарсасидек муносабатда бўлаверади.

Младен билим юртида дарслар тўхтатилгани ва энди анчагача уйда бўлишини айтди. У урушдан қаттиқ ташвишланарди. Унинг бу аҳволини кўрган Чол: «Урушнинг нима эканини ўз кўзи билан кўрмаган-да!»— деб ўйлади.

Тўғри, Чолнинг ўзи ҳам урушни кўрган эмас, умрида урушда қатнашмаган, шунга қарамай, урушни биламан, ундан ташвишланиш аҳмоқлик, деб ҳисобларди.

Чол ҳамон ўғлидан нимани сўрашни ўйларди, ўғли эса дадаси ундан бир нарсани сўраш-сўрамаслигини хаёлига ҳам келтирмасди. Шундан кейингина Чол ўз фикридан қайтди. Младен яна молхона тозалай бошлади, Чол буни кўриб унга ачинди. Чунки Младенни бунақа ишга яратилмаган, деб ҳисобларди. Аммо Чол ҳозир ўғлининг ўзига муносиб иш топиб бериш имкониятига эга эмасди. Уни юборадиган жой ҳам йўқ, ҳозир ҳар бир одамни ўз жойига қўйишга бўлган ҳаракат албатта муваффақиятсиз тугайди.

Урушнинг биринчи йилидан Чолнинг ёдига қолган бор-йўқ гап шу эди. Ҳа, ўша йили унинг қайнатаси Булюкеша қазо қилганди. У ўз қовоқхонасида бир одамнинг калтагидан ўлди. Чол дафн маросимида бормади. Бу ҳақда Журжяга ҳам ҳеч нарса демади, чунки даданнинг ўлганига боргин ҳам, бормагин ҳам демоқчи эмасди. Журжя бормади. Чол хурсанд бўлганидан терисига сиғмас, у мендан қўрққанидан шундай қилдими ёки қариндошларидан воз кечдими, деб ҳайрон бўларди. Буни хотинидан сўролмади, бир кун келиб ўзи маълум бўлар, деган қарорга келди. Лекин ўшандан кейин атрофида содир бўлувчи воқеа-ҳодисаларга жиддийроқ қарайдиган бўлди.

Андрия бутунлай ландавур бўлиб, одамлардан ҳадик-сирар, ёруғ кунда уйга кириб олиб, кечаси билан ташқарига чиқмасди. Младен эса уйда жуда кам бўлар, қаёққадир кетар, аммо қаёққа бориши маълум эмасди, уй ишларига қарашмасди. Журжя Младендан ташвишланиб, аламини кўпинча Андриядан оларди. Чол қишлоқда бўлаётган воқеаларни кўрар, аммо унинг ҳамма ишлардан хабардорлиги бошқаларнинг хаёлига келмасди.

Шундан кейин ҳамма ёқда бўлгани каби уларнинг уйи-

даги ишлар ҳам айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Чол умрида икки урушни кўрди, аммо иккаласида ҳам уйда ўтираверди, уни ҳеч ким, ҳеч қаёққа чақирмади. Аммо ҳозирги урушни у аввал кўрмаганди, бундан кейин ҳам бундай уруш бўлмаслигига ишонарди.

Бу воқеа урушнинг қайси йили рўй берганди? Чол тўхтаб ўйлаб қолди. Уйлаган сари ўзидан баттар жаҳли чиқарди. Наҳот хотираси шунчалик сусайиб, қариб, эндиги ҳаёти тиламчиликка қолган бўлса? Қайси йили бўлгани эсига тушмагунча тонг отса ҳам шу йўл устида тураверишга қарор қилди. Уруш, маълумки, баҳорда бошланганди. Демак, бутун бошқа ишлар ҳам ўша йили ёзда ёки кузнинг бошларида бўлган. Ҳа, бутун гап ўшанда рўй берган. Мана энди йўлга тушиши мумкин.

Ҳа, ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди. Бир кунда ўнлаб армиялар тузишарди-да, бир ҳафтадан кейин тарқатиб юборишарди. Қишлоқлар ўнлаб душман қисмларга бўлиниб, бир-бировларига қарши курашарди. Устига-устак, чет эллик душман ҳам мавжуд бўлиб, бировлар унга қарши курашса, бошқалари унинг хизматини қиларди; лекин кўпроқ ўзаро уришишарди. Чол бунақа воқеаларни кўп кўрмаган бўлса ҳам, ўз қишлоғида юз берган ишларни яхши биларди. У доим ҳамма ердаги инсонлар бир хил дерди. Уларнинг қишлоғидаки шундай экан, бутун дунёда ҳам шундай бўлиши керак.

Наҳот Младен, богча орқасидаги отхонага кўмиб қўйган нарсасини дадам билмайди деб ўйласа? Наҳотки у брезентга ўроғлиқ узун тугунни билмайди, деб тушунса. Чол ўша куни кечасиёқ отхонага кириб, тугундаги стволи ва қўндоғи қирқилган милтиқни кўрган! Чол ҳаммасини кўрган, билган, карабинни ушлаб кўрганда вужуди титраб кетган. У умрида қўлига қурол олмаган, елкасида қуролнинг оғирлигини ҳис этган эмас, ахир уни бирон марта ҳам армияга чақиришмаган-да! Қирқиб қўйилган бўлса ҳам ҳар ҳолда жанговар қурол. Чол карабинга қараб туриб, нега энди менга мана, учинчи сафар ҳам қурол беришмади, деб ўйлади. Унинг хаёлига: «Младенга милтиқнинг нима кераги бор?»— деган фикр келди. Қуролли ўғлининг отхонага бекитадиган нарсаси борлигидан, у ҳақиқий эркак, солдат, ўз ўғли эканидан мағрурланиб қўйди. Ўша куни кечаси у оёғининг оғриғини ҳам унутди, гўё оёғи йўқдек эди, ўғлимдан нимани сўрашим керак, деб ўйлашнинг ҳам ҳожати қолмади.

Эрталаб Младенни уйдан тополмади. У одатдагидек қайёққа ва қанчага кетгани маълум эмасди. Чол Младенни кечгача елкасида милтиғи билан қайтиб келишини кутди, келмади; уни саккиз ой — баҳорга қадар кутишга тўғри келди. Ана шундан кейингина қайтиб келди.

У Чол ўйлагандек елкасида милтиғи билан келди. Чол унга қанчалар кутгани, ташвишлангани, хавотирлангани ҳақида гапириб ўтирмади. Солдат уйга қайтди, қайтиши керак эди, қайтди, эндиги таъна-ю, кўз ёшларнинг нима кераги бор!

«Уруш. Одамлар ҳам урушдаги каби яшашяпти!» — деб ўйлади Чол ва умрида биринчи марта ўғлига қўлбола тамакиси ҳамда оқ сигарета қоғозидан узатди. Младен Чолнинг қўлини қайтармади, йўғон қилиб тамаки ўради.. Чолга узатди. Кейин ўзига ўради. Ота-бола чекишиб ўтиришаркан, Чол Журжянинг йиғлаб-сиқтаб Младеннинг бошини қотирмаслиги учун нари ҳайдади. Ёнларида Журжя бўлса, улар эркакчасига гаплашолмайдилар. Журжя ташқарига чиқиши билан ота-бола суҳбатлаша бошлашди.

— Қанчага келдинг?..

— Билмадим, балки бир ой турарман. Кўпи билан бир ой турарман! — деди Младен чеҳрасидан нур ёғилиб.

— Келганингни кимлар билиши мумкин?

— Ҳеч ким! Сиз, ойим, Андрия ва Мионица мени кўрдинглар, шунинг ўзи етарли. Келганимни бошқа ҳеч ким билмаслиги керак, энг асосийси, тоғаларим сезиб қолишмасин. Улардан айниқса эҳтиёт бўлиш керак!

— Яхши! — деди Чол. Улар ортиқ гаплашишмади, масала шундай ҳам тушунарли эди.

Журжянинг яраси енгил. «Улсанг ҳам бировга айта кўрма?» — деди Чол хотинига, тошдан садо чиқиши мумкин, аммо ундан садо чиқишига ишонмасди. У Андриядан хавотирда эди. Уғлининг оғзи бўш, ичига ютадиган хилдан эмас, оғзидан гуллаб қўяди. Мионицанинг ақли камроқ, лекин сир сақлашга дуруст. Тақдир уни ақлдан қисгани билан, шундай сабр бағишлаганки, ҳар нарсага ҳам бардош бериши мумкин.

Улар Младенни жуда кам кўришарди, у кундузи ҳам, тунда ҳам уйда бўлмасди; Чол карабинга қараб, ўғли келганини билди. Чол булардан ташқари бошқа нарсаларни ҳам кўрарди; Младен кейинги пайтларда фақат дадаси билангина гаплашар, фақат дадасини одам ўрнида кўриб, бош-

қаларга эса ишончсиз қарарди. Чол бундан хурсанд эди, аммо бир сафар ҳар ҳолда сўраб кўрмоқчи бўлди:

— Мени биров бир пулга олмайди. Сизлар ҳам мени уришингларга чақирмадинглар.

— Мени биров чақирибдими?— деб дадасига кулиб қўйди Младен.— Сизга ўхшаб мени ҳам ҳеч ким чақиргани йўқ. Ўзим боравердим, бу ерда пойлаб ўтирмай, бораверинг! Боргингиз келса, бораверинг. Чақирганда борадиганларнинг нима кераги бор бизга?

Младеннинг ўйлаб ўтирмай, тез жавоб бергани Чолга маъқул бўлди ва чамаси унинг фикрига қўшилишди ҳам. Аммо кейинчалик унинг фикрига қўшилишиб хато қилганини тушуниб қолди. Младеннинг гапига қараганда, Чол аввалги урушларга ҳам бориши мумкин экан. Наҳотки бориши мумкин бўлган бўлса?

— Чақирилмаган жойга йўнилмаган таёқ!— деди Чол ўғлига жиддий.— Урушда ҳам чақирилмаган одам йўнилмаган таёқдай гап.

— Ҳозир аксинча, чақирилмаганларни қабул қилишадди, чақирилганларни эса, уч пулга ҳам олишмайди!— дарҳол жавоб қайтарди Младен. Унинг тез ва аниқ жавоб бериши Чолга жуда маъқул бўлди. Балки унинг жавоби фақат Чолга шундай аниқ бўлиб туюлгандир, чунки Чол ҳеч қачон чақирилмаганди.

Шундан кейин Чол қайнилари — Младеннинг тоғаларини эслаб, даҳшатга тушди.

Хотинининг уруғ-аймоқлари қандай яшаётганлари билан Чол анчадан бери қизиқмай қўйганди; ҳозир билиш, одамлардан сўраб-суриштириш керак эди.

Младен уни огоҳлантирганда иш худди Чол ўйлагандек бўлган экан. Қайнилари қандайдир отрядларда қўмондонлик қилишар, иккаласи ҳам соқол қўйиб олишган экан. («Соқоли билан ажраб турадиган бу армияси жуда қизиқ экан-ку!»— Чол бу армиянинг қандайлигини билиб, уларнинг кўзига кўринмаслик пайида юрган бўлса-да, барибир мийғида кулиб қўйди). Қайнилари Младен билан бирга эмас, душман армияда эканликларидан хурсанд эди.

Қайнилари ҳам тўйдан бери Чолнинг кўзига кўринишмасди, дуч келиб қолганларида бегоналардек ўтиб кетишаверишарди. Аммо Чол барибир улардан чўчиб юрарди. Младен, улардан эҳтиёт бўлиш керак, деганидан кейин бир сабаби бордир-да, инсон эҳтиёт бўлмаслиги мумкин бўлган масала ва улар ўзаро урушаётган жой борми?

Баъзан, ўз фикр-орзуларингни ҳам англолмай қоласан-ку ахир.

Аммо бир куни қайнилари Чолникига қадам ранжида қилиб қолдилар.

Баҳор пайти эди, Младен қайтиб келганига икки ой бўлганди. Худди шу пайтда келишларининг сабабини Чол ҳали ҳам аниқлолмай юради: ё бирор одам уларга етказган, ёки тасодифан келиб қолишганди. Улар худди Младен бир ухлаб олай, деб эрталаб келиб уйда қолган куни туш пайти келишди.

Чол уларни анча нариданоқ таниди. Яқин атрофда бошқа одамнинг уйи йўқ бўлгани учун уларнинг бу ерга келаётгани аниқ эди. Уларнинг бу ерга келишаётганига Журжя ҳам, Андрия билан Мионица ҳам иккиланишмасди. Чол уларга яхшилаб тикилиб олди. Журжя эса аввал қизариб, кейин бўриқиб, қорайиб кетгандек бўлди, худди оёқлари чалишиб кетаётгандек, табуреткага ўтириб қолди. Мионицанинг юзидаги доғлари қип-қизил бўлиб кетди, Андрия эса лимонга ўхшаб сарғайиб, лаблари худди тутқалоқ одамларникидек титрай бошлади. Чол Андрияни бошқаларга қараганда кўпроқ кузатиб турди.

— Мионица бор, Младенни уйғот. Қочиши керак бўладиган бўлса тайёрланиб турсин. Сен, Андрия, отхонага киргин-да, охурнинг орқасида милтиқ бор, олиб кел. Улар етти киши экан, милтиқ бўлса, етти киши унчалик кўп эмас.

«Мана, мен ҳам урушга чорландим»,— деб ўйлади Чол шунда. Биринчи сафаргисида солдат ролида қатнашди, бу унинг учун янгилик бўлса ҳам, худди солдатлардек ҳаракат қилиши кераклигини биларди. Андрия билан Мионица тор эшикдан иккаласи браварига сиқилишиб ўтиб, ҳовлига чиқиб кетишди. Журжя эса ҳали ҳам табуреткада тош қотиб ўтирарди. Чол унга ачиниб қўйди; келаётганларни кўриб даҳшатга тушгандан кейин Младен фақат унинг эмас, Журжянинг ҳам фарзанди эканини биринчи бор ҳис этди.

— Нимадан қўрқасан?— деб сўради Чол.— Тоғаларинг меҳмонга келишаётгандир-да! Ҳар ҳолда қариндошингда-а, ҳе ўша онаизорларини... Қўрқма, қўрқаётганингни улар сева кўришмасин! Улар ахир жигарларинг-ку, ўз жигарларидан ҳам қўрқарканми одам?!

Чол шундан кейин пешвоз чиқиб, меҳмонларни кутиб турди. Қайинлари билан ўша қишлоқлик бир йигит ва яна

тўртта унга нотаниш одам бирга келишаётганди. Ҳаммалари бир хил соқол қўйиб, патронтош тақиб олишганди. Етти эркак ва етти милтиқ. Чол ўзича: уларда етти милтиқ бўлгани билан, карабиндан тезроқ отиш мумкин,— деб ўйларди. У қаттиқ ҳаяжон ичида карабин оддий милтиққа қараганда қанча тез отишини чамаларди.

Улар тўғри келишаркан, орадаги масофа уч юз метрча қолганди. Балки улар ҳовлига етиб келмасданоқ карабинни ишга солгани маъқулмикан?

«Мана, умримда солдат бўлмаганим учун шуни ҳам билмаяпман!»— деб Чол чуқур хўрсиниб қўйди.— Аммо ҳар ҳолда шошилмаган маъқул. Мен ўқ узсам, улар ҳам узишадди, унда қишлоқдаги шериклари эшитиб қолиб, бу ерга югуришади. Ана унда аҳволимиз вой бўлади!»

Улар тўғри уй томонга келишарди. Остонада турган Чол келаётганларни аниқ кўрар: бошларида укпарли телпакларини ўсиқ соқол-мўйловларидан ажратиб бўлмасди.

«Деҳқонлар шунақа соқол қўядими?—деб ўйларди Чол улар тобора яқинлашиб келаркан.— Бир куни поп соқолга ҳам парвариш керак, ўзига хос тароқ, чўтка олиб юриш керак, деганди. Булюкешининг ўғиллари буларни қаёқдан олсин? Уларнинг соқол-мўйлови ҳам патак бўлиб кетгандир». Чол шундан кейин Андрия милтиқни тополдими, йўқми, деб ташвишлана бошлади. Ҳозир шу ерда бўлганда, милтиқни ўз елкасида тургандек ҳис қиларди. Младенда эса тўппонча бор, Чол бунга эрталаб аниқ ишонди. Иккаласи биргаликда анови ярамасларни ер тишлатишган бўлишарди, улар бор-йўғи етти киши. Милтиқ ва тўппонча бўлса бу иш у қадар қийин эмас, аммо бунга қўққисдан қилиш керак, чунки биз ўқ узгандан кейин улар ҳам қараб туришмайди.

Йўқ, улар ҳар ҳолда ниманидир кутишаётганди. Беш киши милтигини қўлига олди, қайнилари бўлса аввалги ҳолда келишарди. Чол бу аҳволни кўриб, улар милтиқни кимга ўқталишяпти, деб ҳайрон бўлди. Ё ҳовлида Младен пайдо бўлдимикан? Орқасига қараганди, ҳеч кимни кўрмади.

Ниҳоят гап нимадалигини тушуниб, илжайиб қўйди. Улар милтиқни Чолга ўқталиб келишаётган экан! Қизиқ, у ёқ томон ҳам, бу ёқ томон ҳам уни тўсатдан солдат деб ўйлашяпти. Ҳозир чақирилмаганларни, ўз хоҳиши билан келганларни қабул қилишяпти, деб Младен тўғри айтган

экан. Ха, улар Чолни ҳақиқатан ҳам солдат деб ўйлаб милтиқ ўқталиб келишарди.

Уларнинг кўриниши, важоҳати жуда хунук, энгил-бошлари кир-чир, қонхўрларга ўхшашарди. Чол улардан чўчимай, остонада тикилиб тураверди. Нега Андрия келмаяпти? Кўр ҳам шу пайтгача карабинни топиб келган бўларди. Андрия сал чаққонроқ бўлганда карабин ҳозир Чолнинг қўлига тегарди. Карабин калта, пиджакнинг ичига яшириб олиб келиш мумкин. Аммо бунга Андриянинг иродаси бардош берармикан? Бардош бериши керак, ахир гап унинг укаси ҳақида боряпти! Укасининг тақдири ҳал бўлаётганда у пухтароқ бўлиши керак.

Шу пайт етти серсоқол ҳовлига кириб келишди.

15

Чол яқинлашиб келаётганларга қараб турарди: беш киши милтиғининг оғзини ерга қаратиб, қайнилари эса милтиқларини ўқталиб келишяпти. Уларнинг ўзлари ҳам, қўлларидagi милтиқлари ҳам, ҳаддан ташқари узун патронтошлари ҳам, попукли телпаклари ҳам, ўсиб, пахмоқ бўлиб кетган соқоллари ҳам Чолнинг кулгисини қистатарди. Овозини чиқариб кулишдан қўрққани учун шунчаки илжайиб қўя қолди. Бекорга уларнинг жаҳлини чиқаришнинг ҳожати йўқ. Улар Чолнинг атрофини ярим доира бўлиб қуршаб олишди, қайнилари сал олдинроқда туришарди. Биринчи бўлиб қайнисининг каттаси гапирди; у милтиғини билагига тираб турарди.

— Урмончиларни яширган сенмисан (онангни)... Сенмисан (вой онангни)... сенмисан-а? (Вой оналарингни)!.. Наҳот куёвимиз (онаизорингни), ўз синглимизнинг эри шундай қилиб ўтирса (онаизорингни)?!

Чол катта қайнисига тикилиб турар экан, Андрия карабинини олиб чиққунча чидармиканман, деб ўйлар, ортиқ чидолмай, қуролсиз бўлса-да, уларга ташланмасам, деб қўрқарди. Қайниси гапини тамом қилишини кутар экан, маймоқ оёғи ниҳоятда зирқираб оғриб қолди. Шунда уларга бирор шумроқ жавоб айтишга шошилиб келганларнинг попукли телпаклари тепасига тикилди. Хаёлига нима келса шуни айтишга қарор қилди, ҳозир ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди. Ҳали ҳам уларнинг боши узра бўшлиққа тикилиб турар экан:

— Тирик эканман, уйимга қадам босишларингни ман қилгандим шекилли?— деб тўнғиллади.

Қайнилари ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қараб қўйишди, нарида турган беш нафари ҳам саросимага тушиб, милтиқларини ерга қаратиб олишди.

«Ҳозир Андрия келиши керак! Келиши керак! Ҳозирги дақиқалар қўлдан бой берилса, бундай имконият кейин қайтиб келмайди!»— деб ўйлади Чол ҳаяжонда бармоқларини ўйнар экан. Андриядан эса ҳамон дарак йўқ эди.

Қайнилари Чол эски оилавий можароларни кўзгайди, деб ўйлашмагани ва бундай жанжалга улар тайёрмасди. Ҳокимият ҳам, куч ҳам уларнинг қўлига ўтган ҳозирги кунда маймоқлигича қолган Чол ўтган ишларни эслайди, деб хаёлларига ҳам келтиришмагани.

«Андрия, қаердасан, Андрияжон!» Чол аранг ўзини тутиб, овоз чиқармай қичқирарди.

— Ҳеч кимга, ҳеч нарсани ман этишга ҳақнинг йўқ!— деди ўзининг жанжалкашлиги ва заҳархандалиги билан машҳур бўлган кичик қайниси.— Сен ман этган замонлар ўтиб кетди. Ҳой, таги паст. Мана, энди биз сенга ман этамиз. Ҳозир биз сен учун ҳам худо-ю, ҳам шоҳмиз. Ҳе, ўша онангни!.. Уғлингни қаерга яширдинг, маймоқ, таги паст... қаерга яширдинг, деяпман?

— Таги паст менми, сенми, буни ҳали кўрамыз!— деб хотиржам, аммо нафрат билан жавоб берди Чол ҳали ҳам уларга қарамасликка ҳаракат қилар экан.— Уғлимни яширишнинг кераги йўқ, у разил Булюкешининг хажиқиз ўғли эмаски, столнинг устига қушиб юборганда бекитгандек бекитсам!

Чол бу гапни жуда тўғри айтди, нақ нишонга урганини билди. Қайнилари жим туришар, шериклари эса милтиқларини ерга таяб, оилавий можарони томоша қилишар экан, бу масалага аралашиб хаёлларига ҳам келмасди.

«Андрия қаердайкин, қаерда бўлсайкин?»— дерди Чол хаёлида қўрқувдан юраги така-пука бўларкан. Андрия қарабини олиб чиқмаса-я?

Булюкешининг ўғиллари бу ҳақоратга нима деб жавоб беришни билишмади, асаблари ортиқ чидолмай, амалий ишга ўтишди.

Катта ўғил Чолдан кўзини узмаган ҳолда милтигини кўтардида, затворни очиб қўйди. Кичик ўғил эса асов отга ўхшаб безовта бўлар экан, қўлига ятироқ ханжарни олди. Икки томони ҳам ўткир ялт-ялт қилувчи ханжарни

қиндан чиқариб қулочкашлаб ҳавони кесган эди, дамидан шувиллаган овоз чиқди.

«Ажалим етди шекилли?— деди ўзича Чол, Булюкешининг ўғиллари қўлида ўлишни хаёлига келтирмаса ҳам. Аммо ким бўлмасин, булардан бўлак одам қўлида ўлишга ҳамма вақт тайёр эди. Бу уруғ қўлида ҳалок бўлиш уят ва номус. У, Андрия ҳақида ўйламай қўйди. Қайнилари тишларини тузоққа илинган тўнғиздек ғижирлатиб, тиржайтириб атрофни ўраб яқинлашиб келишарди, Чол бўлса ичида: «улар қўлида ўладиган бўлсам, гўримда ҳам типпатик тураман»,— дерди.

Шу пайт Журжя уйдан югуриб чиқиб, Чолни итариб ичкарига киритиб юборди-да, укалари олдида тик туриб олди. Ҳозир у Булюкешни қовоқхонасидаги тиниб-тинчимас, юзсиз шаддод Журжянинг ўзи бўлди-қолди.

— Ҳа, итваччалар... Кимга қўл кўтаряпсанлар (э, ўша онаизорларингни)... Қаердаликларингни биялпсанларми, ярамаслар! Қани гапирларинг, кимга қарши келдиларинг, бўйнинг узилгурлар! Қани, от, сўй, эркак бўлсанг, бир кучингни кўриб қўяйлик!

Ака-укалар Журжяни кўришлари билан қотиб қолишди. Журжя улар учун ҳали ҳам паҳлавон опа эди; ундан илгаридан кўрқишар, сира очиқчасига уришмасдилар. Мана, бир пайтлари оталарининг қовоқхонасидаги каби укалари қаршисида туриб: «Қани, қинидан чиқаришга чиқардиларинг, урларинг энди ханжарларингни. Кимки биринчи бўлиб ханжар ураркан, шу бугун тундаёқ уни қиймалаб ташлайман!»— деб дағдаға қилди. Укалари, Журжя айтганини қилишини, ҳатто ҳозир қўлларидаги ханжарни тортиб олиб, ўзларини қўйдек бўғизлашига ҳам ишонисар, унинг одатини яхши билишарди. Етталовининг қўлида милтиқ ва ўткир ханжар, Журжя бўлса ер каби куч-қудратга эга, дев каби даҳшатли, энг ашаддий каллакесардан ҳам кўрқинчли эди.

Укалари чекинишди.

Шу вақт ичида Чол уйни айланиб ўтиб, орқа ҳовли эшигини ланг очиб юборди: Андрия ҳовлида ҳам, отхонада ҳам йўқ эди. Ошхонани кўздан кечирганди, карабин кўринмади... печка ёқиш учун тутантириқ қилишга ишлатиладиган эски болтанинг сопи Журжянинг нақшдор сандиғи орқасида кўриниб турарди. Аммо ҳозир унда милтиқ ёки Младеннинг тўппончаси бўлгандами! Андрия қаёқ-

дайкин, керак пайтда йўқолганини-чи! Чол ланг очиқ эшикдан орқа ҳовлига яна бир қараб қўйди.

Ҳа, ана Андрия қаерда экан! Олдинда Андрия елкасида ўғли билан, кетида ой-куни яқинлашиб қолган Мионица боғдан ўтиб жарлик томонга боришарди.

«Узларини обқочишибди!»— Чол ҳайрон бўлганидан турган жойида қотиб қолди, кейин ўзини биров кўкрагига уриб нафас ололмай қолгандек ҳис этди. Қочиб қолишибди! Андрия ўзи билан Мионицани ҳам олиб қочибди. Милтиқни олиб келмабди, Младенни уйғотмабди, ҳеч нарса қилмай қочиб қолибди-да!

Чолнинг кўз олди қоронғилашиб кетди, фикрини бир ерга тўпаломай қолди. Бирор чора кўриш керак, Журжянинг дўқ-пўписаси билан иш битмайди. Нима қилиш керак? Отхонага борса, қайнилари кўриб қолиб, кетидан қувишлари мумкин. Улар каллаварам, овсар эмас, уларнинг ҳам ақли бор. Худо ақлдан қисиб қўйгани билан қароқчилик туйғуси ўткир, кимнинг қаёққа нима мақсадда кетаётганлигини дарров сезишади. Унинг кўзи яна Журжянинг сандиғи орқасидаги болтага тушиб қолди. Бе, шу ҳам қурол бўлди-ю, у билан яна етти кишига қарши бориб бўларканми! Милтиқ билан қуролланган у етти киши билан олишишга на қурол бор, на бир бошқа чора!

Борди-ю, Андрия карабинни олиб келганда, ёки Младенни уйғотганда бошқа гап эди! Младен боғдан бориб, тўсиқдан ўтарди-да, жарликка тушиб, хоҳлаган томонига қочиши мумкин эди. Аммо Андрия уни уйғотмасдан, ўзи қочиб қолди.

Чол қайнилари ва Журжя ўртасидаги олишув қачон тугаганини билолмай қолди. Алам, нафрат билан сўкинган овозларни эшитгач, бошини кўтарди.

Чол Младеннинг отхонадан лип этиб чиқиб, орқа ҳовлидан боққа ўтганидагина кўриб қолди. Ўғлининг эгнида кўйлак-иштон, оёғида пайпоқ бор эди, демак, уни Андрия уйғотмаган, ҳовлидаги шовқин-сурондан ўзи уйғониб кетган Младеннинг қўлида карабин ҳам, тўппонча ҳам йўқ эди. Унинг қочиб қутулмоқчилигини, ҳозир нима бўлишини Чол яхши биларди. У қарамасдан туриб нима воқеа содир бўлишини аниқ ҳис этарди, бунга сира иккиланмасди. Младенни боғ қутқариб қололмайди, ўн минут илгари бўлганда қутқариши мумкин эди, энди эса қутқаролмайди. Мана, ҳозир, ҳозир ҳаммаси!.. Младен энди қочмай қўя қолса ҳам бўларди. Ҳовлидагилар эса:

— Тўхта, тўхта! Уни от, отсанг-чи!— деб қичқирмай қўя қолганлари маъқул эди.

Чол очик эшик олдида хотиржам кутарди. У бутун бўладиган ишларни олдиндан билар, атрофига қарашининг ҳам кераги йўқ эди. Ҳозир у на қўрқувни, на аламни ҳис этар, ҳамма ёғи музлаб, жон чиқишини кутарди, холос. У ажални кейинроққа, иложи борича кейинроққа суриши керак эди; жон чиққач, нима бўлишини билмас, ҳар ҳолда тезроқ чиқа қолса, дерди у.

Етталови ҳам милтиқлардан ўқ узишарди, аммо Чол милтиқ овозини эшитмасди. Чолга қандайдир баҳайбат одам тараша билан эски, қуруқшаб қолган бочкани тақирлатиб ураётгандек туюлар, ўқларнинг ҳуштак чалиб учидан чўчимасди.

Улар анчагача узликсиз ўқ узишди. Бирдан Младен шиша синиқларига оёқ босиб олган одамдек таққа тўхтади. Унинг тўхтагиси йўқ эди, гавдаси билан олдинга интилиб тургандек туюлса-да, у ортиқ югуролмади, уни нимадир тўхтатиб тургандек эди. Кўйлаги устида пуфакка ўхшаш қизғиш доғлар пайдо бўлди, кейин пуфакчалар ёрилиб, бутун гавдасини қизилга бўяди. Чол қизил пуфакчалар ёрилди эмас, Младеннинг ҳаёти узилганини биларди.

Кейин гўё Младеннинг олдидаги шиша синиқли тўсиқ йўқ бўлди; у энди олдинга юрмади, юзи билан ерга йиқилди, шундан кейин у қимир этмади.

Чол кесакидан қўлини олди-да, шартта эшикни ёпди. Ўқ овозлари тинди, аммо энди бунинг қизиги йўқ эди. У уйни айланиб ўтиб, кўча эшик ёнига келди. Остонада Журжя қимир этмай ўтирарди. У яна Чолнинг хотинига айланди, бу аҳвол бугун икки бор қайтарилди. Биринчи сафар ўз хоҳиши билан, иккинчи сафар эса, ўғлининг қотиллари бунга мажбур этишди.

Етталаси ҳали ҳам шу ерда, черковдаги шамдонга ўхшаб оғзидан тутун чиқиб турувчи милтиқларини юқорига қаратиб туришарди.

Улар остонада турган Чолни кўришлари билан шу томонга қараб олишди. Кичик қайниси милтиғини пастга қаратди. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

— Ким ўлдирди!— сўради Чол маъюс овозда. Бундай овоз сопол кўзачадангина чиқиши мумкин.

Кичкина қайниси ҳорғинлик билан тупукларини сачратиб:

— Мен эмас, мен эмас, худо ҳаққи, ёлғон гапирётганим йўқ. Мен умуман бу ерга келмоқчи эмасдим. Мен отганим йўқ, отганим йўқ, деяпман, худо шоҳид, мен отганим йўқ, ёлғон гапирсам ёрилиб ўлай, мен эмас деяпман, худо урсин, мен эмас...— дерди тинмай.

Катта қайниси ҳам орқага чекина бошлади, у қаттиқ қўрқиб кетганидан гапиролмай қолганди. Чолнинг юзига қарамай, бесаранжом бўлишарди. Йўқ, Младенни ўлдиришгани йўқ. Демак тақдир деган нарса тўғри экан-да. Булюкешининг ўғиллари қўлида яхши бир одамнинг ўлиши мумкин эмас. Чол энди атрофдагиларга бирма-бир тикила бошлади ва яна аввалгидек шикаста овозда:

— Ким ўлдирди?— деб сўради.

Отишга ҳамма отган, лекин кимнинг ўқи теккани доим аниқ бўлади-ку. Уларнинг ўзларига ҳам бу сир аёнлигини Чол билиб, қотилни кўрсатишларини кутиб турарди. Улар қотилни бир оғиз гапирмай маълум қилишди: уни ўртада қолдириб, ҳаммалари бирма-бир орқага чекинишди.

Ҳа, Младенни ана шу пакана, қайрилма соқол-мўйлов қўйган нимжонгина йигитча ўлдирганга ўхшайди. Чол бу йигитчани биринчи марта кўриши, аммо Младенни ана шу йигитча ўлдирганига ишончи комил эди. Йигитча бўлса, бошқалар сингари гапириб ўтирмаса ҳам, ҳар ҳолда айбини яшироқчимасди. У Чолнинг кўзларига сурбетларча тикилар экан, ғазаб-нафрат ва ўжарликдан мўйлови титрарди. Младенни худди ана шундай одамгина ўлдириши мумкин; ўлдиришга ўлдириб, яна одамларнинг кўзларига ваҳшиёна, ғазаб билан тикилишдан қўрқмасди. У оёқларини кериб, милтиғини баланд кўтарганча Чолга тик қараяпти.

— Сен ўлдирдингми?

Йигит милтиғини яна ҳам баланд кўтарди.

— Сенга нима керак?— деди у милтиқ қўндоғини синдиргудек маҳкам ёнбошига босаркан.

Чол йигитга тикилиб, қимир этмай тураверди.

— Ҳеч нарса. Турқингни эслаб қолмоқчиман,— деди Чол хотиржам.

Кейин Чол уларга тескари қараб олди, кетишганини ҳам кўрмади. Ҳамма ҳовлидан чиқиб кетганини сезгач, хотинига:

— Овозингни чиқара кўрма, борди-ю йиғлаган овозингни эшитиб қолсам, каллангни узиб ташлайман!— деди.

Аммо хотинининг шишага ўхшаш жонсиз, ифодасиз кўзларини кўргач, юмшоқроқ-оҳангда қўшиб қўйди:

— Юр, унинг жасадини уйга олиб кирайлик.

У хотинини кутмаёқ ўзи ичкарига кирди.

16

Чол боғ этагидаги жар ёқасида ўтирарди. У йўл юриб келиб шу ерда тўхтаган, гира-шира оқшомда ўхтин-ўхтин йиглаб ўтирарди.

Бугун ўзгача кун: Чол Младен ва унинг ўлимини анчадан бери эсламас, уни қанча кўп ўйласа, шунча кам кўз ёши қиларди. У ўғлини ҳар замонда бир эслар, эсларди-ю, яна яраси янги бўларди. Чол йиглашни ёмон кўрарди, аммо бугун бир йиглаб олгиси келиб қолди. Ҳозир у ўзини ўзи қўлга ололмай қолди. Буни у йўлда келаётганда сезган, шунинг учун ҳам жар ёқасида ўтириб бир йиглаб олиш мақсадида бу ерга бурилганди. Бунақа пайтда жар ёқасига ҳеч ким келмаслигини яхши биларди. Уни кўриб қолишлари, насиҳат қилиб овутишлари ёки масхаралаб кулишларидан қўрқмасди, аксинча, унга халақит беришларидан чўчирди: ўзи йиглаб, ўзи овунмаса кўнгли ўрнига тушмасди.

Унинг йиглаётганини биров билмас, эшитмасди. У кўз ёши шими ва камзулига тушмасин учун оёқларини икки томонга кериб ўтирарди. Кўзларидан дам-бадам ёш оқса ҳам кўзи хиралиги учун кўролмасди.

Чол аслида Младенга йиглаётган бўлса-да, энди у йўқ, у ҳақда ўйлашнинг ҳам фойдаси йўқ, дерди. Чол ҳозир Андрия ҳақида, нега ўша кунни карабин олиб келмагани, зарурат бўлмаса ҳам қочиб кетгани ҳақида ўйларди. Бу ҳақда жуда кўп ўйларди. Ахир милтиқни унга эмас, Чолга ўқталишди-ку? Чол ўғлининг қўрқоқ эканлигини эътироф этиш қанчалар оғирлигини ўйлар, нега тақдир келиб-келиб унга бундай ўғил берганига ҳайрон бўларди. Тўғри, Андрия ҳамма вақт ҳам бундай қўрқоқ бўлган эмас, умрида бундай қўрқоқлик қилмаган, аммо дадиллик керак пайтда қўрқоқлик қилиб қўйганди. Кейин пушаймон бўлишдан фойда йўқ. Андрия ўзини ва доим ҳомиладор бўлиб юрувчи хотини Мионицани қутқариб қолди, аммо отаси, укаси, онаси ҳақида қайғурмади. Бу сафар Андрия ўзига, хотинига, ёш боласига ва хотинининг қорнидаги гўдаккагина ачинди. У уйда қолганлар ҳақида, уларнинг ҳаммасини олиб кетолмаслиги

ҳақида ўйламади. Андрия тоғаларидан қочиб қутулишдан, ўз жони ҳамда Мионицани омон сақлашдан бўлак нарсани ўйламади. Қўрқоқлик қилди, ҳа, умрида бир марта қўрқоқлик қилган бўлса-да, бу катта шикаст етказди.

Андрияни дунёга келтиришга келтириб, тирноқча бўлса-да, меҳр-муҳаббатсиз катта қилганлари учун энди биздан аламини оляпти, дейиш мумкин бўлганда Чолга енгилроқ бўларди. Буни тушуниш осон эмас. Аммо гап ҳозир бунда эмас. Андрия бутунлай бошқа важдан қочганини Чол яхши билади.

Бу унинг қўрқоқлигидан эди. Энг оғир пайтда қўрқоқлик қилишдан ёмони йўқ. Унинг ўғли худди шундай қилди. Қасос олишни Чол кечирishi мумкин эди, аммо қочишини ҳеч вақт кечиролмайди. Шунинг учун у Андрияни бутун умри бўйи кечирмади.

Младенни ўша куни кечасиёқ боққа дафн этишганди (урушдан кейингина унинг ҳокини қишлоқ мазорига кўчиришди). Андрия ва Мионица қотиллар кетишган заҳоти қайтиб келишганига қарамай, боққа киришга юраклари дов бермади. Чол уларга дафн маросимида қатнашишни ман этмаган бўлса-да, улар ўзлари буни тушунишди. Ҳовлида турволиб боққа тикилиб йиғлашар, аммо Чол учун энди бунинг ҳеч бир аҳамияти йўқ эди. Ўғлини хотини иккаласи дафн этишди. Унга бошқа одамнинг кераги йўқ эди.

Ўғлининг ғамида адойи тамом бўлган Журжя Чол нимани буюрса ўшани қиларди. Иш тугагандан кейин ўзини ерга отди. Чол унга тикилиб тураркан, унинг шу бир неча соат ичида ёввойилашиб қолганини сизди. Унга раҳми келиб кетди! Ўша куни тунда умрида биринчи марта хотинига ачинган, раҳми келганди. Шу сабабли ҳам Журжяга:

— Журжя, сен укаларинг учун жавобгар эмассан. Сен унақа эмассан, улар учун ўзингни қийнама, уларга сира ўхшамайсан... Эшитяпсанми, хотин? — дейишдан бошқа иложи қолмади.

Журжя жавоб бермади, балки Чолнинг нима деганини эшитмаган ёки тушунмагандир. Чол ўзида ғалати бир туйғу ҳис этарди: ўғлининг жасади худди жонсиз нарсасидек туюлар, на қўрқувни биларди, на ғамни. Чол ўлим нималигини яхши билади: ўлим бу оппоқ, оғир, жонсиз жасадангина иборат. Бу энди унинг ўғли эмасди. Младен ғойиб бўлди, номаълум, борса келмас томонга кетди.

Чол ўғлининг жасадини ғишт терадиган устаники каби бақувват қўллари билан даст кўтариб қабрга қўйди-да,

шу қўллари билан устига тупроқ ташлади. У ўғлини тобутга солиб кўмгиси келмади, шундайича қоқ ерга қўйди. Тобут тайёр бўлгунга қадар кун бўйи Младеннинг қипқизил қонга бўялган жасадига қараб ўтиролмади. Бу ўғлим эди, энди эса ўғлим ҳам, Младен ҳам эмас, уни энди ҳеч вақт Младен деб чақиролмайман, чунки у энди йўқ ва бўлмайди ҳам, тезроқ кўзимдан нари кетса кошки, дерди.

У ўғлининг жасадини қабрга қўйишда Журжядан ёрдам сўролмади, чунки бу ўтакетган тошюраклик бўлган бўларди. Ҳаммасини ўзи бажарди. Кейин хотинини ўрнидан турғизди-да, биргалашиб уйга қайтишди. Журжяни аранг қўлтиқлаб олиб келди. Андрия билан Мионица эса ҳали ҳам ичкари ҳовлида йиғлаб туришарди. Чол хотини билан улар яқинидан ўтишди-да, ичкарига киргач, Журжяни стулга ўтқазди. Ўзи отхонага бориб, Младеннинг тўппончасини (Чол янглишмаган экан, ҳақиқатан ҳам унинг тўппончаси бор экан) ва карабинини топиб чиқди-да, ҳамон Андрия ва Мионица йиғлаб турган ичкари ҳовлига, уларнинг олдига борди.

— Ма, ол!— деди у Андриянинг қўлига тўппончани тутқазиб. У ўғлига қарамас, аммо уни ҳозир тириклайингажиб ташлашга ҳам тайёр эди.— Ўрмонга жўна. Шу бугун тундаёқ жўна ва уруш тугагунча қайтиб келма. Хоҳлаган одамингни қидириб топ, қўлингдан келган ишни қил. Аммо шу бугундан қолмай жўна!

Андрия укасининг тўппончасини жимгина ушлаб турарди. Чол милтиқни ўзига қолдирди, эски қадрдонидан ажрагиси келмади.

— Сен уларни кўрдинг,— деди Чол Андрияга.— Уларнинг етталовини ҳам кўрдинг. Меники уч киши: укангни ўлдиргани ва қайниларим. Тўрттасини сенга топшираман. Аммо бирор белги олиб келишинг лозим: уларни ҳақиқатан ўлдирганингни мен кўришим керак. Акс ҳолда, ишонмайман, белгисиз қайтиб келмай ҳам қўя қол. Қани, жўна энди!

Чол Андрия қаёққа кетганига қарамасданоқ уйга кириб кетди. У ҳали ҳам ўзига ишонар ва Андрия унинг буюрганини бажаришига иккиланмасди. Эрталаб йиғлайвериб кўзлари шишиб кетган Мионицани кўрди-да, Андриянинг жўнаганини билди. Мионицадан жаҳли чиқди: бу жинни энди ҳар йили кимдан бола туғаман, деб йиғлаяптими? Аммо Мионицадан, нега йиғлаяпсан, Андрия қаёқ-

қа ва қачон кетди, деб ҳам сўрамади. Уғли буюрган ишини бажариб, кейин қайтиб келишини биларди. Балки бутунлай қайтиб келмас. Уша кезларда Чол кўпроқ унинг қайтиб келмаслигини истарди, ўғлидан нафратланар, унинг ўлимини истарди. Ушандаги ҳис-туйғуларини ҳозир ҳам тушунар ва Андрияга ҳам ўлимни раво кўргани учун ўзини айбламасди. Андрия қўрқоқлиги учун ўлимга, фақат ўлимга лойиқ эди. Кейинчалик у ўзгарди, аммо ўша кезларда, шубҳасиз, лойиқ эди.

Чол бир сесканиб, фуражканинг астари билан шошапиша юзининг терини артди. Қараса юзи ҳўл, буни у жуда ёмон кўрарди. Юзидаги терни артар экан, бир хўрсиниб қўйди. Уйқудан уйғониб, ўзининг қаердалигини билолмаган одамга ўхшаб атрофга аланглай бошлади. Аммо у ухлагани ҳам, ўзини йўқотгани ҳам йўқ эди. Атрофга аланглашининг сабаби у тўсатдан ўзини енгил ҳис этиб, уйқудан уйғонган одам каби руҳи тетиклашганди. Бу — ҳаётга қайтишга ўхшар, ҳозир шундай бўлиши зарур эди.

Кўз ёшидан кейин худди ўн кун давомида овқат емаган одамдай қорни очишини у биларди. Кўз ёши унинг доим тинканини қуритар, ғам-алам ва кўз ёшидан кейин иштаҳасининг очилиб кетганидан қаттиқ уяларди. Аммо бунинг бошқа иложи йўқ эди. Младенни дафн этиб келганидан кейин унинг иштаҳаси шунақанги очилиб кетдики, овқат ейишимга четдан қараб турган одам нима деркин, деб ҳам ўтирмади. Ушанда овқат ер экан, ўзича наҳот одамнинг қорни ҳам ғам чекса, деб ўйлаб қўйди. Аммо шу пайтнинг ўзида мен ўзимни оқлаш учун, шундай деяпман, деб ҳам ўйлади. Овқат егим келаётгани учун еяпман.

Унинг мана ҳозир қорни очяпти. Лимоннинг суви тишни тозалагани каби кўз ёши ва ғам-ташвиш ҳам инсон ичакларини тозалар экан. Олдиндан қандай қарорга келишини билса-да, шу ерда овқат еб ўтириш керакмикан, деб бир лаҳза иккиланиб турди. У болта дастасидан декчани олди. Кейин декча устидаги рўмолни ечди. Борлиқ узра қоронғилик чўкаётган бўлса-да, Чол бундан ташвишланмасди. Бир амаллаб оғзини топиб олар. Таниш нарсаларни қоронғида ҳам фарқлай оласан. Чол бу декчани кам деганда йигирма йиллардан бери билади. Қоронғи тушса нима бўлибди? У чўнтагидан банди букилган қошиқ олди; чўнтагимда яхши турсин деб атайлаб шундай букиб олганди. Чол овқатни доим ана шу қошиқда ер, шаҳарликлар авторучкани доим чўнтагига қистириб юрганларидек, у ҳам

қошиғини ёнидан қўймасди. Қошиқни бармоғи билан арди-да, қўлини бўшатиш учун оғзига қистириб олди. Декчани ағдарилиб кетмасин учун тиззалари орасига яхшилаб ўрнаштириб қўйди. Чол буюмларни доим яхшилаб ўрнаштириб, ўз жойига қўйишни ёқтирарди. Ўзига келганда эса буни эплотмасди.

У атрофига бир қараб олди-да, овқат ейишга тушди. Овқат ейиш учун ўйлашнинг кераги йўқ, нўхат совиб, музлаб қолган, унда на маза бор, на матра. Қоронғи тобора қуюқлашиб, кишан тобора тораяётгандек бўларди. Қўлингни сál узатсанг кишан шунча тораяётгандек, ҳар бир ҳаракатга жавобан ҳаракат пайдо бўларди. Чолнинг назарида қоронғилик уни лаҳза сайин кучлироқ ҳибсга олаётгандек эди. У қоронғиликни ёқтирмасди. Қоронғиликни йилнинг на бирор фаслида, на умрининг бирор даврида яхши кўрган эмас. Баъзилар учун қоронғиликда ҳам қандайдир хосият бор бўлиб туюлади, чунончи, май тунлари кўкимтир ёғду таъсирида ўт-ўланлар худди фосфордай ялтирай бошлайди. Аммо Чол ҳар қандай қоронғиликда ҳам гўзалликни кўрганмас, у қоронғиликни умуман ёқтирмасди.

Чол декчадаги овқагга қарамай, кетма-кет қошиқ билан оғзига сола бошлади. Пиджағи ёки шимига томизмасликка ҳаракат қилар, чунки кийимдаги доғ-дуғларни жуда ёмон кўрар, доғлар қотиб қолган тупукни эслатгани учун, кўрса туплагиси келаверарди. Унинг пастки жағи деярли қимирламасди. Совиб қолган нўхат билан лаззатли яхна оёқ гўшти унча қорнини тўйғазмасда, очлигидан ейишга, нима билан бўлса ҳам нафсини қондиришга мажбур эди. Чол одамнинг семириш-семирмаслиги овқатга боғлиқ эмас, дейдиган гапга ишонмасди. Қорни тўядиган овқатни севиб ейишни талаб қиларди, аммо ҳозир у совуқ нўхатни чўчқанинг оёқ гўштлири билан ерди. Ишқилиб, бирор овқатни еб олиши керак эди. Аввалларидек суткалаб овқат емасдан юриши энди қийин. Ахир у авваллари бирор марта ҳам олтмиш тўққизга кирмаган ва бу ёшда Дарахт кесмаганди. У куни билан оч юрди, лекин кечаси ҳам оч қолишни истамади. Эртага унинг кучи бугунга қараганда кўпайиши, Дарахт эса қулаши, Қуш бошқа ёққа учиб кетиши керак.

— Аҳмоқ Қуш-э!— деб ўйлади Чол.— Мен унга яхшилик қилмоқчи бўлиб бу ердан қувсам, ёлғиз ўзи яшамасин, десам у ҳеч нарсани тушунмайди, мана бугун ҳам тушун-

мади. Балки тушунгандир, ёлғиз ўзи яшашни истаб, бошқаларга қўшилишни хоҳламагани учун кетмаётгандир. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, Қуш мен айтганчалик аҳмоқ эмас, балки мендан ақллироқ экан».

Қорни айтарлик тўймаган бўлса ҳам энди бас қилиш керак, деди-да, кейин овқат ейишни тўхтатди. У қорни қаппайганини сезган заҳоти овқат ейишни тўхтатарди. Чол қошиқни ялади-да, икки бармоғи билан артиб, чўнтагига солиб қўйди. Кейин декчани рўмолга тугди-да, болтанинг дастасига илди. Ана энди тамаки фабрикасини лаънатлаб «Драва» сигаретидан чекиши мумкин. Аммо чеккиси келган-келмаганлигини билиш учун бир оз сабр қилмоқчи бўлди. Мажбуран чекиши ҳам мумкин, чунки овқатдан кейин доим чекарди. Совуқ нўхат еган бугунги кунда шу вазифанинг ўзи етарли эди. Лекин қараса, чеккиси келмаяпти, шунинг учун у қоронғида бармоқларини силаб ўтираверди.

Чолни яна ким бу дунёни ташвишли яратганикин, деган муаммо қийнай бошлади. Бу қоронғилик, туннинг нима кераги бор, шу бўлмаганда у Дарахтни қулатган бўларди. Бу тун нима ҳожат, у қаердан, нега келади, кимнинг амри билан қоронғилик тушади ўзи? Чол мазкур саволларга жавоб тополмади, ақли етмайдиган нарсага бекорга вақт сарфлагани учун жаҳли чиқди. Бу дунёда ҳамма нарсага жавоб топиш мумкин. Аммо билмаганингдан кейин бекорга бош қотиришнинг ҳожати йўқ. Шундай экан, нима ҳақда ўйлаш, бир соат вақтни қандай ўтказиш керак? Уйга у ҳамма ухлаганда қайтмоқчи эди. Уйдагиларни кўргиси йўқ, бугун улар ҳақида жуда кўп ўйлади, шунинг ўзи етарли. Ҳамма ухлаганда борса, тўғри ўзининг хонасига кириб олиб дам олиш эмас, ухлаши мумкин. Уйқуси келмаса ҳам, келса ҳам албатта ухлаши керак! Уйқугина суякларидаги чарчоқни тарқатиши, уйқугина енгиллик ва куч бағишлаши мумкин. Шунинг учун ҳам ухлаш керак.

Шу пайт Чол боғда тўсатдан оёқ товуши эшитиб, қовоғи солинди. Бирортаси билан учрашмасдан ухлолмайди энди. Балки уни қоронғида кўрмай ўтиб кетишар? Бекин-гиси келмади, энди бир камии шумиди, зора, сезмай ўтиб кетишса, деган умидда эди. Бу оёқ товуши кимникилигини аниқламоқчи бўлди, уйга яқин жойда бўлганда у албатта биларди, чунки ҳаммани оёқ товушига қараб аниқларди, сабаби — уларни жуда кўп эшитган. Аммо Чол боғда уйдагиларнинг оёқ товушини сира эшитмаган, шунинг учун ҳам бу

келаётган одамнинг кимлигини аниқлолмади. Кўринмаслик учун эгилиб, пастроқ бўлиб ўтирди, лекин шу заҳоти кулгили иш қилаётганини англади-да, бошини кўтариб орқасига қаради. Жар ёқасига келиб тўхтаганча, тикилаётган кимлигини шу заҳоти билди.

У — Мионица!

Қаердан пайдо бўлиб қолди, шундай пайтда боғда нима қилиб юрибди? Чол эса ҳамма уйда бўлса керак, деб ўйловди. Мионица бу ерда биров ўтирибдими деб текшириб кўргандек, бир оз турди-да, кейин Чолга яқинлашди. Унинг нимадандир хавотирланаётгани сезилиб турарди.

— Дада, бу ерда нима қилиб ўтирибсиз? — сўради Мионица. Чол унинг овозидан ҳақиқатан ҳам бесаранжомлик пайқади. Мионица қайнотасини лоимо «дада» деб чақирар, сира «Чол» деб атамасди. Чол келини нега уни бундай деб чақиритишини тушунмасди. «Дада» сўзи унга хушёқар, аммо ўзи келинига яхши муносабатда бўлмасада, келинининг унга илиқ муносабатда бўлишининг сабабини билолмасди.

— Ўзим, шундай ўтирибман, — деди Чол келинига тескари қараб. Лекин шу ондаёқ ўзининг қилигидан ўзи уялиб кетди.

«Келиним менга нима ёмонлик қилдики, унга одамга ўхшаб муомала қилмайман? Ўзиям муомалани билмайдиган одамман-да!»

— Дада, ойимлар қаерда қолди, деб сиздан хавотир оляптилар... Андрия ҳам, — деб қўшиб қўйди у Чолнинг жаҳлини чиқармаслик учун овозини пастлатиб. Аммо Чолнинг жаҳли чиқмади.

— Нега хавотир олади? — сўради Чол. Мионица унинг Андриянинг исмини атайлаб айтмаётганини аниқ сизди. — Мен ўлганим йўқ, мана, ўтирибман. Нега хавотир оларкан?

— Чарчаб, йўл-пўлда йиқилиб қолмадингизми, деб хавотир оляптилар! — деди Мионица икки қўлини мешдек қорни устига қўяр экан. Чол унинг қорни катталигини қоронғида ҳам кўрди. — Сизни қидирмаган жойимиз қолмади. Ойимлар... Андрия иккалалари йўл ёқалаб қидириб топишолмади. Мен сизнинг жар ёқалаб юришни яхши кўришингизни эслаб, бир қараб кўрай, деб келувдим.

— Ўзинг келяпсанми ёки улар юборишдими? — сўради Чол зарда аралаш.

— Йўқ, мен ўзим... — деди Мионица тутилиб, кейин жим бўлиб қолди.

Мионицани улар юбормагани Чолга алам қилди. Ун-

дай бўлганда, ҳомиладор аёлни қоронғида боққа юборганларингни қара, деб Чолнинг заҳар сочиши учун важ топиларди. Ҳа, демак. Мионицанинг ўзи келган, Чолнинг шу йўлдан уйга қайтишини ҳам ўзи эслаган, кейин келаверган.

«Эси паст!— деган фикр келди Чолнинг хаёлига.— Мен унга ким бўпманки, мендан хавотир олиб, қидириб юрса».

Чол жойида қимирламай ўтираверди, Мионица эса, ҳамон унинг ёнида турарди. Бу ерда ортиқ қолишнинг ҳожати йўқ. Мионица бориб, топдим, дейди-да, шу билан уйдигилар туни билан тинчишмайди. Ниҳоят Мионица гап бошлади:

— Дада... роса чарчагандирсиз-а?

Чол бир чўчиб тушди-да, Мионицага ғалати тикилиб қўйди. Бугун унга нима бўлдийкин? Бунчалик қайғуриш, меҳрибончилик нечук?.. Қовоқ уйиши нимаси, қоронғида ким кўриб ўтирибди?

— Йўқ. Кетавер,— деди Чол ва яна тескари қараб олди.

— Дада, юринг бирга қайтайлик... Болта билан декчани мен кўтариб кетаман. Ойимлар жуда хавотир оляптилар. Андрия ҳам!— деди Мионица қатъий қилиб.

— Хавотир олишаётганмиш... Ҳаммалари мендан хавотир олишаётганмиш. Биламан, нега ташвишланаётганларини. Қачон ўлишимни кутишяпти улар.

Мионица индамади. Чол эса ўзига ўзи нега мен бугун бунчалик аблаҳлик қиляпман, улар нима айб қилишди ўзи, деб савол берарди. Мазкур саволларга Чолнинг жавоблари тайёр. Масалан, Журжя Младеннинг номини айтиб йиғлади. Аммо бу одамларга бирорта ҳам ёмонлик қилмаган меҳрибон, очиқкўнгил Мионицага нисбатан аблаҳлик қилиш учун асос бўлолмасди. Мионица Чол билан бирга кетиш учун болта ва декчани кўтариб олганди. Чол унинг ўз айтганини қиладиган аёллигини, лозим бўлса, ҳомиладорлигига ҳам қарамай, қўлида болта ва декча билан то Чолнинг кўнгли юмшаб, йўлга тушмагунча, икки соат бўлса-да, тураверишини биларди. Мионицанинг болаларга ўхшаш пала-партиш иш қилаётганини кўрган Чол мийиғида кулиб қўйди.

— Сен боравер. Мен бирпасдан кейин қайтаман... Айгяпман-ку, бир оздан кейин, деб. Битта сигарет чекиб олай, кейин бораман. Чекиб бўлишим билан етиб бораман. Урнимни тўғрилаб қўй.

— Дада, ўрнингизни тўғрилаб қўйганман. Сиз чеквола қолинг, кутиб тураман, зарари йўқ.

Чолнинг жаҳли чиқиб кетди. Бу энди болаларга хос қилиқ эмас, текшириш, назорат қилиш эди. Улар ҳақиқатан ҳам Чол қариб, мияси айниб қолган, унга кўз-қулоқ бўлиб юриш керак, деб ўйлайдиганга ўхшашади. Наҳот, Журжя уларни шу гапларга ишонтирган бўлса. Чол оёқларини йиғиб, соғ оёғига таянди-да, ўрнидан турди. Унинг овози томоғи оғриган одамникидек аранг хириллаб чиқди:

— Гапимни эшитдингми? Мунча сурбет бўлмасанг... Эшитяпсанми, уйга жўна, деяпман.

Қаршида турган Мионицанинг Чолдан бўйи анча баланд, уч баравар семиз эди. Қоронғи бўлгани учун Чолнинг назарида келини унга тикилаётгандек туюлар, аслида Мионица Чолга эмас, ўзининг қорнига қараб турганди. Келинидан бўйининг пастлиги, бу аёл хотини бўлмай, ўзининг кексалиги ҳозир Чолнинг жаҳлини чиқарарди. Акс ҳолда Мионицанинг қулоқ-чаккасига шапалоқ тортиб юборган бўларди.

Шу пайт Мионица тўсатдан орқасига шартта ўгирилиб, йўлга тушди; Чол унинг бир хўрсиниб олиб, боғ оралаб кетаётганини эшитиб турарди. Чол келинининг оғир-оғир қадам ташлаб боришига анчагача қулоқ солиб турди, ишқилиб, қоронғи боғда қоқилиб кетмасин, дея хавотирлана ҳам бошлади.

Кейин жар лабига яна ўтириб, ўзига ўзи:

— Нега мен бугун бунақа аблаҳ бўлиб қолдим?— деб савол берди.

17

Чол каравотда кўрпага ўралиб ётар экан, бугунги кун яхши ўтди, деб ўйларди. Ураниб ётиши таъсир қилди шекилли, хафалиғи тарқаб, жаҳлидан тушди. Унинг бутун хаёли яна Дарахтда бўлиб, эртага ишни нимадан бошлаш, кечгача қулатиш учун қаёқ томондан чопиш ҳақида ўйларди. Ҳисоблаш мумкин бўлган ҳамма нарсани олдиндан чамалар, фикр-зикри шундалигидан хурсанд бўларди. У ҳар томонлама мўлжаллаб кўрар, ҳозир унинг учун худди шу нарса муҳим бўлиб қолганди.

Кўрпага ўраниб ётиш унга жуда хуш ёқар, совуқ нўхат қорнида ҳазм бўла бошлагани учун ўзини яхши ҳис қилаётганди. Нўхат кучга айланяпти. Тўғри, у қоринни қаттиқ

дам қилади, аммо одамни бақувватлаштириб, тўқ тутади. Чол роҳатини бузмаслик учун кам қимирлар, жим ётарди. Бундай ётишдан роҳатланиб, оёқларини қаёққа узатмасин, кўрпани таги, каравотнинг четларигача иссиқ, ёқимли туюрларди. У чўлоқ оёғини охиригача узатмас, томир тортишиб қолишидан қўрқарди. Қанчалик мажруҳ бўлмасин, бу оёғи эртага соғлом ва бақувват бўлиши керак.

«Мажруҳ,— деб ўйлади Чол.— Нега энди келиб-келиб менинг оёғим бунақа мажруҳ? Бир докторнинг гапига қараганда ҳар бир туғилган беш мингинчи бола шунақа мажруҳ бўлар эмиш. Нега энди мен тўрт минг тўққиз юз тўқсон тўққизинчи бўлмай, беш мингинчи бўлган эканман? Шу ҳам адолатданми?»

У оқсоқ оёғини аста ёзиб-йиғар экан, чойшаб ҳамда кўрпага ишқаланиши хуш ёқарди. Аммо Чол бу ҳузур-ҳаловатга ортиқча берилмади. Майли, роҳатланмайин, оёғим қаттиқ оғримаса бас.

Шу пайт Чол Журжянинг овозини эшитиб қолди. Улар яна бир-бирлари билан маслаҳатлашишар, зўр бериб тортишишарди. Чол зерика бошлади. Бирор фойдали, бошни қотирса арзийдиган гапни гапирганларида ҳам майли эди. Қаёқда, улар фойдали ишни билишармиди? Бунақа гаплар уларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмайди, бекорга вақт кетгани қолади. Мана, бугун Андрия қишлоқда сандироклаб нима иш қилди? Агар Журжяда бир оз бўлса ҳам ақл бўлганда ундан, Чолдан Дарахт кесишга рухсат олган-олмаганини сўраган бўларди. У рухсат олганини айтар, шунда Андрия ҳам бекорга ярим кунини кетказмасди. Уларнинг қўлидан ҳеч бало келмайди. Ошхонада бекорга тўнғир-тўнғир қилмай, ётиб ухлашса, кейин мўлжаллаган ишларини қилишарди-ку!

Кечқурун ошхонадан ўтиб кетаётганда Чол уларнинг ҳаммасини: Журжа, Мионица, Андрия ва катта невараларини кўрганди. Улар гўё Чолни қидирмагандек, хотиржам ўтиришарди. Чол ҳеч ким билан саломлашмай тўғри ўтиб кетаверди. У Андрия билан аразлиги учун ўғли борида одатда ҳеч ким билан гаплашмасди. Андрия ҳам унинг бу одатини билар, Чол борида оғзини ҳам очмасди. Чол тўғри ўзининг хонасига ўтиб кетди, шунда у, ўзича ҳозир мен худди учиб кетаётган қушга ўхшасам керак, деб ўйларди, чунки у бўйнини елкалари орасига олиб, гавдасини олдинга чўзиб бораркан, кифтлари одатдагидан кейнроққа ўхшарди.

«Нима, мен улардан бекиняпманми?— деб ўйлади Чол.— Худди жар лабида бекингандек, бекинаётганга ўхшайман!»

Аслини олганда Чол бекинмоқчи эмасди, фақат анави бекорчилар тўла ошхонадан ўтиш унга ёқмаганди. Чол ошхонада пайдо бўлган заҳоти ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Бекиняпманми, деган фикр унинг жаҳлини чиқариб юборди. У энди ажиндор бўйинини чўзиб олди, аммо кечроқ, ошхонадан ўтиб бўлгандагина шундай қилди, демаски, бутун ҳаракати зое кетди. Бу ҳам унинг жаҳлини чиқарди, у аввал ҳеч бўлмаганда Қушга ўхшаганди, энди-чи, энди нимага ўхшайпти? Урдакка ўхшайпти. Ҳамма бало сездирмай ўтиб кетаман, деб ўйлаганида! Бунинг нима кераги бор эди?

Чол ўз хонасига ўтиб олгач, диққатбозлиги тарқади. Бу унинг хонасигина эмас, қалъаси ҳам эди. Ишонч, хотиржам дам олиш, ухлаш — булар ҳаммаси унинг қалъаси эди. Қалъадаги асосий марра унинг каравоти-ю, кўрпаси. Чол умрида қалъани кўрмаган бўлса ҳам, хонасини қалъа деб атайверарди. Хонадаги нарсалардан у чўчимас, бежавотир эди. Фақат хона ичидагина ўзини бежавотир сезадиган вақт келиб қолганидан қўрқарди. Авваллари эшиги ёпиқ хонадан бўлак жойда ўзини хотиржам пайқаган Чол, энди бунинг бутунлай аксини сезарди. Унинг қалъаси хонаси эканидан диққати ошар, чунки бу қарилик аломати бўлиб, ўзи ҳам аниқ туюб турарди. У ўз хонасини ўйлаганда ҳузур қилар, аммо қарилик бундай ҳузур-ҳаловат тўғрисида бош қотиришга мажбур қилганини ўйлаб, жиғибийрон бўларди. Бугун эса диққат бўлиб ўтиришга вақти йўқ. Куч йиғиш учун ҳозир тезроқ ухлаш керак, уйқу одамни тиниқтиради. Ўз уйи, ўлан тўшагидагина бундай қувонч унга насиб этар, қариб қолганини, қувонч, оромдан унга энди ортиқча фойда йўқлигини билса ҳам, шу ҳолатини ганимат биларди.

Чол кўрпа тагида оёқларини секин-секин қимирлатиб, Дарахт, Қуш ҳақида, эртага Дарахтни қулатганидан кейин нима бўлиши тўғрисида ўйлай бошлади. Буларни у кўз ўнгига аниқ келтиролмасди. Фақат Дарахтнинг мўлжалланганидек дарахтлар орасига аниқ ағдарилаётганини кўз олдига келтирар, аммо ундан кейин нима бўлишини тасаввур қилолмасди. Дарахт ағдарилади, Қуш ҳайрон бўлиб учиб кетади, ана ундан кейин уларнинг Қушидан ҳам, Дарахтидан ҳам нишон қолмайди. Лекин шундай бўлиши-

га ишониш қийин. Наҳот улар бундан кейин сира бўлмаса, ахир, Чол уларни бутун умри бўйи биледи-ку, нега энди улар йўқ бўлиб кетаркан? Уларни қачонлардан бери билдиган Чолнинг ҳоли нима кечади? У Дарахтни кеса бошлаганига, уни қулатиб Қушни учуриб юборишига ачинмасди. Бундай қилиши зарурлигини биледи, фақат уларсиз кейин қандай яшашини тасаввур қилолмайди, холос.

Дарахтни ўзи учун ҳам, ўтин учун ҳам кесаётгани йўқ, бунини у виждонан бўйнига олиши мумкин. Ўтинни шаҳарда жуда арзонга олиш мумкин, машинада ҳовлигача олиб келиб беришади, олдиндан пулини тўласанг, бас, ортиқча ташвиш ҳам қилмайсан! Чолга Дарахт бутунлай бошқа мақсадда керак. У ҳам бўлса, Чолнинг олтмиш тўққиз ёшга чиққанлигида. Чолнинг Дарахтга кучи етмас, ҳар ҳолда умри бўйи кучи етмай келарди. Агар қулатолса олтмиш тўққиз ёш унинг учун арзимаган ёш, қаримаган бўлиб қолади. Борди-ю Чол яна яшашни истаса, ўзига аввалгидек муносабатда бўлишларини хоҳласа, Дарахт қулаши керак. Дарахтни қулатмагунча яшашга ҳаққи йўқ! У дарахт кесмай қўйганига ҳам анча йиллар бўлган, шунинг учун ўзи ҳақида қандай ўйлашни ҳам билмасди. Чол ўзининг кимлиги ва қандай ишларга қодирлигини кейинги пайтларда тасаввур қилолмас, бошқа иложи ҳам йўқ эди.

Чол Қушни ёмонлиги учун қувгани йўқ. Дарахтни қулатиш билан яна бошқа бир яхшилик қиломоқчи: Қушни келган жойига қайтишга, ўз қариндош-уруғларини қидириб топиб, муносиб ўрин эгаллашга мажбур этмоқчи. Чол ёлғизларга қаттиқ ачинарди. Қуш ёлғиз, бунинг устига ёши ҳам Чолнинг ёшига икки барабар келади. Қариганда ёлғиз қолишнинг нималигини у аста-секин ҳис эта бошлаганди. Қуш одам эмас, аммо одамга қараганда устунроқ бўлиши мумкин, унинг икки қаноти бўлгани учун учишни ўрганиб олган, одам эса учолмайди. Одам ҳеч вақт учишни ўрганолмайди, ҳатто қушники каби қанотлар билан туғилганда ҳам ўрганолмайди. Инсон бутун борлиги билан ерга мослашган, ундан алоҳида яшамайди, бунини ўзгартиришнинг иложи ҳам йўқ.

Чол фақат бир нарсадан ташвишланарди: борди-ю Қуш ўз қариндош-уруғлари томонга учиб кетгиси келмаса-чи, улардан узоқроқда бўлиш учун шериги билан бу ерга атайлаб учиб келиб яшаётган бўлса-чи?

«У ҳолда умримда қилган энг ёмон ишим шу бўлади!»— деди кўрпа остидаги оёғини безовта қимирлатиб қўяр

экан. «Қушнинг боргиси йўқ, ўзи қочиб келган томонга мажбурий кетказиш катта гуноҳ. Лекин бунини мен қаёқдан билай? Унга ёрдам бермоқчиман, нимани ўйлаётгани ва нега ҳалига қадар кетмагани менга қоронғи. Унинг ақли йўқлиги, фикрлай олмагани учун танишлари олдига учиб кетишни билмас керак. Шундай бўлгач, унга йўл кўрса-тишга уриниб кўришим лозим. Агар янглишсам, унга ёмонлик қилган бўламан».

Шу заҳоти Чолнинг хаёлига бу биринчи номаъқулчилик қилаётганим эмас, деган фикр келиб қолди. Ҳозир эса фавқулодда шундай бўлиб қолди, яхшилик ўрнига ёмонлик қилиб қўйди. Дарҳақиқат, неча бор ёмонлик қилмоқчи бўлганда натижаси яхшилик билан тугаган. Шундан кейин яна хаёли кўни билан фикрини банд этган нарсаларга кетиб, хотираларга берилди.

Қора йигит ва қайниларидан иборат уч кишини бошлаб адабини берганди-да!

«Вой худо-ей, зап бопловдим-да уларни»,— деб қўйди хўрсинаркан, илжайиб. Умрида бирор ишни бунақа усталик билан қилмаган, ўз ниятини бунчалик қаҳр-ғазаб ва раҳмсизларча амалга оширмаганди, ҳолбуки, оқибати яхшилик билан тугади. Бир мартагина шундай бўлди, холос! Аммо бу тадбири бир умрга татийдиган иш бўлди. Амалга оширган ўша иши Младеннинг қасосини олиш ёки бошқа бирор нарса (бу ўринда овозлик) учун курашдан ташқари ҳам зўр иш бўлганди. Чол камтарлик қилмаса ҳам бўлади дарҳақиқат, катта вазифани бажарди. Одамлар арзимас бирор нарса қилиб қўйсалар ҳам ўзларини камтарликка солган бўладилар. Лекин ўша иш ҳазилакам иш бўлмаганди.

Ҳаммасини Чолнинг ўзи ўйлаб топди ва режаси кўнгилдагидек бажарилди. Энг асосийси — қайнилари бундан кейин унинг оиласига қўл кўтаролмайдиган бўлиб қолишди. Чунки улар Журжянинг ўғлини ўлдириб қўйганлари учун Чолдан кўрқадиган бўлиб қолишганди. Қайнилари қишлоқдаги барча соқоллиларнинг бошлиғи эдилар. Улар тирик экан, Журжянинг оиласига ҳеч ким кўз олайтиролмайти. Ҳа, худди шундай.

Энди бу ёғи осонлашиб, Чол қайниларининг бурнини ерга ишқашни кейинроққа қолдирди. Чол бу борада фақат ўзигагина ишонарди. У Андриянинг қаердалигини, топшириқларни бажаряптими, йўқми, сўрамасди. Мионицанинг ҳар йили бўйида бўлиб қолишига қараганда Андрия

отасига билдирмай уйга келиб кетиб турарди. У Андрияга тўрттасининг тақдирини топшириб қўйган бўлса-да, аммо бу шу билан иш тамом, деган гап эмасди. Агар иш ўнги-дан келгудай бўлса, ўзи ҳам ўғли ўрнида туриб беришга тайёр эди. Чол ўч олишни Младенни ўлдирган қора мишиқидан бошлади албатта.

Ҳамма иш енгил ва осон амалга ошди. Йигитча Булюкеши қовоқхонаси эшиги олдида Чолнинг қайнилари командирини қўриқлаб турарди. Уни жўн қўлга тушириш мумкин бўлгани учун Чол ҳам худди шундай қилди, яъни энг осон йўлни қўллади. Йигитчани у қишлоқдан икки юз метр, қовоқхонадан уч юз метр наридаги қоронғи ялангликда хотиржам кута бошлади. Йигит бу ерда бир аёл билан учрашиб туришини Чол яхши биларди, шунинг учун уни худди шу ерда қўлга туширди. Чол карабинни ишга солиши мумкин эди, аммо чўлоқ оёғи билан узоққа қочиб кетолмаслигини ўйлаб, тўс-тўполон кўтармасликка қарор қилди. У кузда чўчқаларни сўйиб, пўстагини қирадиган пичоғини яхшилаб чархлаб олганди. Ўша қўл келди. Чол йигитчани қоронғида ўтказиб юборди-да, орқасидан бориб бўғзига пичоқ санчди. Қадимий ажойиб пичоқ! Унинг банди йўғон, қўлга яхши ўрнашадиган, дами ўткир эди. Пичоқ бир лаҳзада ўз кучини кўрсатди, йигитча нима бўлганини билолмасданоқ, нафаси чиқмай, шилқ этиб тушди. Шундан кейин Чол уйга хотиржам бир-бир босиб қайтиб келди, ҳатто оёғи ҳам чарчамади.

Йигитчанинг жасадини эртасига топиб олишди. Чол қайниларининг йигитчани ким ўлдирганини ҳар ҳолда билишларига ишонарди. Аммо Чолнинг олдига ҳеч ким келмади ва ҳеч нарсани сўрамади. Бундан у хурсанд бўлди. Вой тўнқалар-эй! Қайнилари хунга-хун, деб ҳисоблаб, шу билан рози бўлиб қўя қолишгандек эди. Чолга бундан ортиқ нима ҳам керак! У аввало қора йигитчани йўқотиш керак, деб ўйлаб, ишни тез ва чаққон тугатиб қўя қолди. Агар унга биргина одамнинг ўлими етарли бўладиган бўлса, йигитчани бунчалик осон ўлимга дучор этмасди. Уни аста-секин қийналиб жон берадиган қилиб, ваҳшийларча ўлдирган бўларди. Аммо Чол ваҳший эмас. Йигитча шунчаки Чол мўлжалининг бошланиши эди. Қийнаб ўлдирди нима-ю, наридан-бери ўлдирди нима.

Кейин яна бир имкон туғилиб қолганда Андрияга топширилган тўрттовидан биттасини ҳам жойирастониغا етказди. Уни тоғ этагидаги ўрмон четида, йўлда тўсатдан

учратиб қолди. Чол дарахт кесгани ўрмонга кетаётганди. Уша пайтлари ҳар куз у ўтинга биттадан дарахт кесиб оларди. Улар бир-бирларига тўсатдан дуч келиб қолишди, у Чолни танимади, аммо Чол таниди. У бошқа бир узоқ қишлоқдан эди, у ҳам ўша куни бошқалар билан бир қаторда Чолга милтиқ ўқталган эди.

Мана, улар учрашишди. Аммо у Чолни бутунлай эсидан чиқаргани учун тўхтатиб, дарахт кесишга рухсат қозғи сўради.

Чол унга рухсат қозғозини берди, у бўлса худди ўқиётгандек қозғозга гикилди, аслида у ўқишни билмас, саводсиз эди. Шу пайт Чол унинг бошига болтани қулочкашлаб бир туширган эди, қалпоқ аралаш калласини иккига бўлиб юборди. У қичқириши, оламни бошга кўтариши мумкин эди, лекин бундай қилолмади, гандираклаб-гандираклаб шилқ этиб тушди-ю, тайёр бўлди-қўйди. Чол рухсат қозғозини олди-да, дарахт кесгани жўнади.

Бу сафар қайнилари Чолнинг режасини тушунишдимикин? Ёки ҳали ҳам тушунишмадимикин, тўнкалар? Ҳар ҳолда учинчи шериклари ўлгандан кейин тушунишган бўлишса керак. Учинчисини Чол ўлдиргани йўқ. У фақат ўлдирилганини эшитди, эшитганда ҳам икки кишидан эшитди. Аввало Мионица айтди. Бир куни эрталаб Мионица Чолнинг хонасига кириб, каравоги олдига тўрт жойидан ўқ тешиб ўтган телпакни ташлади. У Андрия келгани ҳақида гапирмади, ийманди шекилли. Аммо ҳозир гапнинг ҳам ҳожати йўқ эди. Чол телпакни қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини, ичини ағдариб қараб, эгасининг оламдан ўтганини тушунди. Чол ўша куни қишлоққа борган эди, ким ўлганлигини гапириб беришди. Улган одам етовлондан бири, ҳамқишлоқлари эди, Чол уни дарров таниб, илжайиб қўйди: Андрия ҳаракат қилиб қолибди-да, ишнинг бошланиши ёмонга ўхшамайди. Чол уйга қайтиб келиб, ҳеч кимга ҳеч нима демай, телпакни ёндириб ташлади.

Бу даҳшатли, кескин олишув ана ўшандан кейин бошланди. Бу олишувга Чол ўз қайниларини ҳам жалб этди.

Қайнилари Чол бир бошга неча бош кесмоқчилигини билишар, ўзларининг тақдирлари ҳам худди шундай туғашлиги, ҳозирча уларга тегмаётганлигини, охирги навбатга қолдирилганининг сабабини тушунишар, аммо бирор чорасини топишолмасди. Улимга маҳкумликлари, уларни Чол ўлимга ҳукм қилганини уч киши (Чол ва иккала қайнисини) билишарди. Чол бу олишувни икки йил давом

эттирди, шу давр ичида ўлимга маҳкум этилганларни юз мартача учратди, юз мартача юзма-юз келиб, бир-бирларининг мақсадларини сўзсиз тушунишди, икки томон ҳам лом-мим демади.

Балки қайнилари Чолга бешта бош кетишининг ўзи етарлидир, деб соддалик қилишгандир? Тўртта ёки бешта одамни ўлдиргач, ҳолдан кетади, олтинчи ёки еттинчини ўлдирмай қўя қолади, деб ўйлашганмикин? Чол ўз ҳукмини чиқаргандан кейин, бешта ғанимини гумдон қилгунча хотиржам юраверди. Урушнинг тўртинчи йили Андрия бир ойнинг ичида тўртинчи ва бешинчи қогилни ўлдирди, энди фақат қайнилари қолганди. Уларга тегишга Андриянинг юраги дов бермади. Чол Мионица орқали улар деб яна бошидан ажраб ўтирмасин, улар тўғрисида ташвишланмай ҳам қўя қолсин, деган гапни айттирди. Чол олишувни ўзи яқунлаши керак эди. Қайнилари ўз навбатлари келганини сезишар, ундан ўзлари ва шериклари учун хун олгани пайт пойлашарди.

Вақт ўтаверди. Чол шошилмасдан юриб яна учта душманини ўлдирди, булар етилар ҳисобига кирмасди, аммо улар ҳам укпар тақилган телпак кийиб юришар, етиларга ҳамтовоқ эдилар. Улар Чолнинг уйига ўша куни тасодифан келмай қолишганди. Бу уччалови бошқа бирор Младенни ўлдирганларига Чол сира иккиланмасди. У Младеннинг ҳам Чол дадаси бўлиши мумкин эди. Шунинг ўзи ўлдириш учун етарли эди.

Чол қайниларининг ўлимини урушнинг охириги йилига мўлжаллаб қўйди. Шундан кейингина Андрияга тоғдан қайтиб келиб, уларни қўлга туширишни тайинлади. Ёлғиз Чолнинг ўзига бу иш оғирлик қилиши, кучи етмаслиги мумкин эди. Андрия ўзининг ярми отряди билан келиб, қишлоқни ўраб олди-да, соқолларни қириб ташлаб тоғаларини тириклайин қўлга туширди.

Уларни Чолнинг олдига олиб келишди — бу унинг ҳарбий, оталик, партизанлик ва қонуний ҳуқуқи эди. Аммо уларни ҳали ўлдирмоқчимасди. У озодликни кутаётганди. Ҳамма озодликка чиққанини улар ҳам ҳис этишини, кўришини истарди. Ана шундан кейин уларни бу озодликдан бир умрга маҳрум этмоқчийди. Қайниларини икки куну икки кеча қамаб қўйди. Шундан кейин озодлик бўлди, душманнинг энг охириги қисмлари ҳам чекиниб, мамлакат урушдан қутулди. Чол ўз ишини ана энди тўғатиши мумкин эди.

У Журжя билан Мионицани қишлоқдаги Андрия отряди жойлашган ерга жўнатди, унга овқат ва кийим-бош бериб юборди. Шундан кейин қайниларини боғнинг Младен ўлган жойига олиб чиқиб, марҳумнинг карабини билан отиб ташлади. Кейин белкурак олиб чиқиб, устларига тупроқ тортди. Журжя ва Мионица қайтиб келгунча ҳамма иш тинчиди-қўйди. Чолдан асирлар нима бўлди, деб ҳеч ким, ҳатто Журжя ҳам сўрамади, Чолнинг ўзи ҳам унга ҳеч нарса демади. У бажарилиши керак бўлган ишларини қилиб, ҳисоб-китобни тугатди.

Чол ёнбошлаб оларкан, хотирага берилгани учун ётгандаги роҳати бузилди. Ҳозир тезроқ ва қаттиқ уйқуга кетиши керак эди. Унинг кўнгли тинчиди, бугун айниқса тинч эди. У шунча одамдан қасд олишига қарамай, пушаймон қилмасди. У қайнилари билан бошлаган олишувни яхши бошлаб, бахайр тугатганидан хурсанд эди. Шериклари биринкетин кўз ўнгларида ўлаётганини кўрган Чолнинг мухолифлари ўлимга маҳкум этилганликларини ва Чол ўз ниятини хоҳлаган пайтда амалга ошириши мумкинлигини тушунганларидаги аҳволларини бир неча бор тасаввур этишга ҳаракат қилиб кўрди. Нега энди улар Чолни ўлдириб, ниятини амалга оширишига халақит беришмади? Улар қўрқоқлик қилишди, ўша куни жарга қочган Андрияга қараганда ҳам қўрқоқлик қилишди. Ҳа, худди шундай. Улар Чолнинг уйида Младенни отишга отиб, порох тутуни тарқаб кетмасданоқ қўрқоқлик қила бошлашди.

— Бас энди!— деди Чол ўзига ўзи.— Тунги қоровул, нима истайсан? Туни билан ухламайсанми? Бир оз бўлса ҳам ухлаб олмасанг, эртага Дарахт нима бўлади? Ётар энди. Шундай ухлагинки, гўё куни билан бошингда бирор фикр бўлмагандек бўлсин. Младен ҳам, қайниларим ҳам, Журжя ҳам — бас энди! Соат уч ёки уч яримларга қадар ухлаш керак. Кўпи билан уч яримга қадар.

Чол қўлини бўйни тагига тиқиб, кўрпани юқори тортди-ю, шу заҳоти кўзи уйқуга кетди. Боши тагида қолган қўлини уйқусида суғуриб олди.

18

У учда ҳам, уч яримда ҳам уйғонмади. Уйғонганда соат неча бўлганини ҳам билолмади. Ҳар ҳолда белгиланган вақтдан анча илгари уйғонган бўлса керак, чунки ташқари

ҳали қоп-қоронғи, ой нури йўқ, кўмирчининг баданидек қоп-қора тун эди.

Чол нега уйғониб кетганини дарров тушунди. Кечқурун бир иш эсидан чиққан, Мионицага болтани чархлаб қўйишни тайинламаганди. Мионица болтани декча билан бирга ошхонага қўйиб қўйганди. Декчанинг-ку унга зарурлиги йўқ, аммо болта кераклигини бутунлай унутибди-да. Уни чархлаб каравотим тагига қўйиш керак эди. Кеча унинг мияси ҳар хил фикрлар, хотиралар билан банд эди, кейин у ухлаб қолди, шунга қарамай миясининг қаеридадир чархланмаган болта ҳақидаги фикр жойлашиб қолган, Чол худди шу боисдан уйғониб кетганди.

— Эҳ, мияси айниган Чол!— деб у ўзини қаттиқ койиркан, устидаги кўрпани шарт олиб ташлаб, болтани қидириб топишига ишонган ҳолда диқ этиб ўрнидан турди. Агар Дарахтни шу бугуноқ қулатмоқчи бўлса, болтани албатта чархлаши керак.

Тургиси келмаётганига қарамай, шартта турганига, қилгиси келмаётган ишни бажараётганига хурсанд бўлиб кетди. Болта тўғрисида ўз вақтида қайғурмагани эвазига бу яхши жазо эди.

«Бу ҳам сенга кам ҳали,— деди Чол ўзига-ўзи,— ҳамма нарсани унутяпсан, ақлингни еб қўйганинг шу-да! Вой оёқ бўлмайд падарингга сени, намуноча оғримасанг... Музлаб қолдингми? Музласанг музлайвер, кечадан бери ҳеч нарсани ўйламаганимдан кейин сен билан нима ишим бор!»

У сўкинар, аммо кўнглида ғулғула кучаярди. Уни қарилик аломати — хотирасининг сустлашгани чўчитар, шунинг учун ўзини оғзига келган сўз билан лаънатларди. У ҳамма айбни Мионицага ағдарса ҳам бўларди. Чунки келини Чолнинг янги болтани қаерда сақлашини кўрган, бинобарин, уни каравот тагига келтириб қўйиши керак эди. Аммо Чол ўз айбини бировнинг устига ағдаришни ёмон кўрарди. Узи болта қаердалигини бир қараб қўяй, демагандан кейин, Мионичанинг нима айби бор? Ҳаммаси ярамас қайнилари, Журжянинг укалари деб хаёлидан кўтарилибди (уларнинг онасини болахонадор қилиб сўкаётувди, бирдан ўлган одамни сўкишни ёмон кўриш одати эсига тушиб қолди). Йўқ, ҳамма муғқиллаб қолган чолларда бўлганидек, қарилик орқасида мияси суюлиб, болтани эсидан чиқарган.

Чол шими ва шиппагини кийиб кифтига пиджагини ташлади-да, ошхонага чиқди. Ҳозир у эшикнинг ғижирла-

шидан кўрқмас, ўтган тундаги каби ҳеч кимдан бекинмасди.

У аввал қоронғида болгани қидириб кўрди-да, кейин чироқни ёқди. Мионица қаерга қўйганин кин? Улар шу қадар тентакмидики, болтани ҳам бекитишса! Чолни бу йўл билан айнитиш қийинлигини, болтани мажбур қилиб бўлса-да, олишлигини тушунадиган вақт келди. Чол бутун ошхонани титкилаб, болтани тополмади. Улар болтани бекитиб қўйганларига ишонмас, лекин бу фикрдан чўчирди. У ҳолда Мионицани уйғотиш, келинига ҳам, Журжяга ҳам бақириб-чақириб керак бўлади. Болалар уйғониб, йиғисиги бошланади... наҳот, улар бу тўғрида ўйлаб кўришмаган, Чол бир ўдағайласа уни тўхтатиш қийинлигини билишмаган. У қидиришда давом этар экан болтанинг бу ердалигига ишонгиси келмас, болтага бир нима бўлган, деб ўйлар, боши қотиб қолганди.

Наҳот, уйдагилар шундай қилишган бўлишса? Қўрқишмадимикан? Нега кейинги пайтларда унга бундай кўпол муносабатда бўлишяпти?.. Балки уларнинг назарида Чол адоий тамом бўлгандай туюлаётгандир? Буни тасаввур этиш ҳам қийин; у ҳали тирик, бу дунёни тарк этишга шошилаётгани йўқ. Уйдагилар бошқача фикрда бўлишса керак. Улар Чолга, сен бу дунёни тарк этгансан ёки сен аввалги Чол эмассан, умуман бошқа одамсан!— дегандек бўлишарди.

Чол ўзига, кўзларига, фикрига ишонгиси келмасди, ammo нима қилмасин барчани ҳалир болта йўқ. У ошхонани ағдар-тўнтар қилиб юборди, ҳамма буюмларни қўли билан гайпаслаб ушлаб кўрди, тиззалаб юриб, бутун ошхонани, пештахта-ю сандиқларни қаради, ammo болтадан ном-нишон йўқ эди. Агар болтани топганида шовқин-сурон қилмаган бўларди. Аста болтани ўз хонасига олиб кириб, кейин уларнинг кунини кўрсатарди. Унга тунги жанжал-сурон эмас, болта керак, болтани топиши керак. Ammo худди ана шу болта топилмай турибди.

Шу пайт орқадаги эшик гирчиллаб, Чол ўгирилиб қаради. Яна Мионица пайдо бўлди. У қўйлақчан эди: келини унга ҳеч вақт бундай гавдали туюлмаганди. Чол Мионицанинг умуман ухламаганини, ошхонадаги тўполондан туриб кетганлигини сизди. У ҳам Журжя ва анови... Андрия каби бутун гаплардан хабардор эди. Ҳаммалари Чол болтани қидиришини билишар, шунинг учун ухлашмаганди. Ўзлари кириб, нима қидираётганини сўрашга кўрққан-

лари учун Мионицани юборишганди. Ҳа, ҳар ҳолда улар Чолдан қўрқишади! Чол учун бу жуда зарур эди! Агар улар болтасини қайтариб беришмаса, тўполон кўтариши, бақариши тургаң гап.

— Дада, нимани қидиряпсиз?— сўради Мионица лоладек қизариб, у ёлгон гапиришни уддалай олмасди.

— Нима қидираётганимни биласан!— деб Чол қуруққина жавоб қилди-да, ўрнидан турди. У келинига деярли қарамасди, у ҳаммаларини қўрқитиш пайида эди.— Болтани қаерга бекитдинглар? Қани, олиб чиқ бу ёққа, қаерга бекитганларинг билан ишим йўқ, лекин ҳозироқ болта шу ерда бўлсин. Қайроқ ҳам.

Мионицанинг юзи яна баттароқ қизараркан, мешдек қорнидан кўзини олмасди.

— Нима деганимни эшитдингми?— сўради Чол тиззасининг чангини қоқиб.— Болтани олиб чиқ. Қолганини кейин гаплашамиз. Ким бекитганлиги ҳақида ҳам кейин гаплашамиз. Ҳозироқ болта шу ерда бўлсин!

Мионица ҳали ҳам Чолга қаролмасди. Қорни олдинга туртиб чиққани учун худди дон солинган қопга ўхшарди.

— Дада, мен сизга болтани олиб чиқиб беролмайман,— деди Мионица бўғиқ овозда.— Болта бу ерда эмас.

Чол инграб қўйди.

Унинг ҳозирги қиёфаси ўларча калтак еб сўнгги марта оғзини аранг очаётган итга ўхшарди. Бугун кечаси у кўп нарсаларни ақлга сиғдиролмади, аниқроғи, дастлабки дақиқаларда шундай бўлди, кейин ниманидир тушуниб ҳиссиётга берилди. Бундан хила илгари у уйдагиларга жиддий, қаттиққўл, жаҳли чиққанда ярим тунларда ҳам бақариб-чақираверадиган хўжайин бўлиб кўринишни истаганди. Чунки уларни қўрқитиш йўли билангина ўз измида сақлаш ниятида эди.

Ҳозир эса Чол бу тўғрида ўйламас, янги болтасини нима қилишганини билмоқчи бўларди. Қудуққа ташлаб юборишдимикин? Ахлат ўрага ташлашган бўлишса-чи? Ҳа, худди ахлат ўрага ташлашган! У ерга ташланган нарсани қайта олиб бўлмайди. Ура бунақа ишларга жуда яхши жой. Наҳот унинг болтасини ахлат ўрага ташлашган бўлишса?! Узи ҳам ажойиб дастали болта эди-да, у аяганидан ҳатто кафтига туфламай ишлатганди! Қўли қаварса ҳам дастаси кир бўлмасин деб, пиджагининг барига артиб авайлаган, ялт-юлт қилувчи дамани силаб-сийпаганди.

Чол ҳозир Мионицанинг устига ташланиб, соғ оёғи би-

лан қорнига тегишга ҳам тайёр эди. Бунинг учун у қаттиқ жаҳли чиқишини кутиб турарди. Аммо нима учундир жаҳлидан тушиб қолди. Чол ўзига ўзи ҳайрон бўлди: ўтириб бошини кафтлари орасига олганча болтасига йиғлагиси келаверди. Аламини Мионицадан олгиси келмай қолди.

«Бу қанақаси бўлди... Мен ўзи нима қиляпман, нима бўлди, тирикманми ёки улар ўйлагандек бу дунёни тарк этганманми?— сўради Чол ўзидан-ўзи алам билан. Соғ оёғи қалт-қалт титрар эди.— Наҳот энди аввалги Чол эмас, оддий бир қария эканимни сезган бўлишса. Нега буни ўзим сезмай қолдим. Қизиқ, қачон ўлдим... Ҳа, ўлдим, ўлдим, мен, Чол, энди йўқман...»

У табуреткага ўтиряпман, деб янглишиб, йиқилишига оз қолди. Утиргач, олд томонга, қаёққадир бўшлиққа қараб, бир нималар шивирлай бошлади. У ўзини қўлга олиб, келини билан гаплашолмасди. Аммо бу ёси паст Мионицанинг нима ҳақда ўйлаётганини шундай ҳам билиб турарди. Мионица Чол томон бир-бир юриб бориб:

— Болта шикастсиз, дада, ташвишланманг! Ҳеч қаерига лаг емаган...— деди.

— Болтамни йўқ қилдиларинг, йўқотдиларинг!— дерди Чол ҳамон бўшлиққа тикилиб. У ҳозир бошқа гап айтолмас, бошқа нарса ҳақида ўйламай, фақат ўлим ва болта ҳақида бош қотириши керак эди; аммо ҳозир шунга ҳам қурби келмай нуқул: «Болтамни йўқ қилдиларинг, яп-янги болтамни йўқ қилдиларинг»,— деб такрорларди, холос.

— Йўқ, дада, ундай эмас! Андрия эрталаб қайтариб беради! У сизни ухляяпсиз, деб ўйлаганди, эрталабгача олиб кириб қўймоқчийди...

Андриянинг номи тилга олиниши билан Чолнинг газиби кўзиб кетди. У ўрнидан туриб Мионицанинг олдига оқсоқланиб борди. Унинг юзига худди янги ойга қарагандек тикилиб, сўнг хириллаб гапира бошлади:

— Андрия болтани қаёққа олиб кетди? Унга болтанинг нима кераги бор? Қаёққа олиб бориб ташлади? Айт деяпман, ит эмган.

Мионица қўрққанидан бир сакраб тушди; Чолнинг кўзи унинг юзи ва даханига тушди, келин калта-калта сарғиш киприкларини бекитиб олганди. У Мионицани ҳам, Журжяни ҳам бошқа аёлларни қанчалик билса, шунчалик биларди. Улар гапиришгиси келмаса, бошларида ёнғоқ чаққанда ҳам барибир гапиришмайди. Шунинг учун ҳам Чол Мионицадан узоқлашди-да, ундан бошқа ҳеч нарса-

ни сўрамади. У ўз хонасига йўл оларкан, уйдагиларнинг ҳаммасига қарата:

— Сенларга кўрсатиб қўяман... Фунт лиханинг қадри-ни ўшанда биласанлар! Ким ўлганлигини ҳам ўшанда кўрасанлар!— деди.

У нима деяётганимни Мионица тушунмайди деб ўйларди; бу гапни айтмасдан ҳам иложи йўқ эди, Уларга ўз манфаати нуқтаи назаридан дўқ қилиши лозим, токи улар Чолни ўлганлар қаторига қўшиб қўймасинлар. Аммо у хонасига етмасданоқ: «кўрққан олдин мушт кўтариди»— деган гапни эслади. Уки дўқ қила бошладими, демак, энгилди ҳисоб. Шунинг учун ҳам эшикни ичидан ёпиб олди.

Чол хонасига киргач, кийина бошлади. Чарчоқдан боши ғувилларди; Андриянинг қаёққа кетганини билолмади, кийиниб бўлгунимча зора фикрим равшан тортса, деб ўйлай бошлади ўзича. Бу сафар у кийинаётганини ҳам, эгнига кийим кияётгидими ёки нималаргадир ўраляптими, билмасди. Ҳозир қандай кийим кияётгани аҳамиятсиз эди.

Кийиниб бўлса-да, аммо ҳамон бошининг ғувиллаши босилмасди. Лекин Чол вақтни бекорга кетказмаслиги керак. Унинг эсига яна оқ дастали болгаси тушди! У ярамас, тўнка болтани қаёққа олиб кетдийкин? Қандайдир ноаниқ ички туйғу: ўрмонга боравер, дерди. Чол ана шу фикрга қулоқ солишга қарор қилди. Уша ерга боравераман. Андрия ҳам албатта ўша ерга борса керак.

У ошхонадан ўтар экан, Мионицанинг ҳамон гурган ерида қотиб туришига эътибор қилиб қўйди. Аслида Чол ҳозир Мионицани кўрмас, унга қараб вақт кетказишнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Утаётганда кўз қирини ташлаб келинининг қорнини кўрди, холос. Мионица ҳамон аввалги жойида қимир этмай турарди. Унга яна: «кўрасанлар», «мен сенларга кўрсатиб қўяман»,— дейиши мумкин эди, аммо Чол вақтини аяди. Қандайдир ички овоз уни ўрмонга чорлади. Уйдан чиқаркан, хаёлига «Ит эмган Журжя кўрқиб, бекиняпти. Кўрққанидан қорасини кўрсатмаяпти. Кўрқяпти. Мендан ҳаммаси кўрқади! Йўғ-э, ҳеч ким кўрқмайди. Улар мени ўлган деб ўйлашяпти, эҳтимол, улар ҳақдирлар»,— деган фикр келди.

Ташқари зимистон, ҳеч нарса кўринмасди. У ҳовли ўртасига етганда тўхтаб, ўзидан-ўзи: «Нега энди ўрмонга боришга қарор қилдим?»— деб сўради. Бошининг ғувиллаши босилса-да, аммо бу саволга нима деб жавоб беришни ҳали ҳам билмасди. У юз-кўзларини, мўйловини силар,

бошини қашир, аммо ҳеч нарса унга ёрдам бермасди. Қаёққа борсайкин? Кейин у ҳар ҳолда ўрмонга бориш керак, деган қарорга келди. Буни Чол ҳозир билмагани билан у аввал ҳам бу ҳақда ҳеч нарса билмасди, деб бўлмасди. Шунинг учун ҳам у ҳозир ўрмонга боради.

Чол уйга қайтиб, эшикни очгач, ошхонага мўралади. Мионица стол олдида турарди, Журжя Чолни кўриши билан ошхонадан ўқдек отилиб чиқиб кетди. Чол уни орқасидангина кўриб қолди.

«Ҳа, манжалақи, шу ерда экан-да,— деб қўйди Чол хотиржам қиёфада.— Ухламабди. Булар ҳаммаси ўшанинг иши. Аммо у мendan кўрқади».

— Эрталаб болта Дарахт тагида бўлсин!— деди у Мионицага қарамасдан қовоғини уюб. Чол шунинг ўзи етарли эканини, бошқа гапнинг ҳожати йўқлигини билгани учун шартга эшикни ёпди. Энди ўрмонга бориб, Дарахт тагида тонг отишини ва болта келтирилишини кутиш керак. Қайта ўринга ётишнинг ҳожати йўқ, барибир, ухлаб бўлмайди. Шунда у ҳеч бўлмаса, йўлга кетадиган вақтдан ютади ва кучини эҳтиёт қилади. Бугун унга кўп куч керак бўлади, ваҳоланки тўйиб ухлаб куч тўплаб ололмади.

Андрия болтани олиб қаёққа кетдийкин? Чол буни билмас, фол очишнинг эса ҳожати йўқ эди. Кетса кетар, ундан нарига... Чолнинг бу билан иши йўқ, унга эрталаб Дарахт тагида болта тайёр бўлса бўлгани. «Ёрнинг тагидан бўлса ҳам эрталабга қадар топиб келишади!»— тўнғиллаб қўйди Чол, йўлга тушар экан.

Тим қоронғи бўлгани учун йўл кўринмасди. Аммо сезгиси уни тўғри йўлдан етаклар экан, у тунни ҳам, ўғлини ҳам, хотинини ҳам, келинини ҳам ва дунёдаги бутун болталарни ҳам бўралаб сўкиб борарди.

«Бу қанақаси бўлди, кўринмаётган йўлни ҳам кўряпман-ку?— сўради ўзига-ўзи савол бериб Чол.— Бунда кўзнинг аҳамияти йўқ. Гап кўзда эмас. Хўш, бўлмаса нимада? Билмадим. Ҳар ҳолда, бу ерда бир гап бор. Шунни билишим керак».

Чол юрар экан, оёқлари ямоқ чориги тагидаги қаттиқ ерни сезиб борарди. Йўл бунга қараганда, уч баравар қоронғи бўлганда ҳам у орқасига қайтмаслигига имони комил эди. У фақат ўз кучига ишоналмасди. Чунки кечаси куч тўпаломади. Чол ҳозир чўчиётганини ўзидан яширарди. Бугун унга жуда кўп куч керак, аммо бу куч унда борми-йўқлигини ўйлаб кўриш учун ўзи-ўзига рухсат бермасди,

чунки умуман куч йўқлиги ошкор бўлиб қолишидан қўрқарди. Чол кучли бўлиши керак экан, кучли бўлади ҳам.

У қоронғида бора туриб, тонг ва кундузни кўз олдига келтиришга ҳаракат қила бошлади.

19

«Кечаси ҳамма қушлар ҳам ухлармикин? — савол берди Чол ўзига-ўзи. — Йўқ, ҳаммаси ухламас керак! Ҳаммаси қаёқда? Масалан, бойўғли ухламайди. Менинг қушим ҳам ишонаманки, ухламайди. Кечаси билан ухламайди, у жуда қариб қолган. Мана, ҳозир уйғониб, унинг олдига келаётганимни сезяпти у. У ухлаётгани йўқ, бу аниқ! Андрия болта билан қаёққа бориши мумкин?»

У нима ҳақда ўйламасин, бутун фикри Андрияга бориб тақаларкан, дунёнинг ҳар хил ишлари тўғрисида ўйлашга ҳаракат қилар, аммо Андрия билан болта миясидан сира нари кетмасди. Энди Чол фақат янги, қимматбаҳо борта-сигагина ачинмас (бунга у уйдалигида қайғураётганди), уни бошқа нарса: Андрия қаёққа кетди ва унга болта нега керак бўлди, деган савол эзаётганди. Андрия балки ҳеч қаёққа кетмагандир, Чол барибир мени топиб болтани оломайди, деб отхонага бориб ётгандир (чунки улар гаплашишмайди-да!).

Чол тўхтаб, бошини қимирлатиб қўйди, нима бўлса ҳам ҳар ҳолда гаплашмайди, бутун гап ана шунда! Ота-бола гаплашмайдиган оилалар ҳам бўларкан. Нима ҳам қила олардинг? Чол, Андрия билан ўртамиздаги мавжуд муносабатнинг ёмон жиҳати йўқ, фақат гаплашмаймиз, холос, деб ўйларди.

Чол гаплашмаганига қанча йил бўлганини эслолмасди. Яна қарияларга хос паришонхотирлик ўз кучини кўрсатди; аммо бу ҳозир унга таъсир қилмади, касал касаллигини қилади-да. Ҳар ҳолда улар неча йилдан бери гаплашишмайди? Қачондан бери бутунлай гаплашмай қўйишганининг аҳамияти йўқ, улар авваллари ҳам деярли гаплашишмасди. Қачондан бери гаплашмай қўйишгани биргина худога маълум. Хўш, қачондан бери? Уруш пайтидан берими, урушнинг охиридан берими ёки Андрия туғилгандан берими? Ким билади! Фақат бир нарса аниқ: жуда илгаридан гаплашишмайди, бутунлай гаплашмай қўйишлари ҳам ол-

динги аҳволга ҳеч қандай ўзгартиш киритолмаган. У ишни якунлади, холос.

Андрия уруш тугаб, мамлакат озод бўлгач, бир йилдан кейин қайтиб келди. Балки улар ўртасидаги муносабатни ана шу йил бутунлай бузиб юборгандир? Агар Андрия қайнилари оганининг эртасига келганда, Чол унга нисбатан бошқача муносабатда бўлармиди? Андрия урушда жасорат кўрсатиб, қаҳрамон деган ном олишига оз қолганди. Ана шундан бир кун кейин келганда ўтмиш унутилиб, Чол Андриянинг гуноҳини ҳам кечармиди? Ахир, Андрия урушдан жуда бошқача, олдинги Андрияга мутлақо ўхшамайдиган бўлиб қайтди. Булар бўлмаган гаплар, лекин худди шундай бўлиши ҳам мумкин эди, хўш, шундай экан, нега у буларга ишонмайди!

Аммо Андрия уруш тугагандан бир йил кейин қайтди. Бу бир йил тинч йил бўлди, ҳамма тинчликка ўрганиб қолди, демак, Андриянинг урушдан қандай қайтиб келгани ҳам Чол учун барибир бўлиб қолди. Уруш тамом бўлгандан бери орадан бир йил ўтди, Чол ҳам энди ҳамма нарсага тинчлик нуқтаи назаридан ёндошадиган бўлиб қолди, шундай экан, Андриянинг орденларининг бу гапга алоқаси йўқ.

Ростини айтганда, Чолга ҳам орден беришмоқчийди. Орденни жасорати учун беришаётганини эшитиб қолгач, бу хато бўлса керак, мени биров билан адаштираётган бўлсалар керак, деди. У орден олишга арзирли бирор жасорат кўрсатганини эслолмасди. Унга олтига соқоллини эслатганларида, Чол бунақа ишларга орден билан мукофотламайдилар, деди. Бу унинг шахсий иши эди, у Младенни ўлдирганлардан қасос олиши лозим бўлиб, бу ишга жасоратнинг алоқаси йўқ эди. Унга, қари бўлишингизга қарамай, шунча ишларни қилибсиз, дейишганда жаҳли чиқиб кетди. Ўзини қария деб аташларига, қаҳрамон дейишларига қўшилмади, шунинг учун ҳам орденни марҳум Младенга беришларини таклиф этди. Унга Младенни энг катта орден билан мукофотлаганларини, аммо у ўлгани учун орденни музейда сақлашларини айтишди. Шундан кейин Чол ҳам орденни музейда қолдирди ва шунча йил бадалида орденни шаҳарга бориб бир мартагина кўриб келди. Андриянинг урушдан олиб келган тўртта орденига Чолнинг аҳамият бермагани тушунарли, албатта. Ушандан бери бир йил ўтди, Чол ҳамма нарсага тинч давр кўзи билан қарайдиган бўлиб қолди. Чол Андрияга ҳам аввалгидек муносабатда,

бўла бошлади, фақат унинг қочиб кетишини сира кечиролмасди.

Чол ўғлига бошқача муносабатда бўлиши кераклигини ҳозир ҳам яхши тушунмасди. Ахир у аввалги, ўзига таниш Андрия-ку. Шундай экан, Андрия ўзгардими, йўқми, деб фол очишнинг нима ҳожати бор?

Ана ўшандан бери улар бир-бирлари билан «дим-дим» ўйнайдиган бўлишди. Чол Андрияни доим аввалгидек — урушдан олдин қандай бўлса, шундай бўлишини истарди, чунки ана ўшандай Андрия устидангина ҳукмронлик қила оларди. Ўғли билан бошқача муносабатда бўлишни тасаввур ҳам қилолмасди. Чолнинг тушунишича бир оилада яшашнинг ёлғиз йўли буйруқ қилиш, чизган чизигидан чиқмасликдан иборат эди. Тўғри, бунда Андриянинг айби ҳам бор эди. У армиядан қайтиб келгач, ҳамма нарсани ўзгартиришни истамади. Андрия уйдаги эски тартибларни сақлашга қарши чиқмади, кўринишдан буларга ўрганиб қолганди; Чолнинг бўлса ўзгартишга бирор зарурат сезмаслиги ўз-ўзидан тушунарли эди, албатта.

Чол Андрия билан қачон аразлашиб қолганини эслашга уриниб кўрди, аммо эслолмади. Иккаласи ўртасида қаттиқ жанжаллар бўлиб турар, лекин булар Чолга унчалик жиддий туюлмасди.

Бир сафар... Бу қачон бўлганди? Чол ўйлай бошлади, аммо ҳозир бунга вақт кетказмасликка қарор қилди. Ҳар ҳолда бу воқеа урушдан кейин рўй берган, қачон бўлганининг эса аҳамияти йўқ. Чол воқеа қандай содир бўлганини эсламоқчи бўлганди, осонгина кўз олдига кела қолди. Бундан у хурсанд бўлиб кетди. Чол ҳеч нарсани унутмаганди, воқеалар кўз ўнгида аниқ, равшан гавдаланаверди...

Чол тахта деворли сарой олдида қўлида каттакон болта билан турарди. У кўзли баҳайбат гўлани ёриб бўлиб, дам олаётганди. Бундай гўлани ёриш осон эмас. Аввал гўланинг бошидан оёғига қадар ёруғ пайдо бўлсин учун болтани бир ерга кетма-кет уриш керак. Шундан кейин ўша дарзга энлик, ўтмас темир пона қоқиш лозим. Понаси ҳам худди болтага ўхшарди. Бу поналар палённи бир-биридан осон ажратиб, ўтин тезроқ ёрилсин учун одатда ўтмас бўлади, сира чархланмайди. Ўтинга пона уриш қийин иш. Пона борди-ю ўтиннинг кўзига тўғри келиб қолса сапчиб кетади. Ана ундан кейин бошқа жойга пона қоқиш учун бутун ишни қайтадан бошлаш керак бўлади. Ўша кун Чолнинг иши ўнгидан келмай, понаси нуқул кўзга тўғри келиб қола-

верди, уни гўлага қадаб олгунча бир соат овора бўлди. Охири чайир гўла иккига ажради, ажраганда ҳам жуда усталик билан ажратилди, иккита пона ўзи тушди, иккитасини эса болта билан бўшатиб олишга тўғри келди. Чол жуда қаттиқ чарчаганидан оёғида аранг турарди, кўзларини юмиб олганди. Бир оздан кейин кўзини очиб атрофга қараганди — ер ҳам, палёнлар ҳам айланаётгандек бўлиб, кўзи тиниб кетди. Энгашган ҳолда қаттиқ ишлаганидан миясига қон қуйилди, гавдасини тиклаши билан қон яна тарқаб кетди. Бундай ҳолларда одам ўзидан кетиб, у ербу ерини уриб олиши ҳам ҳеч гапмас. Чол ҳаммадан ҳам бирор ерининг шикастланишидан қўрқарди! Шу сабабли ҳам у кўзини яна қайта юмиб олди. Бу билан бирор ерни уриб олишдан ўзини сақламоқчи эди. У шундай қилса, соғ қолишига ишонарди. Майиб, мажруҳ бўлишига одамнинг ўзидан кетиб қолиши сабабчи бўлади, ҳеч бир воқеа ўз ўзидан бесабаб бўлмайди, деб ўйларди. Шу сабабли майиб бўлмастик учун ҳушини йўқотмасликка ҳаракат қилди. У ана шу мақсадда кўзини эҳтиётлик билан бир оз очди. Чол бошининг айланиши ўтиб кетдими, йўқми, шуни аниқламоқчи эди. Бошининг айланиши босилган, шикастланиш хавфи тугаган эди. Аммо шу тобда Чол Андрияни кўриб қолди. Андрия палёнларни олиб кетгани келаётганди. У куни бўйи ер ҳайдаб, энди аравага омочни ортиб қайтиб келганди. (Чол кўзини юмиб, арава гилдиракларининг тарақлаганини эшитиб турганди.) Андрия ўтин олдига тез-тез юриб келаркан, унинг кўриниши қайнилари Чолнинг олдига қувиб келган тундагига ўхшарди. Чол, Андрия нима деркин, деб қулоқ солиб турди. Нима учун у дадасининг олдига бунчалик шошилиб келганийкин?

— Ҳой, Чол, худо ҳаққи, бунинг сизга нима кераги бор? — деди у югуриб бориб дадасининг қўлидан у суяниб турган болтани оларкан. — Энди бу ишлар сизга тўғри келмаслигини, сизнинг ёшингизда ўтин ёрмасликни қачон тушунасиз, ахир? Орқангиздан худди ёш болани пойлагандек пойлаб юраверамизми, қўлингиздаги болтани қаердан олдингиз? Илтимос, ташланг уни. Худога шукур, ўтин ёрадиган одам бор-ку. Ахир тушунсангиз-чи, ёшингиз бир жойга бориб қолган-а!

Чол ўғлининг гапларини жим туриб эшитди. Бор гапини гапириб олсин, кейин яна мени гапиртирмади, деб юрмасин, дея жим эшитаверди. Ўғли гапини тамомлагандан кейин, қўлидаги болтани тортиб олди-да, дастасига таяниб

Андрияга шунақанги бир қараш қилдики, у чидолмай ерга қараб олди. Шундан кейин Чол:

— Ит эмган ярамас, сен кимнинг қўлидан болтани тортиб оляпсан? Дадам қари эшак бўлиб қолди, энди унинг қўлидан хоҳлаган нарсани тортиб олавераман, деб ўйлаясанми? Қорангни ўчир, бўлмаса, ҳозир болта билан каллангни шартга иккига бўлиб ташлайман,— деди.

Андрия дарров кетмади. Бир оз тургач, Чолнинг кўзларига қаради-да, кейин орқасига ўгирилиб йўлга тушди. У худди эртадан-кечгача юк ташиб чарчаган ҳаммолларга ўхшаб аранг юрарди. «Жаҳлига чидолмаганидан ёрилиб кетай деди-я». — Чол Андрия нега бир оз туриб кўзларига тикилиб, ундан кейин йўлга тушганига тушунмай, ҳайрон бўларди. Андрия унинг қариб қолганини гапириб, қўлида ушлаб турган нарсани биринчи марта тортиб олиши эди.

Тўғри, бу арзимаган нарса. Аммо бу Чолнинг эсидан чиқмади: Андриянинг оғир-оғир қадам ташлаб бораётгани ҳали-ҳали кўз ўнгидан кетмайди. Бутун гап ана ўшандан бошланганмиди? Йўқ, ўзи бутун ҳаёти давомида шундай бўляпти. Ўшандан бошлаб бир-бирови билан гаплашишмайди. Андриянинг мақсади нима эди? Иккаласи юз-кўрмас бўлгунча Андриянинг нияти нима эди? Андрия дасининг қариб қолганини тушунтиришга, қарилгини бўйнига олдиришга тинмай ҳаракат қиларди. Андриянинг унинг саломатлиги ҳақида қайғураётганига Чол ишонмасди. («Бу ишга соғлиқнинг нима даҳли бор? Умрим бино бўлиб касал бўлмаганимни у яхши билади-ку. Шундай бўлгач, ўзини менинг соғлигим ҳақида қаттиқ қайғураётган қилиб кўрсатишнинг нима кераги бор?»— деб ўйларди Чол.)

Иккинчи жанжал ҳам худди кеча бўлиб ўтгандек, аниқ эсига тушди.

Чол далада. Отлар баронани судраб кетяпти. Чол эса орқада чанг-тўзон орасида боряпти. Чол баронанинг устига иккита тош қўйиб оғирлаштирганига ҳам қарамай, тупроққа унчалик ботмаётганига ҳайрон эди. Вақт бекорга кетяпти, шу ҳам иш бўлдими! У отларни тўхтатиб, чанг орасидан четга чиқди. Андриянинг баронаси ҳам шундай юза бўларди. «Бундай дурустроқ барона қилай ҳам демайди, парвойи фалак... Қандай барона қилишни мен унга бир ўргатиб қўяй!»— деди Чол жаҳли чиқиб. У барона олдига бориб, четига ўтирди-да, отларни юргизиб юборди. Отлар кучаниб, баронани аранг тортиб кетди. Чол яна

чанг-тўзон орасида қолди. Барона энди ерга чуқурроқ ботиб борарди. Чол чанг орасида аранг нафас оларди; унинг юз-кўзлари, кийими, умуман ҳамма ёғи чанг бўлиб кетганди. Чол йўтали тутса ҳам чидаб борарди. У, ўғлига, дангасага барона қилишни, ҳақиқий деҳқон керак бўлса ўзини ҳам аяб ўтирмаслиги кераклигини кўрсатиб қўяди. Чол шу зайлда бир-икки марта айланиб чиқди, энди учинчи марта бурилаётганда фалокат юз берди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ отларни қайтараётганди, мувозанатни йўқотиб, ўтирғичи ноқулай бўлгани учун йиқилиб тушди. Ерга йиқилганда ҳам майли эди; орқаси билан ерга тушаркан, оёқлари баронага илиниб қолди. Чол чўлоқ оёғини тортиб олди, соғи эса барона тишлари орасига илиниб отлар юриб кетди. Чолни эса барона судраб борарди. У ўзини ўнглаб, ўрнидан турмоқчи, оёғини чиқариб олмоқчи бўлди, аммо бунинг учун чўлоқ оёққа тиралиб туриши керак эди. Бутун оғирлигини чўлоқ оёғига ташлаб, икки марта туришга ҳаракат қилиб кўрди, бўлмади, учинчи мартасида эса оёғи қайрилиб кетди. Чол учала сафар ҳам ерга йиқилиб баронада судралиб бораверди.

Андрия бунинг кўриб қолди. Қандай қилиб кўриб қолгани маълум эмас, чунки Чол бақиргани ҳам, ёрдамга чақиргани ҳам йўқ; ҳар ҳолда у кўриб қолиб отларини тўхтата солиб, унинг олдига югурди. У етиб келиб отларини тўхтатди-да, чанг-тўзон орасидаги Чолнинг олдига борди. Отлар тўхтаб, барона бир жойда турган бўлса ҳам Чол ҳамон оёғини чиқариб ололмаганди. Оёқ суяклари чиқиб, қийшайиб қолганди, Андрия уни тўғрилагунча она сути оғзидан келди. Чол унга раҳмат дейиши мумкин эди, аммо унинг гапидан кейин айниди.

— Қўлингиздан келмайдиган ишга унналманг, деб печа марта айтдим! Оёғингизни чўрт узиб кетиши ёки майиб қилиши мумкин эди. Бир оёғингиз чўлоқ бўлгани етмагандек, энди иккинчи оёғингизни ҳам майиб қилмоқчимисиз! Худди ёш болага ўхшайсиз. Тушунсангиз-чи ахир, бундай ишлар ёшингизга тўғри келмайди.

Чол оғриқдан на ўйлай олар, на гапира оларди, фақат эшитиб жим турарди.

«Журжянинг ўғли бу,— деб ўйлади Чол Андрияга тикилиб, гапларига қулоқ солиб тураркан.— Журжянинг ўзгинаси. Чўлоқ оёғимни ҳам, майиб-мажруҳлигимни ҳам ёшлигидан қулоғига қуйиб олган. Онасидан сут билан ўтган. Журжя ўшанда ҳовлида йиқитганим учун ҳам инда-

маганди. Буни ким ҳам йиқита олади? Мионица қўтосга ўхшаб кучли бўлса ҳам буни барибир йиқитолмайди, чунки у бировларни йиқитиб юрган одамлардан эмас».

Андрия дадасининг тепасига келиб, даст кўтарганча четга олиб чиқмоқчи бўлганди, Чол унинг юзига қулоч-кашлаб бир туширди. Чолнинг қўли бақувват бўлганидан Андрия калтакдан гандираклаб йиқилиб тушди. Улар бир-бирларига ҳеч нарса дейишмади, аммо Чол Андрия нима учун калтак еганини тушунди, деб ўйлади. Журжя бунинг маъносини унчалик тушунмаса ҳам, Андрия тушунди, сабаби, нега урасиз, деб сўрамади. Андрия калтак еган юзини ушлаб, дадасига тикилиб тураркан, Чол илжайиб:

— Мени шудгор четидаги ҳов анави акация тагига олиб чиқ,— деди.

Андрия ўрnidан туриб бориб, унинг устига секин энгашди; Чол бўлса: яна калтак тушиб қолишидан қўрқяпти, деб ўйлади. Аммо Чол уни бошқа урмади, акация дарахти тагида пешинга қадар ётди. Кейин Андрия баронани аравага ортиб, устига Чолни ётқизди-да, уйга жўнашди.

Улар ўртасида шундан кейин уриш-жанжалга ўхшаган нарсанинг ўзи бўлгани йўқ. Чол эслашга ҳаракат қилиб кўрди, аммо эслайдиган воқеанинг ўзи содир бўлмаганди. Бинобарин, бирор майда-чуйда гап ўтган бўлиши ҳам мумкин, аммо арзимайдиган гаплар бўлгани учун Чол уларни эслолмасди. Чол ўрмонга бораркан, яна битта «Драва» чекди, у арзигули бирор гапни эслашга ҳаракат қиларди. Ораларида рўй берган энг катта тўқнашувни ва шу тўқнашувдан кейин бир-бировлари билан гаплашмай қўйганларини эслагунча сигарети ҳам тутаб тамом бўлди. Чол Андриянинг бу борада айби йўқлигини, ҳаммасига ўзи сабабчи бўлгани, ундан ўзини четга олиб, гаплашмай қўйганини эслади. Андриянинг аввалгидек енгилишдан бошқа чораси қолмаганди. Чол сигаретини чекиб, йўлида давом этаверди, шунинг учун ҳам аввалига тамакининг мазасини сезмади, кейин оғзида какра сезгач, тўхтаб, чекиб тамомлади.

Охирги жанжал Андрия Мионицага ота-онасидан сепига теккан бир бўлак ерини сотамиз, деганда содир бўлганди. Ер буларнинг асосий даласидан ва қишлоқларидан узоқда, Мионицанинг ота-онаси яшайдиган қишлоққа яқин эди. Ҳаддан ташқари узоқ бўлгани учун экилган экинларни ўз вақтида яхши парвариш қилишолмасди. Ундан бошқа ерларининг ўзи ҳам етиб ортади-ку. Андрия ҳам,

Мионица ҳам ерни сотиш керак, деб ўйлашарди. Бу ер Мионицанинг сепига текканига қарамай, у ачинмасди. Бу масалага алоқаси бўлмаган Журжя ҳам ерни сотишга қарши эмасди, сотиш керак, дерди.

— Сотининг нима кераги бор?— деб сўради Чол Андриядан. Шу заҳоти ўзига-ўзи: нега энди сотмаслик керак экан, деган саволни берди. Ерга ҳали ҳам яхши ишлов беришолмас, яхшиси, унга яқин жойда турадиган, керагича ишлай оладиган одамга сотиш керак. Лекин шунга қарамай, Чол яна Андриядан:— сотининг нима кераги бор? Сенга ҳалал беряптими?— деб сўради.

— Ҳалал бераётгани йўқ,— жавоб берди Андрия.— Аммо унда ишлайдиган одам йўқ. Оладиган одам бор.

— Сотининг нима кераги бор?— саволини такрорлади Чол. Улар учалови сотиш талабгори бўлганлари учун шундай қилдимикан? Шунинг учун ҳам улар аввалдан тил бириктириб қўйишган, деб ўйлади.

— Бу ер бизга ортиқча даҳмаза, ўзингиз ҳам биласизку. Ундан олаётган фойдамизнинг эса тайини йўқ. Яхшиси, уни сотиб, агар пули йўқ бўлиб кетмасин, десангиз, яқинроқ жойдан бошқа ер сотиб олиш мумкин.

— Нима, у ер боришингга узоқлик қияптими?— деб сўради Чол Андриянинг қон томирлари ўйнаб кетган оёқларига нафратли тикилар экан.— Шунинг учун уни сотмоқчимисан? Юришга қийналадиган бўлиб қолдингми? Журжя билан Мионицага ҳам малол келяптими?

— Бизга бунча ернинг кераги йўқ!— деди Андрия биринчи марта дадасига тикилиб.— Сиз далада ишлолмайсиз. Ўз вазифангизни ўтаб бўлдингиз, энди ишлаш қўлингиздан келмайди. Ойимлар ҳам энди ишламайдилар. Мионица бўлса уйда сизга, болаларга қараши керак. Дала ишларини ким қилади? Бир ўзим ҳаммасини эпллолмайман.

— Эпллолмайди, эпллолмайди!— деб ўғлининг ёнини олди Журжя ҳам. Чол улар ҳаммаси тил бириктириб олишганига энди аниқ ишонди.— Минг ҳаракат қилганинг билан барибир ҳаммасини эпллолмайсан. Ерни сотиш керак.

Чол хотинига, ўғлига ва Мионицага тикилди. Улар ҳаммаси шу ерда эдилар, уларнинг тил бириктириб олишганига ишонди. Кейин рози бўлдим ёки рози бўлмадим, деб гапириб юрмасин учун ерни албатта сотишларини биларди. Улар ерни сотишмоқчи, сотиш керак албатта ва улар сўзсиз сотишади. Чолни эса атайлаб калака қилишмоқчи.

Уни атайлаб калака қилишаётганини ўшанда биринчи

бор аниқ кўрди. Ундан шунчаки сўраб ўзлари билганларини қилишларини, сўрашларининг сабаби — у ҳали тирик, ўлмаган эканига ишонтириш (Чолнинг ўзи эса, мен ўлганман деб ҳисобларди) эди. Шунинг учун ҳам уни жинни деб, лақиллатишаётганди. Бунга уларнинг биттаси эмас, ҳаммаси барабар ҳаракат қилишарди. Чол ўрнидан туриб учалови: Журжя, Андрия ва Мионицага тикилди-да:

— Йўл қўймайман!— деди уларнинг кўзига қарагиси келмай оёқларига тикилар экан. Улар ҳозир алоҳида-алоҳида Журжя, Андрия ва Мионица эмас, балки тил бириктириб олган группа эдилар.— Ҳеч нарсани соттирмайман. Сотишни хаёлларингга ҳам келтирмаларинг! Мен тирик эканман, бирор нарсани ҳам сотишга йўл қўймайман!

— Ахир сотиш керак-да,— деди Андрия биринчи марта ўз сўзида қатъий туриб.— Ишлайдиган одам йўқ. Мен ҳам ерга ачинапман, аммо иложимиз қанча! Мионица ҳам рози, ахир ер Мионицанинг сепи-ку. Сотиш керак, харидор ҳам бор.

Чол ҳайрон бўлиб, бошини юқорига кўтаришга мажбур бўлди.

— Сотишга йўл қўймайман,— гапини такрорлади у Андрияга тикилиб.

— Йўл қўймасангиз, қўйманг, аммо барибир сотиш керак. Харидор ҳам бор!— шартта гапни бўлди Андрия кўзларини олиб қочиб. Мионица ҳам унга қарамай, ерга тикилиб турарди. Журжя билан Андрия унга шу ерда туришни буюришган бўлишса керак. Журжя ўғлига тикилар, шунинг учун ҳам ҳозир Андрия ўзини дадил сезарди.

— Мен бу уйда кимман ўзи?— деб сўради Чол ва ким жавоб бераркин, деб кутиб турди. Ҳеч кимдан садо чиқмади.— Мен сизларга кимман деяпман? Соттирмайман, дедимми, тамом.

Андрия ўрнидан туриб, эшик томонга борар экан:

— Харидор бор, баҳосини ҳам келишиб қўйганмиз. Баҳоси ёмон бўлмади, бундан кўпроққа ҳам олиши мумкин,— деди.

Чолнинг назарида ошхона ҳозир янада кенгайиб, унда ёлғиз ўзи қолгандек эди. Аммо шундай каттақон ошхонада ўзини қўйгани жой тополмасди.

— Харидор тушдан кейин келади!— деди Андрия эшикни очмоқчи бўлиб ҳалқасига қўл узата туриб.— Дурустгина пул беряпти, ўзиям анча обрўли одам. Тушгача бу ишни бир ёқдик қилиш керак.

— Мен йўл қўймайман,— шивирлади Чол. Ҳозир нега шивирлаётгани ва нега қаршилиқ билдираётганини ўзи ҳам тушунмасди.

— Сотиш керак, ернинг бизларга кераги йўқ!— деди Андрия эшикни очаркан. Чол у ҳозир эшикни очиб кетиб қолади, деб қўрқарди.— Тушунсангиз-чи ахир, ерни сотиш керак! Унинг бизга кераги йўқ, яқин жойдагилари ҳам етиб ортади. Пул эса зарур, болаларни мактабга бериш керак. Мактабга анча пул зарур, менда ҳеч вақо йўқ... Сотиш керак, тушунинг ахир, бизларга ернинг кераги йўқ!

Андрия остона ҳатлай туриб тушдан кейин харидор келишини, масала ҳал бўлганини айтди.

Чол қўлларини мушт қилганча, чинқириб юборди:

— Тўхта, шошмай тур! Тўхта!

Буни кўрган Журжянинг ранги оқариб, ўтирган жойида кесак бўлиб қолди. Стол ёнидаги Мионица қўрққанидан қимирламас, Андрия ҳам остонада тўхтаб қолганди. Чол муштини қисиб, ўғлига яқинлаша бошлади. Ҳозир тўртта-довлари ҳам довдираб қолишган, нима қилиш, нима дейишни билишмасди. Чол Андрия ёнига етгач, хаёлига нима келса шуни айтмоқчи эди. Андрия дадасидан гап эмас, мушт кутгани учун ошқонага кира солиб, эшикни ёпиб олди. Бир гап бўладиган бўлса, ҳовлида эмас, ичкарида рўй бергани маъқул, деб ўйларди у.

Чол Андриянинг орқага қайтиб, қаршисига келишини кутмагани учун йўлида шартта тўхтади ва сарғиш кўзларини ўғлининг кўзларига тикди.

Чолнинг назарида тили катталашиб, қизиб кетгандай туюларди.

— Аблах!— деди у ниҳоят ўғлига. Андрия миқ этмай тураверди. Чол оғзига сиғмаётган тили билан ўғлининг юзига тупургиси келарди.— Сот, сотавер, ҳамма нарсани сот. Агар харидор топсанг, кетингни ҳам сотавер. Журжянинг ўғлисан-да, мишг қилмаса. Менга барибир фарзандлик қилмайсан. Сотиб, пулга итваччаларингни ўқит. Аммо бундан кейин менга фарзанд эмассан! Бўлди, тамом, энди турқингни кўришни ҳам истамайман. Сотиб, ўқитавер, ўлингга буюрсин! Мен учун сен йўқсан! Эшитдингми?

— Эшитдим!— деди Андрия. Чолнинг баттар жаҳли чиқиб кетди. Андрия, эшитяпман, деди. Қаршилиқ билдирмади.

— Бўлди, оқ қилдим сени! Бундан бу ёқ ўртамизда ҳеч қандай алоқа йўқ. Менга сен ҳеч қачон фарзанд бўл-

магансан. Сен Журжянинг ўғлисан. Қонинг Булюкеши қонидан — мен учун сен йўқсан, бўлган ҳам эмассан. Энди тамом. Сенга гапирадиган тилимни кесиб ташлайман! Улай агар! Туф сенга, оқпадар!

Чол эшик томонга юрди, Андрия йўл берган эди, у ташқарига чиқиб кетди.

Чол ташқарига чиққандан кейин нима қиларини билмай, довдираб қолди. Бир оз тургач, уйни айланиб ичкари ҳовлига ўтди-да, ундан боққа чиқди. Ҳозир у ҳеч нарса ҳақида ўйламас, нимани ўйлашни билмасди ҳам. Атрофидаги дарахтлар чирпирак бўлиб, боши айланаётгани учун кўзини юмиб олди. Чол, ҳозир ё юрагим тўхтайди, ё бошимга бир нарса бўлса керак, деб ўйларди, аммо ҳеч нарса бўлмади...

Ушандан бери Чол билан Андрия бир-бировлари билан гаплашишмайди. Бор гап шу. Ҳозир ҳам гаплашишмайди, келгусида ҳам гаплашиш ниятлари йўқ. Бу воқеа қачон бўлган эди? Чол сигаретининг қолдигини ташлади-да, овозини чиқариб:

— Қачон бўлгани эсимда йўқ! Унутибман. Ушандан бери қанча вақт ўтганинигина биламан,— деди.

Олти йил тўлиб, еттинчи йил бошланди. Еттинчиси.

20

У ўрмонга яқинлаша туриб, болта овозини эшитиб қолди. Чол тўхтаб қулоқ солди, тун янглиштираётгани йўқми? Ким тунда дарахт кесади, наҳот унга ўхшаган аҳмоқ яна бўлса? Йўқ, янглишяпти, у ахир ҳозиргача болта овозини эшитгани йўқ эди-ку. Агар бирор одам ҳақиқатан ҳам дарахт кесаётган бўлса (ё унинг рухсатномаси йўқ, ёки рухсат қоғозида кўрсатилганига қараганда кўпроқ дарахт кесмоқчи бўляпти), Чолнинг ўрмонга етиб келишини кутиб турмайди-ку.

Ҳар қолда Чол янглишмаган экан. Болтанинг овози аниқ-таниқ эшитилар, кимдир дарахт кесаётгани, бунга иккиланмаса ҳам бўларди. У йўлида давом этиб, ўрмон билан қопланган тепаликка кўтарила бошлади. Чол катта йўлни ҳам, ёлғизоёқ йўлни ҳам яхши биларди, қоронғилик унга халақит беролмасди.

Чол болтанинг овозига қулоқ солиб, дарахт кесаётган одам ёшми-қарилгини аниқламоқчи бўлди. Ҳарқалай, ёш

139

бўлса керак, чунки ёшлар ишнинг кўзини билмай, кучга зўр берадилар, шу тезликда кўп ишлаб бўлмаслигини ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Ҳақиқатан ҳам ёш йигит бўлиши керак, чунки у бир меъёрда болта урмаётгани, бу ҳаракат билан эрталабгача ҳам дарахтни қулатолмаслиги сезилиб турарди. Кафтлари қавариб, қўли чарчагани билан дарахтни қулатолмайди. Тун бўйи ишлагани бекор кетади! Ёш ўтинчига Чолнинг бир лаҳза раҳми келиб кетди, у тун бўйи терлаб-пишса ҳам, ишининг натижаси бўлмайди. Чол яна қулоқ солди: бу уқувсиз болта ураётган ким бўлсайкин?

Андрия-ку!

Чол ўз фикридан ҳаяжонга тушиб, тўхтаб қолди. Бўри қопқонга тушишидан қўрқиб, сергак тортгани каби, Чол ҳам болта овозига диққат билан қулоқ сола бошлади; ҳа, бу болта уришни танийди, у Андрия! Андриянинг болта билан қандай ишлашини неча марталаб эшитган! Ҳа, Чол янглишаётгани йўқ! Тўғри, бу Андрия, у ҳеч қачон кучини бир меъёрда сарфламайди. Болта уришнинг ҳадисини олмаган, бекорга янги болтани ишдан чиқарадиган бўлди!

Чол болтадан хавотир олиб, тепаликка қараб югурди. Аҳмоқ, наҳот янги болтага шунақа муносабатда бўлса? Бу аҳволда даммини ишдан чиқаради, кейин уни ман-ман деган чархчи ҳам тузатолмайди. Ҳа, каллаваран! «Нега энди менинг болтамда дарахт кесяпти?»— сўради ўз-ўзидан. Болтани жўрттага ишдан чиқармоқчи экан, шундан шу ёққа келишнинг нима ҳожати бор эди, уни уйда ишқорга ботириб олса ҳам бўларди-ку. Чол яна тўхтади: Дарахтни, Андрия кесаётгани аниқ, ўрмонга нега келдийкин? Ҳа, тўнка! Қилган ишини қаранглар! Аммо ҳозир Чолнинг кутиб ўтиришга фурсати йўқ, Андриянинг устига тўсатдан бостириб бориш керак.

Андрия кучига ишониб, Дарахтни эрталабгача қулатмоқчи эди. Шундай қилсам, Чолнинг бутун ҳаракатлари уч пулга чиқади, деб ўйлаган-да! Андриянинг нияти худди шу. Чол ўз Дарахтини қулатгунча, Андрия бошқа дарахтни ағдариб, унинг ишига ҳалал бермоқчи бўлган! Қандай бемаънилик!.. Шаҳардан ўтин олиб келолмаган-да, шу йўл билан Чолни доғда қолдирмоқчи бўлган. Шу қадар ҳам аҳмоқлик бўладими!

Чол қоронғида кулгисини аранг босиб турарди. Наҳотки улар мана шунақа найрангимиз орқали Чол Дарахтини ташлаб кетади, деб ўйлашса? Гўё Чол Дарахтни ўтин учун

кесибди-ю, Андрия уни доғда қолдирса, қилаётган ишини ташлаб кетадигандек! Чол ағдарган Дарахтини ўрмонда қолдириши мумкин, у Дарахтни ўтин учун кесмаяпти, Андрия билан Журжянинг қишга ўтинни қаердан топишлари билан сира иши йўқ.

Чолга Дарахт бутунлай бошқа, катта мақсад учун керак, бу овсарлар эса ҳеч нарсани тушунишмайди!

Чолни доғда қолдириш эмиш! Буни фақат Журжя ўйлаб топиши мумкин, бу ўшанинг найранги. Андриянинг ўзи бунчалик аҳмоқликка бормас. Йўқ, у аҳмоқ бўлмаса, онасининг гапига қулоқ солармиди, у доим бировларнинг гапига қараб иш қилади. Ҳозир ҳам Дарахтни Журжянинг гапига кириб кесяпти; агар Журжя билан Андрия бунча лақма бўлишмаса, Андрия дарахт кесмаган бўларди. Кел, кесса, кесаверсин! Чол қадамини тезлатди. Қадамини Андрия Журжянинг гапига кириб аҳмоқлик қилаётганини исботлаш учун тезлатгани йўқ, балки Андрия болтани ишдан чиқариб қўямасин, деб қўрқарди. У ҳали кечгача ишлаши керак.

«Андрия, оббо Андрия қурғур-эй! Қандай қилиб менадан бундай овсар пайдо бўлдийкин?— деб ўйларди Чол қоронғида туртиниб-суртиниб бораркан.— Менинг болам бўлганинг билан, ақл-ҳушинг Булюкешига тортди. Сен менга сира ҳам ўхшамайсан. Бир оёғим чўлоқ, ўзим ҳам паҳлавон эмасман, аммо ҳеч вақт аҳмоқлик қилмаганман. Сен ўзи кимга ўхшадинг? Булюкешига, ўшалар уруғига, албатта! Секинроқ, секинроқ ур, ҳе ўша... Болтани ишдан чиқарасан!»

Чол қадамини тезлатишга интилар, аммо иккала оёғи ҳатто соғи ҳам унга қулоқ солмасди. «Кам ухладим, куч йўқ!»— деб қўйди у ўз фикридан ўзи чўчиб, қоронғида оёқларини кўришга ва нсга уларда мадор йўқлигини тушунишга ҳаракат қиларкан. Оёқларини кўролмас, улар ўзи хоҳлаганича имиллаб борар, ҳатто тошбақа ҳам улардан илдамроқ юриши мумкин эди. Чол бу оёқлари билан етиб боргунча Андрия болтани ишдан чиқариб бўлади: унинг бир оёғи ўзи туғилишдан ана шундай, аммо иккинчисининг ҳозир ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ жонсиз бўлиб қолгани нимаси. Булар худди Чолнинг тушида бўлаётгандек эди; мана, у шошиляпти, жадалроқ юрмоқчи, аммо оёқлари унга бўйсунмаяпти — тушда худди шундай бўлади. Шунга қарамай, у олға интилар, оёқлари эса ёлғизоёқ йўлда ўзи йўл топиб борарди.

У кўп ўтмай фонарнинг сарғиш ёруғини кўриб қолди. «Худди Андриянинг кўзига ўхшайди!»— деб қўйди ўрмон оралаб бораркан. Унинг оғирлиги асосан соғ оёғига тушар, оқсоқ оёғи эса худди қўлсиз енгга ўхшаб шалвираб судралиб келарди.

Ҳадемай Чол Андрияни ҳам кўрди. Унинг болтани бефойда ураётганига, нотўғри дарахт кесаётганига энди аниқ ишонди. Андрия болта ураётгандан кўра кўпроқ ерга чўқмор ураётганга ўхшарди. Чол болта урилишини санай бошлади. Ҳар сафар болта зарби бефойда кетар, нотўғри ҳаракат қилинаётгани учун Андрия беҳуда куч сарфларди.

«Вой Журжянинг мишиқиси-эй, ким шунақа дарахт кесаркан?— деб ўйларди Чол ўзича Андриядан нафратланиб.— Менинг қандай дарахт кесишимни умрида кўрмаганга ўхшайди-я! Умри ношудлик билан ўтиб кетяпти, қўлидан бирон иш келмайди!»

Андрия дарахтнинг қанча қисмини кесганин, қандай дарахтни тайладийкин? Чол синчиклаб қараса, унинг Дарахтини кесаётган экан!

Чолнинг азбаройи жаҳли чиққани учун боши айланиб кетди. Андрия унинг Дарахтини кесяпти-я! Офтобда қуруқшаган ажойиб Дарахтни, кеча Чол куни бўйи терга ботиб ярмига қадар кесиб қўйган Дарахтни кесяпти! Демак, Андрия кеча Чол Дарахт баданида ўйиб қўйган болта тиғини худди чўқморни ерга ургандай ураётган экан-да. Чол ҳозир янглишиши мумкин эмасди.

Ҳа, кесилаётган унинг Дарахти эди!

Бу Дарахт ўрмондаги якка-ягона, улкан, бесўнақай, айни вақтда энг ажойиб Дарахт эди; Чол бу Дарахтни олтмиш тўққиз йилдан бери биларди. Бу унинг Дарахти, бошқа бунақаси бутун ўрмонда, ҳеч қаерда йўқ. Чол бунга жуда қаттиқ ишонарди, бошқа бирон нарсага бунчалик ишонган эмас. У эсини танигандан бери бу Дарахтни биларди, балки уни авваллари ҳам билгандир, лекин ҳозир бу эсида қолмаган. Чол ўсиб-улғайган кезларда ҳам, чўлоқ оёғини судраб, ундан нафратланиб Булюкешининг қовоқхонасига қатнаганида ҳам, уйланиб, докторга от чоптириб борганида ҳам, Младеннинг ўрмондан қайтиб келишини, Андриянинг карабинни олиб чиқишини кутганда ҳам, Младен боғнинг эшиги тагида ўлиб ётаркан, Андрия тоғаларининг ҳовлига кириб келишига индамай йўл қўйиб қўйганида ҳам доимо бу Дарахтни кўриб, билиб турарди.

Уни кеча эрталаб ҳам, куни бўйи ҳам, кечқурун уйга қайтаётганда ҳам — умри бўйи кўриб юарди.

Мана энди қелиб-келиб Андрия унинг Дарахтини кесяпти.

— Боргандан кейин нима дейиши ва нима қилишини ўйлаб ўтирмай, ўғлига яқинлашиб бораверди. Чол ҳозир бир пайтлари Андрия билан уришиб, гаплашмай қўйган пайти ўғли бир сёғи ошхонада, бир оёғи ҳовлида анқайиб тураркан, унинг олдига шижоат билан боргандек борарди. Чол ўшанда ҳам ҳозиргидек ўғлини нима қилиш кераклигини билмаган, хаёлига нима келса, шуни қилаверганди. Чол Андриянинг орқасидан яқинлашиб бораркан, фонарни бошқа дарахт тагига қўйиб хато қилинганини, ёруғи Дарахтнинг кесаётган жойига тушмаётганини ўйларди.

У Андриянинг олдига борди-да, ўғли болтани юқорига кўтарганда чаққонлик билан биллагидан ушлаб қолди. (Худди шу лаҳзада хаёлидан «Ландовур, ким болтани бунақа ушлайди? Мен болтани ураётганимда бирор одам қўлимдан уни тортиб олсин-чи! Пайғамбаринг у ёқда турсин, худонинг ўзи ҳам ололмайди!» деган фикр ўтди.)

Андрия орқасида айиқ тургандек шартта ўгирилиб қаради, аммо бу пайтда Чол болтани бағрига босганча орқага чекинганди. Андрия Чолни таниганидан кейин индамай қўя қолди. У хижолатда бўш қўлларига тикилар, худди оғриётгандек юқори кўтариб кафтларини бир-бирига ишқаларди. Чол Андрияга жим тикилиб қолди. Фонарнинг ёруғида Андрия ҳам унинг қараб турганини кўраётганди.

Андрия бошини кўтарганди, кўзлари дадасининг кўзлари билан тўқнашди, шундан кейин у ерга ўтириб қолди. Гўё биров уни оёғига уриб йиқитгандек тўсатдан ҳўл майсалар, чопқиндилар устига чўкди; унинг кўриниши худди калтакланган кийикнинг кўринишига ўхшарди. Андрия:

— Мен кесмоқчи эмасдим... — деб гап бошлади, лекин тили тутилиб гўлдирай бошлади. У худди куни билан юк ташиган ҳаммолга ўхшаб ҳориб-чарчаб, ҳамма ёғидан тер қўйиб борарди. Ниҳоят Андрия яна гап бошлади: — Мен сизни хафа қилмоқчи эмасдим. Болтангизни ҳам... олмақчи эмасдим. Дарахт сизни тамом қилди! Бу иш сизга тўғри келмайди. Шунинг учун ўзим кеса қолай, деб болтангизни олувдим...

Чол ҳамон болтасини бағрига босганча жим турарди.

Уғли унга олти йилдан бери энди гапираётгани учун овози жуда ғалати туюлаётганди.

Чолнинг қулоғига сўзлар эмас (унга бу сўзларнинг кераги йўқ эди), олти йилдан бери эшитмаган овоз эшитилаётганди. Журжя ўғлининг, ўз ўғлининг, йўқ, ҳар ҳолда Журжянинг ўғлининг овози эди.

— Кеча қандай қийналаётганингизни кўрдим... Мен бу аҳволга чидаб туrolмайман! Шунинг учун қолганини кесиб ағдариб қўя қолай дедим, мен сизнинг қийналаётганингизга жим қараб туrolмайман.

«Менги кеча кўрган экан-да? — деган фикр келди Чолнинг хаёлига, у қўлидаги болгани ерга қўяркан. — Менга биров қараб турса-ю, кўрмасам-а? Менга қараб турилганини қандай қилиб кўрмаслигим мумкин?»

Шунга қарамай, у чурқ этмади, гапирмоқчи ҳам эмасди. Андрия гапираверсин, менга деса, тонг отгунча гапирмайдимми! У сўзининг устидан чиқадиган одам: гаплашмайман дедими гаплашмайди!

— Илтимос қиламан, қўйинг энди! Мен тугатиб қўяман. Бу ишни мен қилаётганимни ҳеч ким билмайди. Ойим ҳам, Мионица ҳам менинг қаёқдалигимни билишмайди. Уларга бир ишламоқчиман, дегандим, аммо қандай иш қилишимни билишмайди... Ҳеч ким билмайди, агар бирор одам билгудек бўлса, майли, мени уриб ўлдиринг.

Чол ўғлининг сўзларига тушунмаса ҳам қулоқ солиб турарди. Андрия унга олти йилдан бери биринчи марта бевосита мурожаат қилмоқда! Унинг қўйлак ёқаси тора-йиб, терлаган бўйини сиқаётгандек бўлди, хўрлиги келиб кўзлари жиққа ёшга тўлди. Чол ҳозир нима қиларини билмас, ўзини қўйгани жой тополмасди. Олти йилдан бери энди гаплашаётган ўғлига тикилиб туришдан бошқа нарса истамасди. Чол болтанинг сопига худди ҳассага суянгандек суяниб, ўғлим яна гапирармикан, деб тикила бошлади.

Аммо Андрия бошқа гапнинг ҳожати йўқ, деб ҳисоблади шекилли, ортиқ индамади. У дадасига айтолиши мумкин бўлган гапларнинг ҳаммасини айтди, аммо Чол унинг биронта сўзига ҳам ишонмади, шундай бўлгач, гапириб ўзини ерга уришнинг нима кераги бор? Андрия ҳозир ўзини камситилгандек ҳис этар, олти йиллик уришиқликни биринчи бўлиб бузгани учун изза бўларди. Шу гапларни айтиш ҳам унга жуда оғир туюлди, энди бошқа айтадиган гапи йўқ. Чол ишонмайди, ўз билганидан қол-

майди. У ўзини Саваоф (худо) деб билар, ҳақ нима, ноҳақ нима, фақат мен биламан, ўзим тўғримда фақат ўзимгина қайғуришим мумкин, атрофдагиларнинг ҳаммаси менга душман, деб ўйларди. Андриянинг дадасига айтадиган бошқа гапи йўқ! Айтолиши мумкин бўлган гапларни айтиб бўлди. Чол бўлса жим, болтасига суйанганча ҳеч нарсага ишонмай сўмрайганча жим турибди. Бекорга гапирининг нима фойдаси бор!

Кўлида мих солинган оғир тўрваси, оёғида питра қопи билан бошини аранг кўтариб ўрнидан турадиган қайиқчиларга ўхшаб Андрия ҳам аранг ўрнидан қўзғалди. Уйқусизлик, чарчаш, Чолнинг кутмаганда келиб қолишидан эсанкираб, боши чўяндек оғирлашиб кетди; ҳозир боши бош эмас, қовоққа ўхшарди. У ўрнидан туриб, Чолга ўгирилиб ҳам боқмай, Дарахтнинг ёнидан ўтиб йўлга тушди. Ёлғизоёқ йўлга ҳам қарамай, сой томон тушаверди.

Чол ўғлининг орқасидан қараб турарди. Андрия уйқуси бузилган айиққа ўхшаб дарахтлар орасидан гандирак-лаб кетяпти. Андрия новча, ориқ эди, боши ҳам айиқнинг бошига ўхшаб лиқиллаб борарди. Чироқ ёруғи тушиб турган доирадан чиқиб кетгунча Чол Андрияни кўриб турди.

«Фонуси қолди, — бу болтани тортиб олгандан кейин хаёлига келган биринчи фикр эди.— Фонус бўлгандан кейин ҳозир кеса бошласам ҳам бўлади. Ҳозироқ бошлаш керак, шунда бугун кесиб тугатишим мумкин. Андрия яхши ҳам фонусни қолдириб кетди».

Чол ўғли ҳақида бошқа ташвишланмади, ҳатто у ҳақда ўйлагиси ҳам келмасди. Ҳозирча Андрияни унутишга, унинг қаёққа кетгани ҳақида ўйламасликка қарор қилди: чунки у ҳақда ўйласа, кўйлагининг ёқаси қисиб, Дарахтни кесолмай қолиши мумкин. У ўзида чарчоқ сезар, лекин барибир ишлаши керак, ҳозироқ иш бошлаши зарур, йўқса, бугун Дарахтни қулатолмайди, бугун қулатолмаса, умуман бу иш қўлидан келмайди.

У Дарахтга яқин бориб, Андриянинг ишини кўздан кечирди. Кўп кесолмабди! Андриянинг бунчалик оз кесининг сабаби — у энди келиб иш бошлаб, болта уриши билан Чол эшитиб қолганди. Шунинг учун жуда оз кесган. Чол ўзининг ва Андриянинг қанча кесганини аниқ биларди. У ҳатто ўғлининг неча марта болта урганини ҳам аниқ санаб бериши мумкин эди, аммо бундай қилмади.

Ҳали анча ишлаши кераклигини кўриб ҳайрон бўлди,

унга ҳали Дарахт танасининг чораги ҳам кесилмагандек туюлди. Кеча кесаётганда ярмини, балки ундан кўпроғини кесгандек бўлганини эслаб ўзидан жаҳли чиқиб кетди. Нега энди чораги кесилгандек туюляпти? У бориб, фонусни олиб келди-да, Дарахтга яқин тутаркан, чопилган жойни кафти билан ўлчаб кўрди. Чораги, барибир, чорак қисми! Чоракдан сал кўпроқ, нари борса учдан бири, ярмига етишга эса ҳали анча бор эди. Нега энди кеча бундай туюлдийкин? Чол қўлидаги фонусни Дарахт тагидаги кўкат устига қўяркан, шивирлаб сўкиниб қўйди. Чорағими, ё учдан бирими! Кеча унинг кўзлари қаёқда экан, нима билан ўлчаган экан? У ўзини койир, лекин кейинги пушаймоннинг фойдаси йўқлигини билиб турарди. Бу билан чопилган жой чуқурлашиб қолмайди, бекорга асаб бузилиб, куч қирқилади. Шундай ҳам асаби бўш, кучи кам.

Кучсиз эканини у энди яхши билар эди; аммо бунини очиқ эътироф этгиси келмасди, шунинг учун индамай қўя қолди. Ҳозир у Дарахтни қулатиш учун бор кучидан тўғри фойдаланиш ҳақида ўйларди. Ҳозир Чолнинг миясида Андрияни ҳам, Журжяни ҳам ўйлашга жой йўқ, у механизмга айланиб қолганди. Чол вужудида бутун бир хаёлий катта-кичик система ташкил этиб, кучини ўшандан маълум миқдорда чиқазар ва аста-секин сарфларди.

Чол биринчи болтани қандай урганини сезмай қолди. Унинг боши ҳисоб-китоб билан банд бўлгани учун, болта Дарахтга теккандагина чопаётганини сезиб қолди, ҳозирга қадар ўттиз марта болта урганди. Иш унумли бошланиб, болта уриш кечагига қараганда осон, залварли ва аниқ эди.

Шундан кейин Чол болта уришни тўхтатиб, фонарни бошқа жойга олишга мажбур бўлди, чунки у шундайгина Дарахт олдида турар, чопқинди тегиб шишасини синдириши мумкин эди. Чол Андрияга ўхшаб бефаҳм эмас, у фонарни сал нарига, ёруғи болта урилаётган жойга тушадиган қилиб ўрнаштирди, энди худди кундуздагидек ишлайверса бўлади.

У болтани яна қўлига олди. Тунда болтанинг овози кундуздагига қараганда бошқачароқ эшитиларди. Чол болтадан чиқаётган товушни ифодалаб кўрди. «Бзиннинг»ми? Йўқ, бундай овоз болта қийшиқ урилиб, куч болта тифига эмас, ёнига тушганда чиқади. Тўғри, аниқ урилган болтадан ўпгандаги каби «чўлп», «чўлп» овоз эшитилади.

Ҳа, худди шундай овоз эшитилади. Аввалига бу «чўлп» этган овоз болта урганда юқоридан эшитилиб, товуш кескин туюлади. Иккинчи «чўлп» чопқинди учганда пастроқдан чиқади. «Чўлп», «Чўлп!» Болта овозининг борган сайин ўпишишга аниқроқ ўхшаб аниқ ва тиниқ бўлиб бораётганидан, тўмтоқ «бэиннлар» камаётганидан хурсанд эди. Чол ўзи ураётган болта овозига роҳатланиб, аммо бир оз уялиброқ қулоқ соларди. Болта уриши худди шундай аниқ бўлиши керак, унинг болтани ёнламасига, зўғатасига қадар уришга ҳақи ҳам йўқ. Ахир умри бўйи озмунча дарахт кесмаганми!

Дарахт ҳали ҳам қилт этмас, ё болта тушаётганини сезмас, ё сезса ҳам сезмаётганликка оларди. Чол Дарахтнинг ҳеч нарса сезмаётганига ишонмасди, чунки болта ўйган жой анча чуқур бўлиб кетганди. Аммо дарахт сир бой бермасди, буни Чол биларди. Дарахтнинг инграши қазосидан нишона!

Бу Дарахтнинг бошқа дарахтлар каби нобуд бўлиши олдидан инграшига Чол ишонмасди. Одатда дарахтларнинг танасини ярмига қадар кесиб бўлганда, ҳар бир урилган болтага акси садо янграйди ва у ҳар сафарги тушган болтадан инграш эшитилади. Қулаш яқинлашган сайин инграш чўзиқроқ эшитилиб, кейин бутунлай тинади. Аммо Чолнинг Дарахти инграмайди, Чол унинг тиқ этган овозини ҳам эшитмайди, ахир бу бутун ўрмонда якка-ягона Дарахт-да! Чол ишқилиб, Дарахт инграб юбормасин, деган хавотир аралаш болта уришда давом этарди. Дарахт уялтириб қўймасин, деб қўрқар, аммо унинг кучига ишонарди. Чол Дарахтга алданишдан, унинг кутмаганда қўрқоқлик қилиб инграб юборишидан чўчирди. Қизиқ, бу дарахт аслида Чол ўйлаганидек Дарахтмикин?

Мана ҳозир бу нарса аниқ бўлиб қолади. Дарахтнинг нобуд бўлиши сир очилди деган гап. Кейинги тун бошлангунга қадар у нобуд бўлиши керак ва нобуд бўлади ҳам.

«Қани, ҳой Дарахт, кўрсат ўзингни!— деб Чол хаёлида уни сергаклантирган бўлди.— Қандай нобуд бўлиш кераклигини бир кўрсатиб қўй-чи! Мард бўл, осойишта жон бер, агар инграсанг, шаънинга доғ туширасан. Ўзингга муносиб тарзда ҳаёт билан видолаш, акс ҳолда мени уятга қўясан: ахир, мен сени доим баҳодир, мард, деб билардим. Йлтимос, ўзингга муносиб ажал топ, нималарга қодирлигингни бир кўрсатиб қўй!»

Чол бир меъёрада, куч билан болта урар, атрофга майда чопқиндилар сачрарди. Дарахт чайир, танаси нафрат билан сугорилгани учун янада чайирлашиб кетганди. Нафратланиш мақсадида яшашни истарди. Чол эса кейинги тууга қадар Дарахтни ҳам, унинг нафратини ҳам енгишга интиларди.

Чол тонгга қадар тинмай болта ураверди. Агар пиджагининг қўлтиғи тўсатдан сўкилиб кетмаганда, болта уришни тўхтатмаган бўларди. Чол «тирр» этган товушни эшитганда этим ҳам йиртилиб кетди шекилли, деб ўйлади. У қўлидаги болтани ерга қўйиб, бўш қўли билан у ер-бу ерини сийпалаб кўрди, йўқ, ҳеч нарса қилмабди, фақат қўлтиқ чоки ярмига қадар сўкилиб кетибди. Чолнинг назарида енги пиджагидан эмас, қўли гавдасидан ажралгандек бўлганди.

«Нега пиджагимни ечишни унутдим?»— деб ҳайрон бўлган Чол, энди ечишнинг ҳожати борми-йўқми, деган фикрни хаёлидан ўтказар эди. У пиджагига жуда ачинди, ахир қачондан бери киярди, вақтида ечмади, энди бир чокидан кетдими, тамом, сўкилаверади.

— Эсим қурсин!— деди Чол овоз чиқариб пиджагига ачинар экан. У пиджагини тажрибали санитарлар каби эҳтиётлаб ечар ва ҳамон ўзидан ҳайрон бўларди!— эсимни еб қўйибман-ку! Менга нима бўлди ўзи?

Аммо ҳозир афсусланиб ўтиришга вақт йўқлиги учун пиджагини фонуснинг олдига соя туширмайдиган қилиб ўраб қўйди. Бугун муҳим нарса пиджак эмас. Дарахт, уни қулатиш. Аммо пиджагининг сўкилиши ачинарли ҳол. Уни ахир неча йиллардан бери кияр, ечар, елкасига ташлаб юрар, қўлига кўтариб олар, тагига солиб ўтирар эди. Яна бир оз ишлаш учун пиджагини ҳозироқ итқитиб юборсинми? Энгил-бошда, айниқса пиджакда ямоқ пайдо бўлиши билан уни ташлаб юбориш кераклигини Чол яхши биларди. Пиджак шим ҳам, чориқ ҳам эмас; у нафсонияти зўр энгиллардан, битта ямоқ тушдими, тамом, ортиқча ямалишга тоқат қилмайди, ишдан чиқади-қўяди. Эскиси ҳам хизмат қилиши мумкин эди, қари от ҳам ўн йил хизмат қилиши мумкин, аммо пиджак — бу от эмас, унинг ўзига яраша иззат-нафси бор.

Чол Дарахтнинг олдига қайтиб келиб:

— Кўряпсанми, сени деб нималарни қурбон қиляпман! Қадрдон нарсаларим, болтам ишдан чиқяпти. Мени яна кўп қийнамоқчимисан? Сенга кўп меҳнатим сарф бўляпти, би-

либ қўй. Сендан илтимос, нобуд бўлганинда, шарафли нобуд бўл! Яна уятга қолмагин, деб қўрқаман. Уят-номусга қолишинг мумкин эмас, мен сени деб кўп меҳнат сарфладим, азият чекдим.

Чол яна болтани қулочкашлаб ура бошлади.

21

Чол тонг отганини ёндаги дарахтнинг учидан сездди. Чол турган ердан Шарқ томондаги тоғлар ҳам, жануб томондаги тоғлар ҳам кўринмасди, тепаликлар орасидан қизариб кўтарилувчи қуёшни бу ердан кўриб бўлмас, шунинг учун вақтни ён-вердаги дарахтлар учига қараб белгилаш мумкин эди. Қуёш кўриниши билан Дарахтнинг шохлари тебраниб, барглари шилдирай бошлайди.

Бу ҳаракат дарахтларнинг иродасига боғлиқ эмас, қуёш чиқишининг ҳам уларга алоқаси йўқ. Уларни тонг отиш олдидан эсувчи сўнгги шабада тебратиб ўтади; бу шабада тонг яқинлашганидан дарак бериб, ўзи йироқлашади. Унинг ҳаракатидан дарахтларнинг учи худди том бошига ўрнатилган ёғоч хўроз каби таъзим қилади. Демак, қуёш чиқиб, янги кун бошланади.

Дарахтнинг учи титрай бошлаши билан Чол болтани ерга қўйди. Қоматини тиклар экан, ўзига разм солса, жуда қийналиб, аранг ҳаракат қиляпти. Нега у қоматини аввалларидагидек тез ва осон тиклолмай қолди? У белини ҳеч қачон бундай секин ва қийналиб кўтармаганди. Чол қоматини тиклар экан, ўнг биқин қовурғасининг ости зирқираб оғриётганини сезарди. Гўё қаңдайдир куч қовурға ва қорни ўртасидаги пардани қисқич билан қисиб олиб қимирлашига, гавдасини тиклашига йўл қўймасди. Шунинг учун уни қийинчилик билан енгишга тўғри келар, бундан оғриқ баттар зўрайди. Оғриқ тобора кенгайиб, зўрайиб борса борардики, босилай демасди. Авваллари Чолнинг бирор ери бундай қаттиқ оғримаганди, биқинининг оғриши мумкинлиги хаёлига ҳам келмаганди.

Оғриқ унинг тонги кайфиятини бузди, шунинг учун у дарахтларнинг учини томоша қилолмади. Аксинча Чол бир қўли билан биқинини ушлаб, иккинчи қўли билан белини чангалларкан, нима учун бу ери оғриб қолгани, нега авваллари сира оғримаганини ўйларди. Унинг одамни ички аъзоларига ақли етмас, отларини билмас, баъзилари-

149

ни эшитгани билан уларнинг қаерга жойлашиши ҳамда қайсиниси нимага боғлиқлигини ҳам билмасди. Чол юраги оғриётганини билар, чунки юрак кўрагининг чап томонида уриб турарди. У қовурғалар ўз-ўзидан оғримаслиги, демак, қовурғасининг тагига бир нарса бўлганига ақли етарди. Қовурғаларнинг тагига нима жойлашиши мумкинлигини эслашга ҳаркат қилди. Шуларни ўйларкан, бир амаллаб гавдасини тиклаб олди ва шу орада оғриқ тўхтаб, ўйлаб ўтиришга ҳам ҳожат қолмади (кўрагининг таги ачишарди, холос. Ачишганда ҳам худди куйган жойни қўл билан сидиргандек ачишарди).

«Кечаси шамоллаб қолибман!— деб ўйларди Чол, бошқа нарса хаёлига ҳам келмасди.— Барча касалнинг бошланиши шамоллашдан. Доим шамоллаш сабабчи бўлади. Ҳаммаси ана шундан. Одамлар ҳар хил сабабларни қидириб, фол очиб юришади, аслида сабабчи шамоллаш. Бутун нотоблик ана шундан бошланади!»

Чол умри бўйи шундай деб ишониб келди; унинг қаери оғримасин, шамоллашдан деб билди. Чол, эркакларда шамоллашдан бўлак касаллик бўлиши ҳам мумкин эмас, деб ҳисобларди. Аёллар бошқа гап. Уларда кўплаб ҳар хил сирли касалликлар мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳам улар аёл, улар табиатан доим бир нарсдан шикоят қилиб юришлари керак. Эркакларнинг бирдан-бир кушандаси шамоллаш бўлиб, бутун касалликлар ана шу шамоллашдан бошланади. Бутун нотоблик ва бугунгидек тўсатдан пайдо бўлувчи оғриқлар ана шу шамоллашдан.

— Бугун шамоллаб қолдим!— деди у чекайми, йўқми деб ўйлаокан. Кўраги оғриб тургани учун сигаретадан ортиқча ҳузур қилолмасман, деб қўрқар, аммо имкониятни қўлдан беришни ҳам истамасди.— Шамоллаганим учун оғрияпти. Бунинг устига кечаси ухламадим, керагича дам олиб куч тўпламадим, мана энди устига-устак, оғриқ кўзиб турибди. Нега бутун нарса менга қарши чиқяпти, ҳаммаси Дарахтни ёқлаяпти!

Чол Дарахтга қараб қўйди, ҳаддан ташқари йўғон танасига бошдан-оёқ тикилиб чиқди. «Ҳали ҳам ҳеч нарсани ҳис қилмаяпти. Ёки менинг болта билан биқинини ўйиб ташлаганимни билмаганга оляпти. Агар одамнинг биқинидан шундай дарча очиладиган бўлса, шу лаҳзада адойи тамом бўларди. Аммо худога минг қатла шўкурки, Дарахт инсон эмас. Инсонни йиқитиш осон, аммо ҳозир менга мана бу Дарахтни қулатиш лозим».

Чол ўз оғриғи ва Дарахт ҳақидаги ўй-фикрлари билан бўлиб, тонгни ҳам унутиб юборди. У ҳозир болта уришни қайта бошласам, энгашганимда оғриқ бошланиб қолмасмикин, деб қўрқар эди. Аммо оғриқ қайта қўзимади. Гавдаси бемалол эгилгани, гўё ўз-ўзидан эгилаётгандек бўлгани учун бу яна атайлаб қўйилган тузоқ бўлмасин, деб қўрқарди. Қовурғалар ва улар тагидаги аъзоларнинг шундай оғриқдан кейин бунчалик бемалол қўйиб қўйишига ишониш қийин эди. У бутун аъзоларини ҳарақатлантириб кўрди, оғриқни сезмади, лекин барибир, бундай энгиллик ва оғриқсизликдан Чол хавотирланиб турарди. У жуда эҳтиёткор эди, чунки шамоллаш туфайли одам ҳатто икки, уч ҳафта ҳам ётиб қолишини у яхши билади. У бунга йўл қўйиши мумкин эмас. Битта Дарахти бор, ана шуни кечқурунга қадар йиқитиш керак. Шунинг учун ҳам аста-секин авайлаб эгиларди.

Мана энди Чол болтани яна қўлга олди. Оғриқ йўқ. Чол, эгилганимда яна оғриб қолса керак, деб ўйларкан, оғриси ҳам чидашга қарор қилди. Касалми ёки касал эмасми, ҳарқалай, болтани ушлаб юқори кўтарди-ю, шу заҳоти инграб юборди: болта унинг қўлидан Дарахт тагига тушди, Чол гандираклаб соғ оёғининг тиззасига таяниб қолди.

У болтани боши узра кўтарган жойида оғриқ тутганди. Гўё баданини ўнта қисқич бир йўла қисиб олгандек бўлди. Бу энди шунчаки оғриқ бўлмай бутун вужудини титратиб, қақшатар эди. У ўн-минут, бир соат, кун бўйи давом этиши ҳам мумкин. Чол қимирлашга қўрқиб, бир тиззасида турар, аста инграрди; қаттиқроқ инграш учун ҳам куч ишлатиши, қимирлаши керак, қимирлаш тўғрисида эса ўйлашга ҳам қўрқарди. Чол кўзларини пирпиратиб инграр, оғриқ эса, тобора зўрайиб борарди. Аъзойи баданидан тер қуйиб кетди, тиззалаб туриш оғир, бу ҳолатда оғриқ янада кучаяётгандек бўларди.

Чолнинг диққати оша бошлади. Тиззалаб турса-ю, оғриқни босиш имкониятини тополмаса! Агар оёғи оғриганда-ку, уни узатиб, титроқ босилгунга қадар уқаларди, аммо на қилсинки, ичкаридаги бир ери оғрир, унга қўл теккизиб бўлмас, силаб-сийпалолмасди. Чолнинг аввалига бир оз жаҳли чиқди, чиққанда ҳам чапақай жаҳли чиқди, кейин бу жаҳл вужудини қақшатаётган титроқдан ҳам кучайиб титроқ босилиб қолди. Чол ҳали ҳам инграр, аммо энди ҳар ҳолда ерга ўтириб олиши мумкин эди. У ерга ўтириб олди, ҳозир қўлидан келадиган бирдан-бир

ймконият ана шу эди. Аммо ўрнидан қандай туришни тасаввур қилолмас, туриши эса ҳозир жудаям зарур. Етказилган жароҳатга ҳам қарамай, Дарахтнинг ҳамон қилт эгмай туришини у бир лаҳза ҳам эсидан чиқармасди. Дарахтки қимирламай тураркан, у тезроқ ўрнидан туриб кесишни давом эттириши керак. Оғриқ ва титроқ ҳақида ўйламасдан кесишда давом этавериш лозим, чунки Дарахт ҳали ҳам бепарво турарди. Чол энди оғриққа ҳам, титроққа ҳам қарамай, кесаверишига, ҳеч қандай оғриқ энди уни тиз чўктиролмасига ишонарди. Энди ўзининг тиз чўкишига йўл қўймайди, у бир оз хаёлотга берилиб, Дарахтни унутди-ю, шу пайт оғриқ қўзиб ўтириб қолди. Энди бу аҳвол такрорланмайди! Дарахт қулаши керак, агар у Дарахтни енгил ниётида бўлса, энди ўзи йиқилмаслиги лозим.

Чол оёқ-қўллари билан ерга таяниб, ўрнидан тура бошлади, яна тиззалаб гавдасини тиклади. Тиззалаб тураркан, бутунлай ўрнимдан тура олармиканман, деб ўйларди. Аммо энди у ҳеч нарса йиқитолмайди. У жаҳлини босиш мақсадида тек тураверди. Жаҳл ишлашга ҳалал беради, болтани тўғри мўлжалга туширмайди; ўтинчи учун болтани мўлжалга уриш ҳаводай зарур. У яна бир оз шу ҳолатда турди-да, кейин тўсатдан ердаги болтасига энгашди. Чол гўё атайлаб оғриқни чақирмоқчи, қайта пайдо бўлиб, унинг йиқитишини кутмоқчи бўлди, аммо оғриқ бир санчиқ билан ўтиб кета қолди. Чолда яна ўзига ишонч пайдо бўлди. Энди унинг қовурғаси ҳам, қорни ҳам ҳеч нарса қилолмайди. Чол улардан кучлироқ!

Ҳар ҳолда Чол биринчи болтани эҳтиёт бўлиб урди. У оғриқни синаб кўрмоқчи эди. Оғриқ қўзимас, фақат сал-пал санчиб қўярди, ана шундан кейин Чол бор кучи билан ишга киришди. Сир нимадалигини у энди тушунди: аввал яхшилаб баданни қиздириб олиш керак экан, шунда бутун иш жойида бўларкан. Тўхтатиш, айниқса тез-тез тўхташ мумкин эмас экан. Бундай қилинганда оғриётган жой совиб янги-янги оғриқлар пайдо қилар ва Чолни қулатиш пайдан бўларди. Болта уравериш, бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламаслик керак.

Болта урилганда аввал эшитилганидек «чўлп», «чўлп» товуш кам чиқар, кўпинча «бизиннинг» эшитиларди. Чол бунга ўйлаб хафа бўлса ҳам, тўғри болта уришга интилмас, чунки вақтинча бўлса-да, бунга кўниш керак эди. Фақат ишнинг охирига қадар чидаб берилса бўлгани! Чол ўзича

нималар бўлаётгани ҳақида ўйлаб, тинмай болта урарди. Одамнинг ичида озмунча аъзо борми, уларга қўйиб берса, ҳаммаси оғриши мумкин! Чол ўз иши билан бўлиб атрофда нималар кечаётганини сезмасди.

У Қуш бугунги тунни ўз Дарахтада эмас, кундузи учиб ўтган бошқа бўйи пастроқ дарахтада ўтказганини ҳам сезмади. Андриянинг беўхшов болта уришидан чўчиб уйгонгунча Қуш ўша ерда ухлади; ҳозир эса, Чолнинг бир маромда болта уришига қулоқ солиб тикилиб ўтирарди. Қуш деярли ярим кечадан бери ухламади, у ҳаддан ташқари қари бўлгани учун одамларнинг шовқин-суронидан ухлолмасди. У ҳозир уйқуси бузилгани сабабли янада ғазабли кўринарди. Қушнинг қовоқлари солиқ, патлари жаҳлдан титраб турарди. Шу пайт Қуш буришиқ оёқларини тиклаб, вазмин шилдировчи қанотларини тўғриладида, ёқимсиз сайраб қўйди. У худди боворчи хотинлардек сайрагач, Чолга, тикилиб тураверди. Сўнгра қовоқ уюши йўқолиб, жодугар кампирникига ўхшаш дўзах алангаси каби ёнувчи ғазабли кўзлар чақчайди. Қуш дам-бадам сайраб қўяр, тақир ва бадбуруш бўйинини у ёқ-бу ёққа чўзарди.

Чол болта уришни тўхтатишни истамагани учун Қушга қўз қирини ташлаб, қаерда ўтирганига разм солди. Ҳозир Чол қушдан кулишга ҳам тайёр эди: у ингичка навниҳол устида жуда хунук кўринарди.

«Бошпанангдан айрилдинг, энди бораё десаңг жойинг йўқ!— ўйлаб қўйди Чол ичида. Ҳозир у овозини чиқариб гапиролмас, овозини чиқариш учун ишни тўхтатиши керак эди.— Тентак экансан, тентак бўлмасанг, бошқа томонга кетишинг маъқуллигини наҳот шу пайтга қадар тушунмасанг? Наҳот бу ердаги аҳволнинг ёмонлиги, тезроқ бошқа жойга кетишинг кераклигини англамасанг? Ҳой, Қуш, яхшиси, бу ердан жўна, мен сенга ҳадя қилган бирдан-бир қодир имкониятинг ана шу, чунки, сен барибир енгиланинг керак».

Қуш сайрашдан тўхтаб, шохдан-шоҳга учиб ўта бошлади. У худди ердаги каби бесўнақай ҳаракат қиларди. Оёқлари худди бир пайтлари синиб маймоқ бўлиб қолгандек, қийшайиб кетганди. У ёш дарахтни ҳали яхши билмагани учун ҳадиксираб анчагача учиб кетадиган жой қидирди. Чол қарамаса ҳам унинг бутун ҳаракатларини кўриб, сезиб турарди. Ишни тўхтатиб, Қуш билан гаплашолмаганидан ҳафа эди. Ҳам болта уриб, ҳам у билан гаплашолганида

қандай яхши бўларди, суҳбатлашса, иш ҳам яхши юришар, вақт ўтгани ҳам сезилмасди. Аммо икки эзгу ишни бир пайтда қилиб бўлмайди, шунинг учун Чол Қуш билан суҳбат қилишдан воз кечди. Дарахт ҳамон қимир этмай турар, бу Қушга қараганда муҳимроқ эди. Ахир Чол ана шу Дарахт деб бу ерда юрибди-да.

«Қаерга кетмоқчисан?— Чол хаёлида Қушга мурожаат қилди. У билан гаплашолмагани учун ҳеч бўлмаса шу йўл билан ўзини овутомқчи эди.— Овғами? Яхшиси, борма, ўлжа туюлмассан, деб кўрқаман. Бир пайтлари даҳшатли овчи бўлгандирсан, аммо ҳозир оч дала сичқонини ҳам ушлолмайсан. Қанчалик қариганинг ҳаммага аён!»

Қушнинг қаноти шилдираб силкина бошлади, Чол унинг бир лаҳза майсалар, Дарахт ва ўз устига соя солганини сезиб қолди.

«Ҳеч кимни алдолмайсан! Сен кўринишинг Қушга ўхшагани билан ҳозир сира ҳам қуш эмассан. Жаҳлига чиолмай ўз жигарини ўзи еювчи шум кампирсан... Нималигини билдингми, билмасанг, билиб қўй, бу ҳаммага аён! Сендан ҳамма нарироқ юради. Тунлар, кунлар оч қолсанг керак, қариганингдан бери тўйиб овқат ҳам емагандирсан. Кўп йиллардан бери шундай яшаётгандирсан. Бунга менинг ёшимда ҳам кўпроқ вақт бўлгандир. Қарилигингдан ўзинг ҳам норозидирсан, доим оч-наҳор бўлсанг керак».

Қуш тепада айланиб ҳалал берар, шунинг учун ҳам Чол унинг нари учиб кетишини сабрсизлик билан кутарди. Мана, ниҳоят у нари учиб кетди. Қушнинг ўзи ва ғазаб-нафрати унинг ишлашига ҳалал берар, ҳолбуки Чолга Дарахтнинг ғазаб-нафрати ҳам етарли эди. Икки нарсанинг нафратига бардош бериш анча оғир. Аммо ҳозир у учиб кетди, энди Қуш тўғрисида ташвишланмаса ҳам бўлади. Энди фақат Дарахт қолди, у сайролмайди, жим тураверади, лекин шу жим туришининг ўзида нафрат тошини ёғдиради. Чол буни яхши ҳис қиларди. Аммо Дарахт ундан ақсизлиги учун нафратланади.

«Ҳеч киминг бўлмагандан кейин яшашингнинг нима кераги бор?— сўради Чол Дарахтдан.— Тенгдошларингдан қолиб кетдинг, бегоналарга нисбатан нафрат туйғуси билан яшайсан, ҳамма ҳам сенга бегона, яқинларинг эса алақачонлароқ ўлиб кетган. Нега энди сен бу ерда туришинг керак? Сенга яшашнинг нима ҳожати бор? Ҳозир ағдараман, шу билан тамом бўласан. Сен ҳам Қушга ўхшаб тентак бўлма, ағдараётганим учун раҳмат дейишинг»

керак. Шунча ғазабнок бўлиб нафрат билан яшаганинг етар. Бу ачкиқ, оғу солинган таом, ғазаб билан кўп яшаб бўлмайди. Ҳеч киминг ва ҳеч нарсанг қолмаганидан кейин яхшиси, яшамаганинг маъқул, шунинг учун ҳам сени кесиб ташламоқчиман».

Аммо Чол бугун кечагидек тез ишламаётганди. Болтани секин урар, ҳар бир уришидан кейин орада анчагина танаффус қилар, қанча уринмасин, кечагидек ишламаётганди. Четдан қараганда болта уришининг тезлиги ҳам, кучи ҳам ўзгармагандек. Чол чекмас, дам олмасди, лекин барибир иш секин бораётганини биларди. Бу унга боғлиқ бўлмаган ҳолда, ўз-ўзича бўлаётганди. Чол агар бирор иш инсон иродасидан ташқари ўз-ўзича содир бўладиган бўлса, уни ўзгартириб бўлмайди, деб ўйларди. Шунинг учун бу аҳволга кўникишга, иш қандай бораётган бўлса, шундай давом эттиришга, яхшиси, бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламасликка қарор қилди. Ўйлай бошласанг жаҳлинг чиқади. Жаҳл кам деганда ярим кучингни қирқади, Чолнинг эса ҳозир куч-қудратини шамолга совуришга ҳаққи йўқ. Шунинг учун ҳам тез чопяптими, секинми, болтани аниқ уряптими, йўқми, яхшиси, ўйламагани маъқул. «Яхшиси ёшлик йилларимда қандай тез ва яхши болта урган бўлсам, шундай уряпман, деб ҳисоблайман». У болтани Дарахтнинг ўйилган жойига уриб, чопқинди учирришга ҳаракат қилишга, бошқа нарсалар ҳақида ўйлаб, бекорга жаҳлини чиқармасликка қарор қилди.

«Ёшлигимда бундай Дарахтни бир кунда кесардим!»— ўйлади Чол. Аммо унинг бу гапи нотўғри эди, шунинг учун гапидан ўзи бир чўчиб тушиб, ўзига-ўзи: «Нега ундай бўлса, бу Дарахтни ўша ёшлик пайтингда кеса қолмадинг?»— деган саволни берди.— Дарахтга ачингандим, шунинг учун унга тегмагандим».— Бу гапининг ҳам ёлгон эканлигини ҳис қилди. «Дарахтдан қўрққандим. У бутун ўрмондаги дарахтлар ичида энг каттаси, энг баланди ва энг йўғони эди. Шунинг учун уни эплаб ағдаролмайман ва одамлар билиб қолади, деб қўрққандим. Одамларнинг менинг устимдан икки жиҳатдан: оёғим ва Дарахт туфайли кулишларига йўл қўёлмасдим».

Чол ҳозир Дарахтдан қўрқмаслигини ўйлаб хурсанд бўлаётганди. Аммо нега бундайлигига ўзи ҳам тушунмасди: ёш ва кучли пайтлари Дарахтдан қўрқар, ҳозир ўшандаги кучининг ярми ҳам йўқ пайтида, тўққиз йилдан бери қўлига болта олмаган одам Дарахтдан қўрқмай ўтирса-я.

У ҳозир Дарахтдан ҳам, бошқа нарсалардан ҳам қўрқмасди. Кўп ўтмай, гап нимадалигини тушуниб қолди.

Ҳозир Чол Дарахтни кесолмаса, одамлар унинг оёғидан ҳам, Дарахтни қулатолмаганидан ҳам кулишлари мумкин, лекин у бундан чўчимайди. Чунки кексайган, олтмиш тўққиз ёшда кулги бўлишдан қўрқмайди.

«Дарахт мен бўлганимдан бери кичрайгани йўқ, ўрмонга ўт кетганда ҳам ортиқча ёнгани йўқ, лекин ҳозир барибир ундан қўрқмайман. Қўрқадиган ёшдан ўтиб қолганман. Ҳозир мени ҳеч нарса қўрқитолмайди. Ҳамма гап қариликда. Наҳот одам ҳеч нарсадан қўрқмайдиган бўлиш учун қариши, олтмиш тўққизга кириши керак бўлса? Бу жуда қимматга тушмайдими, наҳот шунинг учун олтмиш тўққиз йил жонхалакда яшаш керак?»

У Дарахтдан қўрқмаслиги ҳақида ҳузур билан ўйлаб кесишда давом этарди. Ҳар замон-ҳар замонда Дарахтни кўз билан мўлжаллаб, ўлчаб кўрар, унинг баҳайбат ва кучли эканлигига ишонч ҳосил қилиб севинарди. Олтмиш тўққизга чиққанингда дарахт кесанг, киройи шунақасини кесанг-да! Бошиқа дарахт кесолмайдиган бўлиб, у дунёга сафар қилгунигича шундай Дарахтни ағдарганга нима етсин. Бундай Дарахтни топиш бахтига муяссар бўлганидан Чол хурсанд бўлиб кетди ва бошқа одамлар яшайдиган жойларда шу каби Дарахт топилмаслигига ачиниб ҳам қўйди. Бундай баҳайбат, кучли ва нафрат билан суғорилган Дарахт камдан-кам учрайди. Бундай Дарахт ҳамма ерда ҳам ўсавермайди! Инсон олтмиш тўққизга кириб, ҳозиргидай Дарахтни кесиши зарур бўлганда ҳамма ердан ҳам бундай Дарахтни топавермайди. Чол ўшандай одамларга ачиниб қўйди. Бечоралар! Уларнинг ўз Дарахтлари бўлмаса, етмишга чиққанларида кесадиган дарахтлари топилмаса ҳоллари нима кечади?

«Бечоралар!— деб қўйди ичида Чол.— Менинг тақдирим анча дуруст экан. Кесадиган Дарахтим, Қушим бор. Уйим-жойим, хотиним, келиним, невараларим... Уғлим бор. Аммо фақат шуларгина бўлганда, Дарахти йўқ ўлкалардаги одамлар каби бахт тополмасдим. Менинг Дарахтим ва Қушим бўлгани учун олтмиш тўққизга чиққанимда бахтлиман. Бу ҳол мени бошқалардан бахтлироқ қилган».

У орқасига офтоб тушаётганини сездди. Буни Чол елкаси қизиганидан эмас, тасодифан билиб қолди, чунки ҳамма ёғидан тер қуйиб кетганди. Ўзини ёшман, деб ҳисоб-

лаб юрадиган пайтларида жиққа ҳўл кўйлагини ечиб кўкат устига ирғитарди-да, биргина шимда ишлайверарди. У қариган пайтларида терлайдиган бўлса, ишни тўхтатиб, жиққа ҳўл кўйлаги устидан пиджагини кияр ва кўйлақдан тер яна баданига ўтгунча дам олиб ўтирарди. У доим: «Дастлабки тер қотгунга қадар кутиш керак, кейин қанча терласанг ҳам хавfli эмас». Ҳозир эса нима қилишини билмасди.

Бирдан-бир билгани пиджагини кийиб тер қотгунча кутиш, бошқасини билмайди, аммо шундай қилса, кейин кўлига болта ушлай олармикан? Яна бирдан биқини ёки кафтлари оғриб қолиб, ўрнидан туролмай қолса-чи? Тўғри, биринчи тер хавfli, аммо бу сафар Чол қанчалик хавfli бўлмасин, ҳеч нарсани ўзгартирмай, ҳўл кўйлақда ишлайверишга аҳд қилди.

Чол нимагадир инжиқ бўлаётганини сезиб қолди. Биринчи оғриқ бошлангандан бери у ниманидир кутар, қулоқ солар, бу эса уни ишдан қолдирарди. У оғриқ оёғи, кўллари, бармоқлари, кафтлари тўғрисида хаёл суришга берилиб кетганини сезиб қолди. Отларини билса ҳам қаерда жойлашганини билмовчи ички аъзоларига хаёлан қулоқ солар, худди пистирмадан мўралагандек мўраларди.

«Мен нимани бунчалик чўчиб кутяпман?» — ҳайрон бўлиб сўради у ниҳоят ўзидан, ишлашда давом этар экан. Кам деганда эллик жуфт кўз унинг ичида кечаётган нарсаларга, бирор кутилмаган ўзгариш бўлмасмикан, деб тикилиб тургандек эди. Шунинг учун ҳам Чол болтани бор кучи билан уролмаётганди. Ана шу ҳадиксираш йўқолса, болта уриши кечагидан ёмон бўлмасди албатта. Сергаклик қаердан пайдо бўлди ўзи, у нимани кутяпти?

Шу пайт тиззасининг орқасида тўсатдан қаттиқ оғриқ пайдо бўлиб қолди. Гўё кимдир чўғ бўлиб турган пармани санчиб, яна суғуриб олгандек бўлди. Чол бошқа нарсадан, яъни ичида нима бўлаётганини кузатиб турган эллик жуфт кўз бирдан мана шу оғриётган жойига тикилиб қолганидан ҳайрон бўларди. Яна бошқа эллик жуфт кўз унинг ичини алғов-далғов қилиб тинтирди. Чол шундан кейингина нима учун сергак бўлиб тургани, бу сергаклик қаердан пайдо бўлгани, ниманидир кутаётганини тушунди.

У қайси аъзоси биринчи бўлиб ҳужум бошлашини кутар, қайбир аъзосига ишонишу қайсинисини куч билан енгишни ўйларди.

Дастлаб оёғи панд берди. Чол оёғига нима бўлганини билар, айна вақтда, бошқа аъзоларини ҳам сергаклик билан кузатиб турарди. Эндиги навбат қайси аъзоники? Ҳозирча осойишталик, мана, оёғининг оғриғи ҳам бесилиб қолди, бир марта санчилган парма ҳам ғойиб бўлди. Чол танасида юз бераётган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда болта уришни давом эттираверди.

У биқинида янги оғриқ, янги санчиқни кутган ҳолда ишлар, ана шу кутиш унинг ярим кучини қирқаётганди. Жаҳли чиққан сари кучи қирқилипти. Иш секинлашганди. Аммо Чолнинг бунга қарши чораси йўқ. Ҳаммасига кўнишга мажбур, холос! Илож қанча, ахир.

22

«Вой ярамас оёқ-эй, буни нима қилса бўлади?— деб қўйди Чол ўзича ўйләмасликка иложи қолмагач.— Ҳа, ярамас оёқ, нима қилай?— газабланди Чол юзларини бужмайтириб болта уришни давом эттирар экан. У болтани кўтариб, қулочкашлаб Дарахтга урар, оғриқдан юзлари бужмайиб, мўйлови тиккайиб кетарди. «Лаънати, ярамас оёқ, оғрийдиган пайтни топганини қара-ю!»

Оёғи тўпиғидан, тиззасидан майишиқ қўймучига қадар оғрирди. Худди қайноқ оҳак эритмасига солгандек оташ бўлиб ёнарди. Карахт баданини олов тили ялаётгандек, бир гала қутурган ит ёпирилиб гажиётгандек туюларди. У тўхтагани кўрқиб, болта уришда давом этар, оёғи оғриқдан қизиётганига қарамай, худди ҳеч нарса бўлмагандай ишлашни бас қилмасди. Худди товони йўққа ўхшарди, оёғини ерга қўйиб кўрганди, ҳеч нарса сезмади, товони ичига қипиқ тўлатиб қўйилган ёстиқчага ўхшаб карахт бўлиб қолганди. Тўпиғидан тиззасига қадар ва ундан юқориси оғриқ сезиб қақшаб оғриётганди.

«Узоқ вақт тик туриб қолибман, маймоқни қийнаб қўйибман-да!— деб ўйлади Чол.— Шундай қилиб мажбур бўлгач, иложим қанча? Дарахтни қулатишим зарур бўлгандан кейин, нима қилай ахир? Вой маймоғ-эй, вой ярамас-эй! Шундай пайтда мени шарманда қилмоқчи-я! Сендан кўра муҳимроқ ишим борлигини кўра-била туриб, мени қийнамоқчи ва йўлдан оздирмоқчи бўляпсан-а!» Оёғи эса худди ловиллаётган мум машъала сингари лаққа чўққа айланганди.

Олов танаси бўйлаб юқори кўтариларкан, белидан ўтгач, қорни ва кўкрагига чиқди. Кейин боши томон ўрмалай бошлади. Бу Чолни қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Икки кўзининг ўрнида иккита жуфтланган шар пайдо бўлиб, уларнинг ҳар бирига биттадан чироқ қўйилгану, чироқлар ичида ёғ ўрнига совимаган оҳак ёнаётгандек эди. Ҳозир булар унинг кўзлари эмас, бошқа одамнинг катта-катта, хира кўзлари бўлиб, улар жаҳаннам алангаси пурқарди. Чол дунёни кўриш имкониятини берувчи кўзларини яхши кўрарди.

Аммо ҳозирги бу икки кўзи бегона одам кўзлари! Унга қаттиқ азоб бераётган шарлар ҳозир жуда хунук туюларди. Оғриқ босилсин учун уларни бақувват бармоқлари билан эзиб ташлашга ҳам тайёр эди. Чунки у Дарахтни кесиши керак.

Болта юқори кўтарилганда Чолнинг қовурғаларининг таги санчар, қорни оғрир, Дарахтга текканда эса, мажруҳ оёғи зирқираб миясига қадар чиқарди. Ҳар бир болта урилиши қайтадан азоб берарди. Чол оғриқдан юзларини буриштириб, кўзларини қисарди. Шунда ҳам болта уришни тўхтатмас, бошқа иложи ҳам қолмаганди. Урган болтаси гоҳ керак, гоҳ нокерак жойга тегар, у енгадими, Дарахтни, қатъи назар, охирига қадар чидаса бўлгани. Боши, оёғи, қўйинг-чи, бутун аъзойи бадани алангаи оташ бўлиб ёнса ҳам, болта ураверди, чунки Чол кечга қадар нима бўлса ҳам Дарахтни қулатиши керак эди.

Шу пайт тўсатдан болта уриши тўхтаб қолди.

Бу ҳол ногаҳон юз берди. Чолнинг ич-ичига тушиб кетган кўзлари бутунлай юмилиб қолганди; шундан сўнг унинг бутун аъзойи бадани баттар қақшатиб оғрий бошлади. Шунинг учун ҳам ишни тўсатдан тўхтатишга мажбур бўлганди. Болтанинг тиғи Дарахт танасининг аввал болта тегмаган жойига ёни билан урилиб, пастга сидирилиб тушди. Чол нима бўлаётганини тушунмай, қараб турарди; қизиқ, болтанинг сопи унинг қўлида-ю, қандай қилиб темири ерга тушиб кетди? У ҳангу манг бўлиб қолди. Кейин билса — болтани кўтаришга мадори қолмаган экан. Қўллари шалвираб ётибди. Қанча уринмасин, болтани кўтаришга қурби етмади. Чолнинг энди умуман қимирлашга мадори келмас, боши олов бўлиб ёнарди. Чол болта дастасини қўйиб юборди, болта ерга тушар экан, чўлоқ оёғининг бармоғига тегиб ўтди, буни Чол сезмади. Товони тўпиғига қадар қўллари сингари карахтланган, юқориси эса оғриқ

сезарди. Оғриқ инсон чидаш беролмайдиган даражада зўрайиб борарди.

Чол ерга ўтирди-да, қизиган бошини карахт қўллари билан ушлаб йиғлаб юборди.

Боши ҳамон олов бўлиб ёнар, иситма зўридан кўзлари косасидан чиққудек бўларди. Шунда Чол: «Мана, ажалим ҳам етди! Энди тамом» — деб ўйлади. Аммо бу ҳали ўлим эмас, даҳшатли оғриқ азоби эди, холос. Чол эса оғриққа парво қилмай, ўлим тўғрисида ўйлай бошлаганди. Улим унинг энди болта уролмаслигини англагач, охирач Дарахтнинг ағдарилмагани ва энди ҳеч вақт ағдарилмаслигини англаганди. Чол буларни яхши тушунар, шунинг учун у охирач ва ўлим ҳақида ўйларди.

Чол кўп кўз ёши қилмади. Иситма кўз ёшини ҳам қуритиб қўйди. Чол олов сувни қуритганини, сув оловга дош беролмаганини энди кўриши эди. Аммо унинг кўз ёшлари ҳозир оловни ўчирмоқда. Ҳозир йиғлагиси, ўз қадр ва ажали етганига йиғлагиси келарди (болта уролмагани ўлим-да), аммо йиғлай деса кўз ёши чиқмас, олов уни сўнги томчисига қадар қуритиб ташлаганди. Чолнинг аъзойи бадани ёнар, бирор булоқ ёнида ётгиси ёки салқин қудуқ ичига тушиб сувига шўнғигиси келарди. Сувга шўнғисам, баданимдаги иссиқ босилса зора, деб ўйларди. Дарахтни қулатолмаслик — бу ўлим демак!

— «Эҳ, бой бердим! — деди у аввалгидек бошини қўллари билан сиқаркан. — Икки кун камлик қиларкан, ишни уч кун, етти кун, бир ҳафтага мўлжаллаш керак экан! Шошилдим, аслида шошилмаслик керак эди. Икки кун камлик қиларкан, аммо у учинчи кунга қуввати қолмаслигини кўзда тутиб, икки кун мўлжаллашга мажбур бўлганди. Ҳа, мен шундай ҳисоблагандим, аммо қувватим икки кунга ҳам етмади.

Чол чалқанча ағдарилиб, ихчам жуссасини ростлади, фақат чўлоқ оёғигина эгиклигича қолди. Кифти майсалар намини, тафтини сезаркан, шамоллаб қолмасайдим, деб ҳавотирлана бошлади. У қўли билан тимирскилаб пиджанини қидиришга тушди, у шу орада бўлиши керак, фонарни ўчиргани борганда биринчи тердан шамолламай, деб олиб келиб қўйганди. Ҳозир қаёққадир ўйиб бўлибди. У орқаси билан суриларкан, тимирскилаб қидираверди. Ниҳоят пиджанининг бир чети қўлига илинганди, яна йўқотиб қўймай, деб маҳкам ушлаб олди. Бир оз нафасини ростлагач, ўзига қараб тортиди. Бу ўша бир оз илгари етти

сўкилиб, ташвишга қўйган пиджаги эди. Чол елкасини нам ердан бир оз кўтариш ва тагига эски, титилиб кетган қадрдон пиджагини ёзиш учун анча куч сарф қилди. Шундан сўнг осмонга қараб ётганча хаёл суриб кетди.

Оғриқ босилди деёлмас, чунки бадани аввалгидек қаттиқ иситмалар, энди у қаери оғрияпти, қаеридан иссиқ чияпти, ажратолмасди. Ҳарорат ва оғриқ бир-бирига қўшилишиб кетганди. Оғриқ сусайгани билан, ҳарорат барибир босилмас, шунинг учун оғриқ қийнаётибдими, ҳарорат эзяптими — аҳамияти йўқ эди, чунки худди мана шу сабабдан ишлолмаётганди. Дарахт эса ҳамон аввалгидек қад кўтариб турибди.

Чол Дарахтга қараганди, у жуда баҳайбат ва кучли туюлди, авваллари сира бундай туюлмаганди. Дарахт қандайдир номаълум қальанинг минорасидек кўкка бўй чўзиб турар, кўкда эса Қуш кўринарди. У учяптими, кўниб ўтирибдими — билиб бўлмасди. Чолнинг назарида Қуш Дарахтнинг ичидаги бутоқда ўтиргандек туюларди.

— Бунча нафратни қаердан олгансан? — сўради Чол Дарахтдан гўё шу нафрат сабабли оғриғи зўрайгандек. — Нега ҳамма нарсадан нафратланасан? Ахир ўрмонга ўт тушиши ва сенинг ёнишингга бошқалар айбдор эмас-ку. Мени айниқса ёмон кўрасан, ахир мен устингга ўт илашганда ўчирган эдим. Балки устингдаги ўтни ўчирганим учун ёмон кўрарсан? Еки бутунлай ёниб кетишни истаганимидинг? Нафратинг ишимга ҳалал беряпти... Ҳаммадан нафратланиб бўлмайди. Ҳамма бараварига айбдор бўлиши мумкин эмас. Сенга айтаётган гапларимни яхши тушунаман. Ҳаммадан нафратланиш яхши эмас. Мен биламан, менга ишонавер.

Дарахт кўкка бўй чўзиб, учи қийшиқ шохлари худди осмонни тешиб киргану, унда Қуш кўниб тургандек эди. Чол яна бир хўрсинди-да, бошқа ёққа қараб олди. Унинг ҳамон ёлқинланувчи киртайган кўзлари баттар ичига тушиб, алангаланаётган бир жуфт қўрғошин соққага ўхшаб қолганди. Чол қовурғасининг тагидаги санчиқ тутиб қолишидан қўрқиб секин, енгил-елпи нафас оларди. Қўллари ёзиб, тонгда ортидан қуёш кўтарилувчи ўрмон каби тўйиб-тўйиб нафас ололмаганидан хафа бўларди! У аста, эҳтиётлик билан нафас олар, шу ҳам азоб берарди. Кейин у яна Дарахтга қаради

— Қаёқдан ҳам сени қулатмоқчи бўлдим? — деди у ва ичида ўз фикрини давом эттирди: «Сени ҳеч ким қула-

толмайди. Буни овозимни чиқариб айтолмайман, сен эшитиб қоласан. шунинг учун ичимда мана бундай дейман: сени ҳеч ким енголмайди, сен енгилмас Дарахтсан. Сенинг ўзимдан, инсонлардан кучли эканингни била туриб, нега сенга қўл кўтарганимни сира тушунолмайман. Қанча чопмай, бўш келмаслигингни билгандим, чунки бу ер сенинг ўсиб-унган жойинг, ўз маконинг. Ҳой Дарахт, сенга яхши-си, тегиш керакмас, ҳа, тегиш керакмасди! Мендан кучли эканингни билгандим».

Чол кучи етмайдиган, иложи йўқ нарсага беҳуда қўл кўтарганини, ўз кучига ортиқча баҳо берганини тушунди. Танасининг ярмидан кўпи кесиб бўлиниб, озгина қисми қолган бўлса-да, барибир Дарахт енгилмас эди.

Орадан бир, икки балки тўрт йил ўтар, лекин Чолнинг Дарахт кесганини ҳеч ким билмас. Чол Дарахт танасининг чопилган жойи йиллар ўтиши билан битиб кетишини кўз олдига келтириб кўрди. Ана шунда Дарахт келинлардек яшариб кетади, кейин уни ҳеч ким енголмайди.

«Йиқитишимга ишонмасдан нега унга қўл кўтардим?— деб ўйлади Чол ва қовурғасининг таги санчаётган томонига ағдарилган эди, бир оз енгил тортди. Ҳаёл суриши ҳам осонлашди. «Эҳ, аттанг, нега иложи йўқ нарсага қўл кўтардим?.. Қўл кўтариш керак эди, кўтардим-да!»

«Дунёда одамлар фақат қўлларида келадиган ишни қиладиган бўлсалар, унда аҳвол нима кечарди?»

«Аммо Дарахт мендан кучли экан, енгилдим».

Чолнинг аламдан юраги эзилиб, Дарахтга тескари ўгирилиб олди. Унга қарашга ҳам тоқати қолмаганди. Дарахт доимо шундай мағрур турган ва бундан кейин ҳам асрларча шундай турадиганга ўхшарди. Мағрур, кучли, енгилмас Дарахт худди унинг қўли ҳам тегмагандек тик тураверади, фақат чопилган жойида ҳалқа пайдо бўлади-ю, кейин яна битиб кетади. Чолнинг айби енгилмас, кучли Дарахтни қулатишдан ҳайиқмаганида. Чол учун ана шуниси фойдага қолди.

«Дунёда одамлар фақат қўлидан келадиган ишни қиладиган бўлсалар, аҳвол нима кечарди?»

Шу пайт Чол дарахтлар орасида гоҳ кўзга ташланиб, гоҳ ғойиб бўлаётган бир одамнинг қорасини кўриб қолди.

«Андрия!— деб қўйди ўзича Чол илжайиб.— У Андрия! Атрофимда худди қузғун ўлжа устида айлангандек ўралашиб қолди. Уйга кетмай мени кузатиб юрибди. Оббо

Журжянинг ярамас ўгли-ей! У нега бу ерга келиб Дарахтни кеса бошлади? Нима керак ўзи унга? Мана, Дарахт ҳатто менга ҳам бўйсунмади. Уни аллақачон енгиб қўярди!»

Чол Дарахтлар орқасига яшириниб юрган одамнинг Андрия эканига аниқ ишонарди. Бўлмаса ким бўлиши мумкин? Албатта Андрия-да. Чолнинг нафаси қисилиб, ҳалқумига алам ва ўкинч ёшлари қуйилиб келаверди: «Ярамас, олти йилдан кейин мана, ўзи биринчи бўлиб гапирди!» Нега бу ҳол уни бунчалик ташвишга солаётганини тушунмасди, ўз ҳаяжонини ўзи сезмас, лекин қаттиқ ҳаяжонланарди. У Андрияни ўйлади дегунча, кўнглини алам ва ўкинч ўртар, ёлқинланаётган кўзлари ёшга тўларди. Нега Андрия Дарахтни унинг ўрнига кесмоқчи бўлди, нега тунда болта билан ўрмонга келди? Чол Дарахт танасидаги чопилган жойни кўриб: у анча кесиб қўйибди, десин учун кўп чопдимикин?

Чол одатда бировнинг гапига ишонмас, айниқса, тўнғич ўглининг гапига ишонмасди, у одамларнинг фақат ишига қараб баҳо берарди. Иш бажарилгандан кейин у айтилган гапга тўғри келишига қаралади, бу сафар Андрия аввал ишни бажариб, кейин гапирди. Чол уни ҳам, буни ҳам солиштириш имкониятига эга эди, аммо ўглининг гапига ишонмагани учун солиштирмади. Унинг қилган иши ҳақидагина ўйлади. Уғли кела солиб, Дарахтни кесишга тушди. Андрия уйдагиларга қаерга кетаётганини айтмаган, фақат у кетаётгани, болтани эрталаб олиб келиши маълум эди. Чол Мионицанинг ҳеч нарсадан хабари йўқлигига шубҳа қилмас, буни унинг кўринишидан ҳам билса бўлар, ишотнинг ҳожати йўқ эди. Андрия болтани олиб, қаёққа, нега кетаётганини айтмаёқ йўлга тушган. Агар Андрия Чолга бирор ёмонлик қилмоқчи бўлганда онаси ва хотинига айтган бўларди. Ҳа, агар Андриянинг чиндан ҳам Чолга зарар етказиш нияти бўлса, ана шундай қилар ва Чол эрталаб Дарахтнинг қулаб ётганини кўрарди.

«Йўқ, у Дарахтни қулатмоқчи эмасди!— деб ўйлади Чол.— У кўпроқ чопиб, шу ҳолда қолдириб кетмоқчи бўлган. У овсар мени ҳеч нарсани сезмайди, Дарахтнинг кеча чопганимга қараганда чуқурлашиб қолганини кўрмайди, деб ўйлаган. У менинг ишимни енгиллаштирмоқчи бўлганмиш... Йўқ, у итвачча алдаяпти, ишонмайман, у бундай қилмоқчи эмасди. Нега у бундай қиларкан, мен унга нима яхшилик қилибманки, у менга ёрдам беради? Мендан наф-

ратланиши керак, мендан фақат нафратланиш мумкин! Ал-
даяпти! Нега энди менга ёрдам бераркан?»

Чол Дарахт орқасида келаётган Андрияни кўриш учун бошини бурди. Андрия ҳали ҳам шу ерда, мени кузатиб юрибдими? Чол ҳеч нарсани кўрмади, аммо унинг шу ердалигига, янглишмаганига аниқ ишонарди. У Андрияни аниқ кўрди, бу ўша Журжянинг овсари бўлиши керак. «Дарахт тагида ўлиб қолмаслигим учун менга ёрдам бермоқчи бўлибди-да... Нима учун? Мен унга нима қилибманки, бунчалик раҳм-шафқат қилсин? Энди қариб-чириб, кучдан қолганимни, усиз ишим битмаслигини исботламоқчимми? Бўлмаса, нега қаёққа кетаётганини Журжя ва Мионицага айтмади?» Бунга жавоб беришнинг ҳам ҳожати йўқ. Жавоб тополмаган масалалар ҳақида ўйлаш Чолнинг жонига теккан ва шунинг учун ҳам энди Андрия ҳақида ўйламасликка қарор қилди. Лекин барибир у ўрмон томонга тикилар, ҳали ҳам шу ердами, деб ўғлини қидирарди. Чол Андриянинг ўрмондан кетмаганига ишонар, кетмаганини, шу ерда эканини ҳис қилар, балки менинг кўриб қолганимни сезиб бекингандир, деб ўйларди.

23

Кейин Андриядан жаҳли чиқа бошлади.

— Ҳа, ярамас тулки, изғи, изғийвер! Атрофимда гирдикапалак бўлавер! Ахир менга ёрдам беришни шама қилдинг-ку! Нега ёрдам бермаяпсан? Кўряпсан-ку, мен йиқилиб ётибман, жоним илиниб турибди, Дарахт мени енгди! Нега ёрдам беришга шошилмаяпсан, ит эмган?

Чол қўрқоқ ва шунинг учун яқин келиб унга ёрдам беришдан, Дарахтнинг ўлимига шерик бўлишдан чўчувчи, бинобарин, Мионица билан боққа қочган, укасининг ўлимига сабабчи бўлган Андриядан нафратланишга тайёр эди. «Сени гўё онанг Журжянинг қорнидалигингдаёқ чўчитишганга, қўрқоқлик қоринга сут билан ўтганга ўхшайди!»— деб ўйлади Чол буларни Андрияга айтолмаслигидан афсусланиб. Андрия бу яқин-атрофда эмас, бекиниб юрарди. Агар у ҳозир келганда, Чол аразлигига ҳам қарамай, ҳаммасини гапирган бўларди. Чунки Андрия биринчи бўлиб гапирганда ҳам, у гапирмади-ку. Ҳозир ўғлига ичидаги бор гапни тўкиб солгиси, гаплашгиси келаётганди. Қанча айта-

диган гаплари бор, аммо ўгли йўқ, яшириниб олган. Булюкешининг итвачаси!

Жаҳл, ғазаб ғам-ташвишни унутишга ёрдам беришни билгани учун Чол атайлаб ўзига-ўзи гапириб, жаҳл қўзгатмоқчи бўларди. Андрия деб диққат бўлаверганига ўзидан ҳам жаҳли чиқарди. У Андрияни аввалларидек ҳали ҳам ёмон кўриши керак. Ёмон кўришига истаганча сабаб топиш мумкин. Ўглининг қилмишларидан унинг неча бор сабр косаси тўлмади, шунинг учун ҳам ўғлига нисбатан ўзида севги, меҳр уйғотолмади. Унинг қўрқоқлиги ҳам, қочоқлиги ҳам, кажбахтлиги ҳам, Чолни ҳурмат қилмаслиги ҳам, бир сўз билан айтганда, ҳамма-ҳаммаси ўғлига нисбатан нафрат уйғотарди.

— Ана ўша пайтда менга карабин керак бўлса, ҳозир кучинг керак!— Энди Чол ғазаб-нафратсиз, ҳаяжонсиз, ёлғиз қолган кишилардек маъюс гапирарди.— Ушанда карабин керак бўлган бўлса, энди куч керак, ҳа, куч керак, эҳ, менинг қўрқоқчинам! Менга у ҳам, бу ҳам ҳаводай зарур. Сен ўшанда ҳам, ҳозир ҳам менга ёрдам беришни истамадинг, ёрдам беришдан қўрқдинг. Андрия, Андрияжон, қайдасан?

Ҳозир унга якка-ёлғиз, битта-ю битта қолган ўгли керак, унинг бундан бошқа ўгли бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Ҳозир мана шу ёлғиз ўгли ёнида эмаслигидан, унинг бекиниб юрганидан жуда хафа эди. «Нима бало, аждаҳо-паждаҳоманми ёки ваҳший ҳайвонманми?— деб сўради Чол ўзидан ўзи.— Мени ўзингга ўхшамаган, деб ўйлаяпсанми? Қачонгача шундай деб ўйлайсан? Олдимга кел, энди сенга бор гапни айтишим мумкин, чунки энди ажалим яқинлашиб қолди. Дарахтни эса қулатолмадим, менинг ўлимим худди шунга боғлиқ, ўлим олдидан бор гапларнинг ҳаммасини гапириш мумкин. Кел, ҳаммасини айтиб бераман, мени бошқа одам, деб ўйлаяпсанми?

Чол ўгирилиб юзини пиджагига ўраб олди. Ҳамма нарса ҳақида ўйлаш ва гапириш мумкин бўлган, ўлим тик қараб турган дақиқалар бошлангани учун унинг қиёфаси қўрқинчли, айни вақтда кулгили туюларди.

Танҳо ўгли шу ердами, у билан ҳақиқатан ҳам гаплаш-яптими ёки хаёлида шундай туюляптими, унинг учун барибир эди. Ҳозир истаган гапни гапириши мумкинлигини ўйлаб, ич-ичидан қувонарди; энди ҳеч нарсани яшириш керак эмас; ҳатто ўзига айтолмаган гапларни ҳам сир сақламайди, бу энг муҳим масала; ҳозир у бутун гапларни овозини чи-

қариб гапиравериши мумкин. Эндиликда гапириш ҳам, гапирмаслик ҳам ўзига боғлиқ бўлиб қолди. Ҳа, Дарахтни қулатолмагандан кейин шундай бўлиб қолди.

«Кел энди, Андрия, сен билан бир гаплашиб, сени овунтирай, эй овунмас, ёмон отлиқ ўғлим. Кел, Андрия, кел, сени Младен туфайли ёмон кўришим сабабини сўра. Сен нима қилиб қўйдинг ўзи? Мени нима азоблаётганини сўра, мени нималар азоблаётганини нега сира сўрамайсан?»

Чол юзини гижимланган пиджаги ичига яшириб олди, гапирадиган, гапира оладиган вақт келганидан у ҳам хурсанд бўлар, ҳам қўрқарди. Ҳаммасини гапириб қўйгандан кейин, нима бўлишини тасаввур қилолмасди. Неча йиллардан бери дилида йиғилиб келаётган гаплар биринчи ва сўнгги марта тилига келади, хўш, шундан кейин нима бўлади?

«Ўғлим, Андрия, мен карабин кутганимда нима бўлганди? Сенинг қаердалигингни ва нима қилаётганингни билиш учун ошхонага қандай кирганимни сўрасанг-чи... Онанг ҳовлида иниларини қарғаб уришаётганда сенинг Мионица билан боғда қочиб кетаётганингни кўргандим. Ана шунда нима қилганимни сўрасанг-чи. Ана шу гап қалбимни тирнаса ҳам, қачонлардан бери кўкрагимда сақлаб юрибман, бунини айтиб беришга мажбур этсанг-чи. Андрия, сўра, сўрашинг мумкин, ахир мен аждаҳо эмас, даданг бўламан! Бу гап ташқарига чиқсин, энди чиқиши мумкин, чунки мен барибир Дарахтни кесолмадим, шунинг учун ҳам ўялпман!»

Чол ҳозир яна ўзини ошхонанинг ланг очиқ эшиги олдидан тургандек тасаввур этди, у ҳовлини, боғни, унда Андрия ва Мионица ўғиллари билан қочиб кетишаётганини кўрди. Ушанда Андрия эсини йўқотиб қўймаганмиди? Нима бўлганди? Улар ошхонада доим битта болта сақлашарди. Болта Журжянинг гулдор сандиги орқасида турарди, Младен отхонадан қайтиб чиққунча Чол болтага хила тикилиб турди. Ана шу онлар ҳамон унинг қалбини тирнаб келарди.

«Сенинг қочиб кетаётганингни кўрганимда нега болтага ёпишмадим... нега болтани ола солиб Журжянинг олдига югуриб бориб, қайниларимдан бирини, қайсиниси бўлмасин, биттасини болта билан туширмадим? Шунда улар ўзларига келиб, менга ташланишарди. Орадан қанчадир вақт ўтарди Мен ҳам дарров жон бермай, иложим бори-ча олишиб турардим. Младен ана шу фурсатдан фойдаланиб бекинарди, мен унинг яшириниб олишига имкон яра-

тиб берардим. Хўш, нега... ўшанда болтага ёпишмадим?»

Уят, алам, ўзидан нафратланиш ҳисси кучайиб бораётган Чол бунга жавоб топишга, ўзига ҳам, бемаслаҳат иш тутган Андрияга ҳам бу қилиғини тушунтиришни истарди. Ушанда у нима қилиб қўйди, нега болтадан фойдаланмади? Тўғри, осонгина баҳона топиш мумкин: икки-уч минутда нимага улгуролади, ҳатто болтани яхшилаб ушлаш ҳам қийин. Чол ўзига ана шундай жавоб берса ҳам бўлади, аммо у вақт нималигини, бир дақиқада нима қилиш ёки ҳаракат қилиб кўриш мумкинлигини ҳам биларди. Ҳеч бўлмаганда болтани ола солиб эшикка ташланса бўларди. У эса ошхонадан чиқмади, болта сандиқ орқасида ётаверди, Младен бўлса, ўлиб кетди.

«Нега болтага ёпишмадим?— Афсусланарди гоҳ бошини пиджагидан кўтариб, гоҳ яна ўраб олар экан.— Ҳеч нарса қилмадим, ҳеч қандай илож йўқ, деб болтага тикилиб туравердим. Нега болтага ёпишмадим? Мана, Дарахтни қулатолмадим, аммо бу аҳволимдан уялаётганим йўқ, чунки уни қулатишга ҳаракат қилиб кўрдим. Нега ўшанда болта билан бир ҳаракат қилиб кўрмадим? Наҳот инсон фақат қўлидан келган ишнигина қилаверса?»

Қуёшнинг ёқимли, майин нурлари ўрмонни ёритиб турарди. Чол теварак-атрофни сукунат қоплагани учун бошини кўтарди: балки у овозини чиқариб гапираётган бўлса, бешқа нарсалар жимиб қолгандир? У овозини чиқармай, ичида ўйлаётганига ўзи ҳам ишонмасди. Қари одамлар ўртасида беихтиёр қаттиқ-қаттиқ гапириш одати учраб туради. У ҳам ана шунақа қарияларга ўхшаб қолди. Дарахтни қулатолмаганди, демак, ўлими яқинлашиб қолган, энди барала, тамом-вассалом, дейиши мумкин! Чол аламли йиғисини давом эттириш учун яна пиджагига бошини буркаб олди. Аммо энди кўзида йиғлашга ёш ҳам қолмаганди. Фақат алам ва нафратгина бор, холос.

«Ҳой, Андрия, кела қол!— деб чақирарди Чол овозини чиқармай.— Ўғлим, кела қол, мен ҳам бирор иложини қилиб кўришим мумкин эди, аммо бундай қилмабман! Болтага ёпишмабман! Биласанми, нима учун ёпишмадим? Сени қочиб кетаётганингни кўрдиму, тамом бўлдим. Мен ўшанда карахт эдим, карахт бўлсам ҳам Младенга нима бўлишини олдиндан билдим. Худди ўйлаганимдек бўлди. Бу нарса мен болта билан чиққанамда ҳам барибир содир бўларди... аммо барибир нега болтани қўлимга олмадим, не-

га? Уғлим, ёмоним, рўшнолик кўрмаган Андриям, кела қол, энди биз иккимиз тенгмиз!»

Чол ўғлининг жавоб қилиши ва келишига ишонмаса ҳам чақираверарди. У овозини чиқариб чақириши мумкин эди, ана шунда, агар ўғли яқин ўртада яширинган бўлса, жавоб берарди. Андрия ҳозир келиши ҳам мумкин, аммо у келса, Чол нима қилишини билмасди. Уғли келган тарзда унга муносабати ҳозиргидек бўладими ёки бошқачами, ёхуд аксинча, авваллари муносабати қандай бўлса, шундайлигича қолаверадими?

Чол шў топда ўлишни, ўлганда ҳам қалбида ҳозир мавжуд бўлган ҳис-туйғуларни ўзгартирмаган ҳолда ўлишни истарди. Аммо ҳозир қалбидаги муз илиб, эрий бошлаганди. Қалбингда муз борлигини ўзинг сезмаганининг қанчалар ажойиб! Чол бирор марта ҳозиргидай кайфиятда бўлганини эслолмайди.

«Дарахт мени енгди, шунинг учун ўзимни яхши ҳис қиляпман!— деди у ўзига ўзи беғам қиёфада.— Дарахт ғолиб келди, энди азобланиш, куйинишнинг, ҳаракат қилишнинг фойдаси йўқ. Мен ҳаёт оқимидан чиқиб олдим, бирор нарсага хоҳишим, истагим йўқлиги жуда яхши бўлди».

Лекин Чолда бирдан-бир истам бор эдики, у ҳам бўлса Андриянинг унинг ёнига келиб ётишини хоҳларди. Шунда улар бирга ҳасратлашиб, бирга йиғлашарди. Иккаласи ҳам мағлуб бўлишди, иккаласи ҳам ютқазилди, ҳозир иккаласини ҳам жароҳат азоблайпти; Андрия ҳеч ким севмагани, кўрқоқлик қилгани, онаси ҳам, отаси ҳам ундан жирканишидан азобланарди. Андрия дунёга келмасданоқ биринчи мағлубиятга учраганди. Чол-чи... Чол Дарахт мағлуб этгани, Журжя ундан бошқа бола кўришни истамагани ҳамда ошхонадаги болтани олмагани учун азобланарди...

Ҳа, умуман олганда, ота-болалар баробар эдилар. Улар ёнма-ён ётиб, ҳаётларидан бирга йиғлашлари мумкин эди. Чол, Андрия қани, нега у бекинган жойидан чиқмаяпти, деб атрофга аланглади. Ҳозир Андриянинг ҳам худди шундай кайфиятда эмаслигига, қалбининг шундай илиб, эрмаганига ишониш қийин эди. Олти йил гаплашмагандан кейин, у биринчи бўлиб оғиз очди-я! Сукунат музини биринчи бўлиб ўғли эритди-ку, нега энди кела қолмаяпти?

«Ёмоним, пуф сассиғим, кела қол! Мен болтани қўлимга олмадим, сен бўлса карабинни келтирмадинг... шундай қил-

ганимизда ҳам аҳвол аввалгидек қолавердими? Емоним, кела қол! Ҳар ким ўз жабрини ўзи тортади. Кўряпсанми, Дарахт мағрур турибди, мен эса, ер-парчин бўлдим. Дарахтнинг тик турганини кўряпсан-ку, кела қолмайсанми? Агар Дарахт йиқилганда сени балки умрбод чақирмасдим. Ҳозир эса, сени кела қол, деб чақиряпман. Иккаламиз ҳам мағлуб бўлдик. Эси йўқ, Андрия, ким бизни енгди? Бизни енгиганига ақлинг етармикан? Келгин, сенга гапириб бераман. Мен биламан, сендан икки баробардан ҳам каттаман, мен билишим керак. Бизни ғам енгди, мумга айлантирди, сени ҳам, мени ҳам мағлуб этди, сени туғилганингдан бери, мени эса аста-секин, бутун ҳаётим давомида эзиб келди».

Чол кўзларида ёш қалқиганини, Андрия келишини, биргаликда йиғлашни кутмаёқ йиғлаб юборишини сизди. Чол оғриқ азобларининг кўпини тотиб кўрган; мағлублик оғриғи Журжиянинг тоғорасидаги офтоб илитган сувдек майин ҳамда Биби Марям гиёҳидан тайёрланган болдек ширин туюларди. Одам худди шундай оғриқдан ўлишини Чол биларди. Бошингни қаттиқ сирқиратиб, силангни қуритувчи, букчайтириб қўядиган оғриқ ўлим келтирмайди. Бундай оғриқ тез ҳам, секин ҳам ажал келтирмаган ҳолда фақат одам назарида ўлаётгандек туюлади, аслида эса яшайверади. Ҳатто бардамлашасан ҳам. Фақат қиёфанг ночор тусга киради-ю, ўзинг кучли, тетик, енгилмас бўлиб қоласан.

Аммо анови болдек ёқимли оғриқдан инсон ўлади, рост-такамига ўлади, ундан қутулиб бўлмайди. «Ажалим етганга ўхшайди-қу!»— деб ўйлади Чол ва ўз фикридан ўзи қўрқиб кетди.

Ахир у ўлишни истамаганди-ку!

Энди бўлса истаяпти-я!

Ҳозиргина у ўлаётгани ҳақида ўйлаб, Дарахт тик тургани, йиқитолмагани учун рози бўлаётганди. Энди эса, ўлгиси келмай қолди. Биби Марямнинг ёқимли оғриғи бор гиёҳи заминида ажал уруғи бўлгани учун Чол ундан воз кечгандай эди.

Бу унинг ўлишни, қариб-чириб, истамаган аввалги Чолга айланганини билдирарди. Бу ғам-андух, раҳм-шафқат йўқолганини англатарди, Чол шуни ўйлади-ю, Андрия нима бўлади, деб бирдан қўрқиб кетди. Наҳот Андриянинг аҳволи аввалгидай кечаверса? Наҳот у ҳамон қариялар билан дим-дим ўйновчи сўхтаси совуқлигича қолаверса? Чол Андрияга нисбатан аввалгидек муносабатда бўлишни

хоҳларди. Шу пайт у Андрия қандай қочиб кетгани, карабинни келтирмагани, Мионицанинг сепларини сотиб еганини, олти йил гапирмаганини эслади. У Андрияни ёмон кўришига сабаб бўлган бутун кечмишларни эшлашга ўзини мажбур этди.

Шунда у ўлишга тайёрлигини, мағлубиятини, тепасида турган Дарахтни аста-секин унута бошлади. Унинг қалбида ҳарорат жўш уради, у тирик эди, Андрия ҳақидаги фикрларини, бундан кейин улар ўртасидаги муносабатлар қандай кечишини эсларди. Қалбида ўғлига нисбатан нафрат излар, бу нафратнинг кучли-кучсизлигини чамалаб кўрарди.

Шу пайт Қуш унинг хаёл суришини бўлиб қўйди.

24

Чол Қушни кўриб қолди. Қуш қанотларини аста-секин силкитиб унинг устига шўнғиб келаётганди. Кейин чинқира бошлади. Чол, Қушга нима бўлди, нега у ерга қараб чинқиряпти, деб чўчиди. Чол ўтириб атрофга қаради. Атрофда ҳеч гап йўқ, дарахтлар аввалгидек турибди. Чол анчагача Дарахтга тикилиб турди.

Аслида Дарахтга қараса қарагудек, ҳеч нарса қилмаган, бирор ўзгариш бўлмаганди. Аммо Чол Дарахтнинг аҳволи танглигини сезиб турарди. Ундан қандайдир овоз чиқаётганини эшитиб қолди. Бошқа одам бу товушни эшитолмасди. Дарахтни ҳеч ким Чолчалик яхши билмасди. Шунинг учун ҳам у бошқа одам эшитолмаган товушни ҳам эшитарди. Дарахтда қандайдир ўзгариш содир бўляпти-ку! У Дарахт танасидаги чопилган жойнинг тепа томонига тикилди, ҳа, овоз худди шу ердан чиқяпти. Чол бутун вужудини қулоққа айлантириб, нафас олмай тинглай бошлади.

Оҳиста инграётган товуш эшитгандек бўлди, бу товуш чопилган жойнинг юқорисидан чиқаётгандек эди. Чол мушук каби зийрак тортиб, Дарахтдан кўзини узмаган ҳолда қоматини тиклади.

Қизиб, оғриб турган бошига: ярмидан кўп қисми кесилди, Дарахт чорак қисмида турибди, аслида уни бутун танаси кўтариб туриши керак, деган фикр келди. Унга оғир, у ҳозир ҳам бутун танасига таянишга ҳаракат қилиб, болта билан чопилган томонига оғиб бормоқда. Шунинг учун ҳам инграб, таянч тополмай бўшлиққа қараб оғяпти. Чол ўзига ишонмаса ҳам, буни тушуниб турарди.

Дарахт чопилган томонига огаётган бўлса, демак, у йиқилиши керак бўлган томонга эмас, бошқа ёққа тушарканда, деб ўйлади. Агар бошқа ёққа қуласа, бир оз синадидан, шохлари билан бошқа дарахтлар устига тушиб, ўшаларга суянган ҳолда яшайверади. Чол эшитаётган инграшга ўзи ишонмасди.

Яна бўғиқ, заиф инграш эшитилди, Дарахтнинг томирлари шикоятмуз чирсиллаб узиларди. Чол юқорига қарагани, қари Қуш ташвишли учиб юрганини кўрди.

— Ҳой, Қуш, сен яхши эшитгансан-да!— шивирлаб қўйди Чол.— Жодугар муттаҳам, яхшилаб эшитиб олдинг! Буни фақат сен ва мен эшитишим мумкин. Сен, мен ва Дарахт эшитишимиз мумкин. Дарахт барибир чидаш беролмади, инграб юборди. Яхшилаб эшитдинг ўзинг!

Дарахт яна ғирчиллади. Чол унинг қирсиллаб, томирлари узилаётганини аниқ эшитиб тураркан, борди-ю, у мана бу томонга қулаб, бошқа бир дарахт устига тушса, ким пастга олади, деб қўрқиб кетди. Энди Чол Дарахтнинг қандай нафас олаётганини эшитиб, янада қаттиқроқ қўрқиб кетди. Ҳозир у енгилган эмас, ўзи ҳақида ана шундай ўйлаганига ишонгиси ҳам келмасди. У аввалги енгилмас ва енгилмаган Чолга айланди, бошқача бўлган ҳам эмасди.

Чол ёшлардек сакраб ўрнидан турди. Дарахт қаршисида бир оз қоматини тиклаб турди-да, кейин энгашиб ердан болтани олди. Оғриқ босилгандай бўлса-да, ҳали танасидаги титроқ тарқамаянди. Оғриқни ўйламай қўйгани учун уни сезмасди. Чол ҳозир фақат Дарахтни тезда бошқа томоннинг тагидан кесиб қулатиш кераклиги ҳақида ўйларди. Ана шунда у ағдарилиши лозим бўлган томонга — Чолнинг ўзи мўлжаллаган майда ниҳоллар ўсиб ётувчи очик жойга йиқилиши керак.

«Шошилиш керак!— ўйлади Чол.— Дарахт кутиб ўтирмайди, агар бу томонга йиқилса, аҳвол чатоқ. Аммо мен қанақа қилиб болта уришим мумкин? Ахир бир лаҳза илгари қўлимга болта ушлолмай тургандим-ку. Дарахт кутиб турмайди. Шошилиш, шошилиш керак».

Қуш ташвишли қанот қоқар, Чолга қараб ёқимсиз қичқирарди. Чол бўлса, ҳамон ўша жойда унга қулоқ солиб турарди. Мана, Дарахт яна бир овоз чиқарди, Чолга бу ҳам инграшдек туюлди.

Чол оёғи титраши, боши, кўзи, қарахт қўллари, бутун бадани совимаган оҳақ каби ловиллаб ёнишини ҳам унут-

ди. У оқсоқланганча шоша-пиша Дарахт атрофини айланаркан, қаерини чопишни мўлжаллай бошлади.

«Мана, мана бу чопилган жойдан пастини чопиш керак. Худди мана шу ерини чопсам, оғирлиги мен томонга оғади. Худди шу ерини, ҳа, худди шу ерини».

У соғ оёғига таяниб туриб, болтани баланд кўтарди-да, нафас ҳам олмай, бор кучи билан Дарахтнинг тубига урди. Болта Дарахт танасига енгил ва текис санчилди. Чол бундан хурсанд бўлиб қўйди. У яна болта уриб, бир бўлак чопқинди учирди. «Худди пишлоқ чопаётганга ўхшайман,— деб ўйлади у болта тагидан учаётган чопқиндига тикилар экан.— Худди пишлоқ чопаётганга ўхшайман. Ўзи нима гап, менда бунча куч қаердан пайдо бўлди? Йўқ, Дарахт енгилгани учун шундай бўляпти. Чидаш беролмай инграб юборди. Аёл кишидек бир инградими — тамом, вассалом. Ҳа, худди аёл кишидек. Кўзидан ёш оқдими, тамом деяверинг».

Чол чўлоқ оёғи ҳақида мутлақо ўйламаган ҳолда болта билан дарахт танасида янги чуқурча ҳосил қилди. Унинг чўлоқ оёғи соғ оёғининг ёнгинасида турар, аммо унга оғирлигини туширмас, бирдан-бир енгиллик шу, деб ўйларди. Осилиб тураверсин, сал оғирлик тушса, соғ оёққа таъсири уриши мумкин, ишқилиб, уни ерга йиқитмаса бўлгани, ҳозир ишлаш керак. Дарахт кутиб ўтирмайди. Дарахт оёқ эмас, у инграяпти, демак, кутиб ўтирмайди. Дарахтни тезроқ йиқитиш лозим, шундан кейин оёғи хоҳлаганча оғрийверсин.

Оёғи худди қуршовда қолган бўри боласидек писганча пайт пойлаб турарди ва Чол буни яхши биларди. У оёғидан, оёғи эса ундан нафратланарди. Имкон бўлди, дегунча оёғи оғрий бошлайди-да, болтани қўлдан тушириб, Чолни ер тишлатади. Чолнинг бунга ақли етар, шунинг учун ҳам оёғи оғригунга қадар ишлаб қолай, деяётганди. Ҳозир асосий нарса шу.

Чол болтани нотўғри бўлса ҳам худди ёшлардек тезтез, жадал урарди.

25

Ёш дарахт устида тунаб қолган Қуш. аллақачон чинқирмай қўйганди. Чол унинг қанотлари шитирлашини эшитса-да, қарамади, Қуш қўниб ўтирган ёш дарахт орқа томонда эди. Аммо энди Чол у билан ҳеч бўлмаганда гап-

лашиши мумкин, нафаси тикилиб қолишидан кўрқмайди. Дарахт йиқилмагунча болтани кўлидан ташламайди.

— Ҳой Қуш, Дарахтни кесяпман!— деб қичқираркан, кулиб қўйди Чол.— Икки кундан бери кесяпман. Сенинг бақувват панжаларинг, тирноқларинг, менинг эса, янги болтам бор. Қанийди сенинг тирноқларинг менда бўлса! У ҳолда Дарахтни мен аллақачоноқ йиқитгаң бўлардим. Ҳой Қушжон, жон Қушжон, тирноқларингни менга бера қол, шунда Дарахтни қулатаман!

Аммо Қуш ҳамон ёш дарахт устида қанот ва патларини шитирлатиб тураверди. У ҳар замон, ҳар замонда метин тумшуқли оғзини худди ҳаво етмаётгандек ёки қичқирмоқчи бўлгандек каппа-каппа очиб қўярди. Аммо у чинқирмас, оғзини очгани билан овоз чиқармай, оғир оёқларини алмаштирар экан, панжаларидаги тирноқларини ёш дарахт пўстлоғига ботирарди.

— Тирноқ ва тумшугингни менга берсанг-чи!— деб қичқирди Чол болта уришда давом этиб.— Тирноқларинг менда бўлганда, ишимни билиб қилган бўлардим. Аммо бермаслигингни яхши биламан, сен ҳам, мен билан Дарахт учаламиз ҳам ўзимиз ҳақимиздагина ўйлашга ўрганиб қолганмиз. Ҳа ярамас, жодугар Қуш!

«Йиқилмайди!— деб ўйлади Чол кесишда давом этар экан.— Йиқилмайди, мен яна енгиламан. Бу мен кесади-ган Дарахт эмас экан, нега ҳам шу ишни бошладим?» Чол бирор нарса тўғрисида ўйлаш керак бўлгани учунгина ўйларди. Қўллари эса зарб билан болта урар, ураётган болтасининг дуруст тушиш-тушмаслигига ҳам қарамасди. Бутун фикри зикри пайт пойлаётган оёғини ғафлатда қолдиришда эди. Бу оёғи Дарахт билан иттифоқда бўлиб, унга ёрдамлашар, имконияти йўқ нарсанинг шундайлигича қолаверишини, Дарахтнинг эса яшашини истарди. Чол бир дақиқа бўлса-да, вақт ютиш учун тинмай болта урарди; агар вақтдан ютсам, Дарахт қулаб, нобуд бўлади, деб ўйларди. Оёғи эса, ҳамон пайт пойлапти. У пайт пойлаб, вақтни бой бераётганини кўрган Чол хурсанд бўлиб кетди.

Чол болтаси тагидан учаётган чопқиндиларга тикиларкан: «Наҳот Дарахтнинг бу томони шунчалик мўрт бўлса? Болта худди асалга ботаётгандек, қуюқ бўтқага урилаётгандек бўляпти-я».— деб қўйди. Болта тагидан отилаётган шапалоқ-шапалоқ чопқиндилар бир томони энли, иккинчи томони энсизроқ, юпқа бўлиб, қирраси худди пичоқнинг дамига ўхшарди. Чопқиндилар урилган болта кучига қараб

гоҳ узоққа, гоҳ яқинга учиб тушарди. Чопқинди узоққа учиб борса, Чол, болта уришим қаттиқ экан, деб суюнарди.

Аммо бундай шиддатли ҳаракатга кўп чидаш беролмади. Буни у нафас олишига қараб сезарди, нафас олиб чиқарганда ўпкасида оғриқ сезарди. «Мени оёғим эмас, нафас қисиш адоий тамом қиладиганга ўхшайди!— деди Чол алам билан шошмасдан, оғир-оғир нафас олишга ҳаракат қилиб.— Упкам гўрга тиқадиганга ўхшаб қолди. Бу аҳволда кўпга чидолмайман, ишни ҳам охирига етказолмайман. Оёғим нега жим турганини ана энди билдим! Ярамас, мени ўпкам тамом қилишини биларкан-да».

У, Дарахтга яна бир марта болта урган эди, битта яхлит чопқинди учиб тушди, шу билан ишни тўхтатди. Болтага суяниб оёқ остига тикилди. Нафаси тиқилиб, ортиқ ҳаво сигмайдигандек, кўкраги қисила бошлади, аззойи баданидан тер қуйиб кетди.

«Нафасим сиқмасди-ку,— деб ўйлади у аввалгидек оёғига тикилар экан.— Ҳа, нафасим сиқмасди. Уруғимизда ҳам ҳеч ким бу касал билан оғримаганди. Мен ҳам шу пайтга қадар ҳеч вақт бундан шикоят қилмагандим! Энди бўлса, кўкрагим қисилиб кетяпти. Худди ёшлигимдан шу касалга мубтало бўлганга ўхшайман!»

Унинг кўкрагига илон кириб олгану, тинмай тўлганар ва чиқиб кетишга интиларди. Орқа томондаги Қуш эса бесаранжом чуғирлайди.

Чол ўгирилиб унга қаради. Қуш ўтирган жойидан қўзғалиб, Чолга қараб қичқириб қўйди. Унинг тирноқлари ёш дарахт пўстлоғини тирнаб шиларди.

— Энди ҳеч нарсага ярамаймиз!— деди Чол нафасини ростлаб гапиришга ҳаракат қиларкан.— Вайсайвер, қичқиравер, дунёни бошингга кўтар, барибир, ҳеч нарса қилолмайсан, биз ҳеч нарсага ярамаймиз. Сен ҳам, мен ҳам, Дарахт ҳам ярамас қузгунлармиз! Мен кессам, сен қичқирасан, Дарахтнинг бўлса ўлгиси йўқ... ҳаммамиз ҳам дурустгина қузгунмиз, ҳаммамиз ҳам ўз ишимизни билиб қилмаймиз. Бу қичқиршингдан, шақиллашингдан сенга нима фойда? Бекорга чарчаб, нафасинг қисилиб, ўпкангни қийнаяпсан... Ҳа қузгун!

Чол шундан кейин Дарахтнинг атрофини айланиб чиқиб, кейинги болта билан ўйилган жойнинг аввалгисига етишига қанча қолганини чамалаб кўрди. Бир томонидан қараганди, ҳали анча бордек туюлди, бошқа томондан

қараганди, камроқ қолгандек бўлди. Ҳозир унинг учун қанча қолганининг фарқи бўлмай, нафасини ростлаб, ичидаги илонни тинчитолмасди: Қуш жим бўлиб қолди. Чол унга нима бўлди, деб ўгирилиб қаради. Қуш ҳали ҳамон ўша шохда ўтирганича сергакланиб, ажиндор бўйинини чўзиб турарди. Унинг кўзлари очиқ, кўзидаги парда энди кўринмай қолганди. У Чолга жим, аммо нафрат билан тикилиб турарди.

— Эҳ, дангаса экансан!— деди Чол. Унинг ўпкаси бўшаб, кўкраги роҳатланганини сезди.— Нега менга ёрдам бергинг келмади? Нимада ҳам ёрдам беришим мумкин, демай қўя қол. Сенинг тирноғинг билан тумшугинг бор, менда эса йўқ. Нега менга ёрдамга келмадинг? Уғлим ҳам ёрдамга келди, сен бўлса ёрдам беришни истамадинг! Дангаса жодугар, сен Дарахтнинг шеригисан, мен уни барибир ағдараман. Балки ағдаролмаслигим ҳам мумкин эди, аммо сен у билан шерик экансан, оёғим, ҳаммаларинг унинг томони экансизлар, мен Дарахтни якка бўлсам ҳам албатта ағдараман.

Чол болтани кўтариб, аста Дарахтга урди. Болта Дарахт танасига чуқур ботмаган бўлса ҳам, уни аранг ажратиб олди. Болтани ажратиб оларкан, ҳар бир ҳаракатидан Дарахтнинг титраётганини сезди. У янглишаётгани йўқмикин? Чол болтанинг орқаси билан Дарахтни уриб кўрди.

Ҳеч гап бўлмади.

Қаттиқроқ, янада қаттиқроқ уриб кўрди.

Дарахтнинг учлари силкиниб, танаси бир титрадию, тўхтади. Чолнинг нафас олиши яхшиланиб, кўкрагидаги оғриқ босилди. У орқасига қараб:

— Кўрдингми?— деб сўради ҳамон аввалги жойида ўтирган Қушдан. Қуш бўлса Чол ва Дарахтга қараб бўйинини чўзиб қўйди.— Менга нафрат билан қараб, аламингни дарахт пўстлоғидан оляпсанми? Нима деб койнипсан? Айтмасанг ҳам, биламан. Майли, койийвер, Дарахт барибир қулайди. Энди кўпга чўзилмайди, уни барибир кесаман.

Чол яна болтасини қўлига олди-да, қалтисроқ урди. У ўзининг бу қилмишидан бир оз хижолат чекди, лекин Чол Дарахтни қулатгиси келар, шунинг учун қандай усулдан фойдаланишнинг аҳамияти йўқ эди.

Биринчи қалтис усул кафтга кетма-кет туфлаш. Чол кафтларига туфлади-да, уларни бир-бирига ишқалаб, болтанинг дастасидан кўтарди, ана шундагина нима қилиб

қўйганини тушунди. Чол илжайиб: «Яхши эмас! Сенга бу иш ярашмайди. Аммо на чора, энди ҳеч нарсадан тортинмаслигим керак. Дарахт ҳам охиригача чидаш беролмадику. Ҳа, чидаш беролмади. Гийқиллаб, инграб юборди, мен эшитдим, Қуш ҳам эшитди, ўзини бардам тутиш ўрнига қирсиллаб, инграб юборди, шунинг учун мен ҳам ҳеч нарсадан торгиниб ўтирмайман».

Чол Дарахтга зарб билан аниқ болта уришда давом этди. Лекин ҳали ҳам кучим етмайдими, Дарахт қачон йиқиларкин, деб кўрқарди. Шунинг учун Чол ҳаққий ўтинчиларга номуносиб воситаларга ҳам мурожаат қилишга мажбур бўлди. Ҳақиқий ўтинчилар иш вақтида оғизларини очишмайди, буни Чол яхши билади. Улар дарахтни жим, оғзиларини очмай кесишади. Куч етмаганда бекорга валдирашни ёмон кўришади. Чолнинг фикрича, болта пастга тушаётганда «ҳа», «ҳа» дейиш хунук одат эди. Бундай дейиш иш пайтида катта ёрдам беради, нафас олишга ҳалақит берса ҳам, болта уришга кўмаклашади. Аммо Чол бундай қилишни ноинсофлик деб биларди. Кучинг етмаса, тилга зўр бериш муттаҳамликдир. Шунинг учун ҳам у ҳеч вақт «ҳа», «ҳа» демасди.

Аммо ҳозир у ана шу воситадан ҳам фойдаланиши лозим бўлиб қолди, Чол кучини Дарахт қулагунга қадар тежаб бориши керак эди. Ана шу тежалган куч ҳар бир болта уришда кўмаклашиши, ишни теълаштириш, болта Дарахтга чуқурроқ ботиши учун «ҳа», «ҳа», «ҳа» деб кўярди.

Чол дастлаб шундай деб қичқираркан, тўхтаб қулоқ солди-да, наҳот шундай бақирган бўлсам, деб ўйлаб қолди. Буни у шунчаки ўйлаганди. Тасодифан айтиб юборди-да. Демак, бу ҳаракати ҳам инсофсизлик бўлиб чиқди, Чол хижолат тортиб кетди. Болтани бир неча марта жим урди, лекин кейин агар мен ишни охирига етказмоқчи бўлсам, турли усуллардан воз кечишга ҳаққим йўқ, деган хулосага келди. Дарахтнинг унга қаршилиқ кўрсатганини, йўғон томир ва кўзлари билан болтанинг йўлини тўсганини эслади. Аммо бу ҳаёли гуноҳини оқлашдан иборатлигини яхши тушунарди.

Чол энди уялиб ўтирмасдан, бемалол «ҳа», «ҳа» дер, Қушга қарамасди. Қушнинг ҳам унга орқа ўгириб олганига, унинг нафрати ёнига ҳасад қўшилганига имони комил эди. Унинг ҳадеб «ҳа», «ҳа» деявериши Қушнинг жонига теғиб, учиб кетишини кута бошлади.

«Дарахтни кеса бошлаганимдан бери кимларга ўхшаб қолдим?»— деб сўради у ўзидан ҳайрон бўлиб.— Умримда бунақа одам бўлмагандим. Кучим камайгани учун муттаҳамликка ўтдимми, ахир умримда ҳеч қачон бундай қилмагандим-ку. Дарахтни қичқириш ёрдамида кесяпман-а. Ҳеч вақт бундай дарахт кесмагандим. Шу усулда дарахт кесганлардан нафратланардим-ку! Ҳақиқий ўтинчилар бундай қилмайди. Дарахтни қичқириш, шаллақилик ёрдамида кесяпман-а. Менга ўзи нима бўлди!»

Шунга қарамай, Чолнинг назарида болта уриши қаттиқроқдек, кам куч сарфлаётгандек туюлар ва «ҳа», «ҳа» лаб ишлашда давом этарди.

«Менга ўзи нима бўлди?»— деб ўйлади Чол болтани қулочкашлаганча, ихраб ураркан.— Яхши деб билган фазилатларимдан зиғирча ҳам қолмабди. Ҳа, қолмабди. Ҳеч нарсадан ҳазар қилмайдиган бўлиб қолибман. Бошқалардан фарқим йўқ. Натижада ўзимдан ҳам, бошқалардан ҳам нафратланмаяпман! Ҳой, Дарахт, сенга нима ҳада қилганимни кўряпсанми? Мени қандай кунларга солганингни кўряпсанми? Сени йиқитиш учун бор нарсамни беришга ҳам тайёрман. Мана, йиқитмаганимни кўрасан».

Ҳар бир зарб билан болта урганида Дарахт титраётганини сезгандан кейин Чол «ҳа», «ҳа»лашдан воз кечди. Йўқ, Дарахт фақат титраётгани йўқ ҳатто силкиняпти ҳам. Чолнинг миясига: «Тамом бўлди!»— деган фикр келди.

Ҳозир болтани жуда эҳтиётлаб уриш, куч ишлатиб эмас, ақл билан иш туттиш керак эди. Чол миясидан барча бошқа фикрларни чиқариб ташлади. Ҳозир иш зарур. Тез-тез болта уришдан нишон ҳам қолмади. У болтани авайлаб, аста урар, ҳар бир урганда Дарахт таяниб турган йўғон томирни узишга ҳаракат қиларди.

Чол ҳар сафар болтани ургандан кейин кесган жойни кўздан кечириб, қўли билан тозалар, навбатдаги томирни пайпаслаб кўрарди. Кейин болтани аста кўтариб, мўлжал билан санча бошлаган эди, Дарахт қулаш арафасидагига ўхшаш силкиниб қўйди. «Топдим!»— деди Чол ўзича ўйланган жойни тимирскилаб кўраркан.— Йўқ, томири бут-бутун. Пастроққа болта урибман, юқориоққа уриш керак экан. У болтни сал юқориоққа уриб яна пайпаслаб кўрди. Дарахт йиқилиши учун яна бир соат давомида ана шундай болта уриш керак.

Чол янги чопилган жой билан аввал чопилган жой оралиғини ўлчаб кўриб, Дарахт ағдарилиши керак бўлган

томонга тушиш-тушмаслигини текшириб кўрди. Бу нарса Дарахтга боғлиқ эмас, буни Чолнинг ўзи мўлжаллаб кўриши керак. Ҳаяжонланиши туфайли яна азбойи баданини тер босди. «Ана энди жуда қийин бўлди!»— деди Чол кафти билан терини артар экан. Дарахт умрининг сўнгги соатларида унга халақит бериб кўради. Дарахт қаёққа мўлжалланган бўлса, ўша томонга ағдарилиши керак; Чол ўлим олдидагиларнинг нималарга қодирлигини яхши билади. Қутурган итни сўйил билан уриб ўлдираётганларида баттар қутуриб кетади. Дарахт бу ит эмас, Чолнинг Дарахти! У бу ўлкадаги энг қудратли ва энг ажойиби, Чолдан ҳам қари; нобуд бўлиш олдидан ҳар нарса қилиши мумкин. Чол Дарахтнинг қаерга тушишини мўлжаллар, пешанасини, елкаларини қашигиси келарди.

Чол тўсатдан мўлжалининг тўғри эканига ишонмай қўйди. Назарида, болта уриши Дарахтнинг қимирламай туришига ёрдам бераётгандек эди. У ишни ниҳоясига етказганида ҳафсаласи пир бўлишини яхши биларди. Журжя унинг айби билан қорнини мешдек қилиб келганда ҳам худди шундай аҳволга тушганди. Ушандаги айби учун ҳозир ҳам ўзидан уялар, Дарахт ҳам унинг олдига келиб: «Хўш, энди нима қиламиз?»— деб сўраётгандек бўларди. Чол ҳаёт-мамот ҳал қилинажак нарсалардан кўрқарди. Шунинг учун ҳам ҳозир йиқилишга тайёр қилиб қўйган Дарахтни саранжом қилишга юраги дов бермасди.

Дарахт унга бўйсунмаганда, охирига қадар бўш келмаганда, инграб, қирсиллаб, титрамаганда бошқа гап эди. У ҳолда куч-қудратли душманга нисбатан қилинадигандай муносабат қиларди. Аммо ҳозир Дарахтнинг инграб, титраётганини кўргач, унга бўлган ҳурматини деярли йўқотди. Ҳозир Чол Дарахтни оддий дарахт каби қулатиб қўя қолишни ҳам, ёки муносиб душман ҳисоблашини ҳам билмасди. Энди уни ҳурмат қилмай қўйганди. «Сен, Дарахт, ўзим ҳақимдаги,— деб ўзича мулоҳаза қиларди Чол.— Узинг ва Қуш ҳақидаги барча фикрларимни йўққа чиқардинг. Биз учаламиз қачонлардир бир-биримизга ўхшардик, ҳозир ҳам ўхшаймиз, аммо қузғун сифатлигимиз билан ўхшаймиз».

Чол Дарахт танасидаги яна битта томирни пайпаслаб аниқ топди, у худди одамнинг томирига ўхшарди. «Ҳозир буни кесаман-да, кейин бошқасини излаб топаман!»— деди Чол ва зарб билан болта урганди, болта Дарахт танасига санчилди. Бу томири ҳам узилди. Лекин қачонгача Чол,

томирини қидириб топиб, чопаб ўтиради? Дарахтнинг қанча томири бор экан? Одамниқидан кўпмикин?

Чол Дарахт тагидан нари бориб болтани ерга қўйди. У ўларча чарчади, бир оз дам олсам, гуноҳ бўлмас, деб ўйларди. Дарахтнинг йиқилиши турган гап, буни у ҳали тасаввур ҳам қилолмайди. Чол Дарахт йиқилаётганини кўп марта кўрган. Аммо бу Дарахт ўзига хос Дарахтлардан, унинг йиқилишига сира ишонгиси келмасди. Бироқ, мана, ҳозир у йиқилиши керак, Чол ҳам такрор-такрор: «Иш шунга бориб етган экан, энди нима қила олардик?»— дерди. У болтасининг юзини силаб қўйди.

— Азиз болтажоним! Азизим, дўстим, сен кўп қийналдинг, мендан ҳам кўпроқ машаққат чекдинг!

Шу пайт Дарахт яна овоз чиқарди. Чол юқорига қаради-да, қўлидаги болтаси ерга тушди.

Дарахт оға бошлаганди.

У тўша-тўғри Чолнинг устига тушиб келяпти.

Чол Дарахтнинг асоси қачон узилганини, охирги ҳаёт томирини қачон узганини эслолмади. Ҳар ҳолда унинг томири тамом бўлган, ҳозир Чолнинг устига тушяпти.

Дарахтнинг бунчалик секин оғиши уни ҳайрон қолдирди. Дарахтнинг аста-секин қулаши яқинлашиб келувчи даҳшатли паровозни эслатди. Четроққа қочиш кераклигини, Дарахт йиқилиши мўлжалланган жойга — ёш дарахтлардан чапдаги бўшлиққа қулаётганини у тушуниб турарди. Четлашиш кераклигини тушунгани учун бир қадам орқага ташлади.

Оёғи худди шу лаҳзани қулай деб билган. Чол соғ оёғи билан қадам ташлаб, касал оёғини ҳам ерга қўйганди, оёғи ўз ҳунарини кўрсатди. У эгилиб, зирқираб, гавда оғирлигини кўтаролмай қолди. Чол оёғини сезмай қўйди, у тобора эгилиб (қаёққа? Унинг остигами?), нам майса қоплаган ерга ёпишди. Бу оёқ эмас, жонсиз бир кесакка ўшарди.

— Қузғун!— дейишгагина улгурди Чол.

Дарахт Чолнинг устига қора паровоздек тобора бостириб келар, яқинлашганда ҳам жим, овозсиз яқинлашарди. Дарахт яқинлашар, Чол бўлса қочиб улгуролмаслигини билса ҳам, ҳамон ерда ётарди. У ер намини сезар, устига тушиб келаётган Дарахтни кўриб турарди.

Қуш қанотларини силкитиб, қичқирганча осмонга кўтарилди. У эс-хонаси чиқиб овози борича қичқирарди.

Ниҳоят Дарахт қулади.

Ерга тушгандан кейин, тоғ этаги томондаги бир неча метр жойни эгаллаб олди. Чол унинг тагида кўринмай қўйганди. У Дарахт қачон устига тушганини билмади.

Чол умри бўйи ана шу Дарахтнинг қандай қулашини кўргиси келиб юрарди. Мана у қулади ҳам, аммо буни Чол кўролмай қолди.

26

Чол Журжянинг йиғи овозини эшитди. Журжя худди қишлоқ қабристонда йиғлаётганга ўхшар, кимга йиғлаётганини эса Чол тушунолмади. У ерда қимир этмай ётар, Журжянинг овозини эшитарди-ю, лекин кўзини очиб уни кўргиси келмасди. Хотинининг йиғисидан нима гап бўлганини аниқлашга ҳаракат қиларди. Кейин тушунса, Журжя қишлоқ аёллари каби айтиб йиғлаётган экан.

Чол Дарахтнинг қулаганини билгач: «Дарахт қулади! Уни ким қулатди?»— деб ҳайрон бўлди. Кейин ўйлаб туриб: «Уни мен қулатдим, ўзим тагида қолиб ер-парчин бўлдим»,— деган хулосага келди. Аммо у ҳозир ҳеч нарса ни ҳиё этмасди. Ахир шундай баҳайбат Дарахт устингга тушгандан кейин, одам соғ қоларканми? Андрия уни Дарахт тагидан тортиб олганини тушунди. Тез орада Журжянинг овозига яна бошқа бир овоз ҳам қўшилди. Чол яхшилаб қулоқ солди, бу бўғиқ, беўхшов йиғини таниёлмади, аммо овози танишдек эди.

«Мионица!— деб ўйлади у. Мионицалигига аниқ ишонди.— Ҳамма шу ерда экан-да! Ҳақиқатан ҳам шу ерда экан. Мен Дарахтни кесаётганимда атрофда айланишиб, кутиб юришган экан-да. Ҳамма шу ерда экан-ку, мен фақат Андрияни кўрибман-да! Ана энди ҳаммалари йиғилишди. Мионицанинг йиғисини биринчи эшитишим, жим тургани маъқул эди. Журжя бўлса йиғлашни билади!»

Чол кейин Андриянинг овозини эшитди, у тўнғиллаб сўкинарди. Андриянинг не боисдан бунчалик гапга кириб кетганини кўриш учун кўзини очгиси келмасди.

— Мен жуда нарида эканман! Дарахт йиқила бошлади, мен етиб келолмадим, Дарахт унинг устига тушганини узоқдан кўриб қолдим. Яқинроқда бўлганимда, нарига итариб юборган бўлардим...

Чол унинг гапларини эшитиб, ўзича ўйлаб ётарди. У ҳеч қандай оғриқни сезмас, аммо гавдасини палажга

ўхшаб, идора қилолмасди. У мажолсизланиб, бутун пайлари бўшашгани, карахт бўлиб қолганини ўзи ҳам биларди. Чол ўзини гўё ҳали туғилмаган, қориндаги чақалоқ каби ҳис қилар, ҳали қалб ҳам, куч ҳам йўқ эди: куч бўлмагач, қалб ҳам бўлмайди-да! Аммо унинг ҳеч қаери оғримасди, демак, Чол Дарахт тагида қолишдан бекор қўрққан экан-да. У Дарахт устимга тушса, ерга ёпиштириб, патир қилиб қўяди ва ана ундан кейин оғриққа чидаёлмай ўламан, деб қўрққанди. Эшитишича, Андрия уни Дарахт тагидан тортиб олган бўлса ҳам ҳеч қаери оғримасди.

«Сира ҳам оғримайди-я!— деб ўйлади Чол ҳали ҳам кўзини очмай.— Ахир Дарахт устимга тушди-я, қандай тушганини кўрмаган бўлсам ҳам, ҳар ҳолда тўппа-тўғри устимга тушди. Қандай тушганини кўриш шарт эмас. Унинг йиқилганини шундай ҳам биламан, Дарахтни йиқитганимни биламан!» Дарахтнинг йиқилиши бир лаҳза мумкин бўлмаган ишдек туюлди, аммо Дарахт қулаганди. «Дарахт мендан олдин йиқилди!— деб хурсанд бўлди Чол.— Ҳар ҳолда мендан олдин. Мен кўпроқ чидадим!»

Журжя эрининг бошида рўмолини ёйиб, йиғлаб ўтирарди. Тинмай оққан кўз ёшларининг ҳароратидан бўлса керак, юз-кўзлари қизариб кетганди.

Мионица Чолнинг оёқ томонига ўтириб олиб, рўмолини ёйганича, йиғи бошлади. Аммо у айтиб йиғлашни ўрнига қўёлмас, шунинг учун йиғини бас қилиш кераклигини ўзи ҳам, Чол ҳам билиб турарди. Аммо у қайнарасидан ҳам, Андриядан ҳам қўрқар, Андрия нарироқда ёлғиз ўзи турарди.

Дарахтнинг тўнкаси орқасидаги Андрия ич-ичидан эзлиб, йиғлашга ҳаракат қилар, аммо бунинг ҳам урдасидан чиқолмасди. Кўз ёшлари қирра бурни атрофидан оқиб тушиб, ғашини келтиргани учун, ёшини артиш ўрнига кетма-кет юзларини, оғзини силаб қўяр, аммо кўз ёшлари тинмасди. У Чолга, унинг ихчам жуссасига тикиларди-да, кейин ҳўл, беўхшов кафтлари билан юзини бекитиб оларди.

Охири у чидаб туrolмади, онасига қараб:

— Йиғини бао қилинглар! Акс ҳолда овозларингни ўчираман!— деб бақирди-да, яна кафтлари билан юзини яширганча ўзига, Журжяга, Мионицага ва бутун оламга қарата мурожаат қилди:— Сизлар кимдан айрилганингизни тушунасивми? Чол сизлар учун ким бўлганини тушунасивми? Ҳеч нарсани тушунмаивсиз, тушунмаивсиз!

«Балли, у жуда тўғри айтди,— деб ўйлади Чол, Андрия

Журжяга бақирганда.— Худди менинг фикрларимни эшитганга ўхшайди-я. Худди ўлган одам ҳақида гапирарётганга ўхшайди. Тўғри, мен ўлганга ҳам ўхшайман, ўлматганга ҳам... Наҳот, одам шунақа ўлса? Ҳой Дарахт, ўлиш шунақа бўладиган бўлса, қийин эмас экан-ку! Иккаламизнинг ҳам ўлишимиз қийин эмас экан!»

Шу ўринда у Дарахт ахир мендан олдин ўлганди-ку, деб безовталаниб қолди. Ундан олдин йиқилиб, ундан олдин ўлди. Фақат Дарахт ёлғиз нобуд бўлолмай, Чолни ҳам орқасидан судради. Чолнинг ҳеч қаери оғримас, маза қилиб, дам олиб ётгандек, турмаса ҳам бўлаверишини билгандек эди. Дарахт йиқилди, уни кесиб йиқитди, энди ёруғ дунёда бошқа қиладиган иши йўқ. Андрия бўлса ҳамон:

— Чолнинг кимлигини сизлар билармидинглар?.. Ойи, уни сира ҳам билмайсизлар... Билармидинглар... Ҳеч нарса билмайсизлар!— дерди.

Журжя пешанасига тушган рўмоли тагидан Андрияга бақраяркан:

— Оҳ, сенга қолган кунимнинг уйи куйсин!— деди.

«Андрия билан яшаши қийин»,— ўйлади Чол унга юракдан ачиниб. Журжя яна гапида давом этди:

— Ҳой овсар, мен қандай қилиб сен билан қола оламан! Чолнинг қандай одам бўлганини сен қаёқдан била қолдинг!.. У билан мен бир ёстиққа бош қўйиб, бирга яшадим. Сен уни қаёқдан билар эдинг? Иккаламизнинг бир-бирингни ёмон кўрардинглар, шундай бўлгач, қанақасига уни билардинг? Мана, мен биламан уни, у билан ахир бирга яшадим, бир бурда нонни ҳам баҳам кўрдим!

«Унга бало ҳам урмайди!»— деб қўйди Чол. Андрия тўнқадан ҳатлаб ўтиб Чолнинг ёнига тиззалади-да, қўлини Чолнинг қўйнига тиқиб кўриб, қичқира бошлади:

— Тамом бўлди! Мана энди тамом бўлди!— шундан кейин ўзи гапирган гапидан ўзи кўрқиб кетгандек жим бўлиб, қўли билан оғзини бекитиб олди ва қўл ҳаракатила:— Тамом бўлди, ойижон. Унинг ўлганини, мана, қўлим билан сездим. Эшитяпсизми, мана, ҳозир жони узилди.

Андрия гапирарётган гапига ўзи ҳам ишонмасди. У қўлини оғзидан олиб, яна Чолнинг қўйнига тиқиб кўрди. Чол ўғлининг қўли кўкраги устини кўрқа-писа пайпаслаётганини сезиб ётарди. Бундан ташқари, Чол қандайдир қуюқ, ҳайрон қоларли даражада муздек суюқлик танасидан ташқари чиқиб кетаётганини сезар, бу нарса чиққан сари ўзини енгил, танасиз, вазнсиз ҳис этар, гўё у буғга айла-

ниб, йўқолиб бораётгандек эди. Мендан нима чиқиб кетяпти? Ҳаётми?— ҳайрон бўлди у. Шу ўртада Андриянинг қўли унинг чап кўкрагини сийпалай бошлади, у ўғлининг:

— Юраги урмаяпти, урмаяпти...— деганини эшитди.

Андрия худди ёнаётган одамлардек қўлларини юқори кўтариб телбаларча:

— Юраги урмаяпти, ойижон, юраги урмаяпти!— деб бақира бошлади.

— Уряпти!— деди Чол оталарга хос жиддийлик билан, кейин кўзини очди.

Шунда у олти йиллик араздан кейин ўғлига биринчи айтган сўзи шу эканини тушунди.

У ҳамани кўрди. Уғли қўлларини кўтарганча, оғзини очиб анграйиб турарди. Чол яна жилмайиб:

— Уряпти. Болтани олиб, Дарахтни бута. Бу менинг ишимми ёки сеникимми? Йиғлашга сендан бўлак одам ҳам топилиб қолар. Дарахтни бута!— деди.

Чол ўзидан чиқиб бораётган муздек суюқликни ҳис қилар, атрофидагиларга қараб кулгиси қистарди. Андрия кафтлари билан чаккасини ушлаб, кўз ёшларини артди, кейин эгилиб ердаги болтани олди. У бир оз паст томонга қараб борди, шунда Чол Дарахтнинг ўша ерга йиқилганини эслади. У Дарахтга бир қарагиси келар, аммо энди кечикканини тушунарди; қаролмаганига ачинмасди ҳам. Дарахт қулади, уни Чол қулатди, у нарироқда ётганини, ҳозир Андрия аввалларгидек уни бугай бошлашини ҳам биларди. Андрия эса кўзларини бекитганча йиғлаб, буташни қаердан бошлаш кераклигини мўлжаллаш билан овора эди.

Чол кўкка қараганича болта овозини кутиб ётарди.

Кўкда эса Қуш аранг қимирловчи, титилиб кетган баҳайбат қанотларини қоқиб, ўрмон узра парвоз қиларди. У баҳайбат, кучли, худди тошга ўхшарди. Чол болта овозини кутиб Қушга тикиларкан, жилмайиб ётарди.

Чол Қушга сўнги бор тикилаётганини, сўнги бор жилмаяётганини тушунар, шунинг учун уни яхшилаб кўриб олишни ва табассум лаззатининг лабларида узоқроқ сақлашни истарди. У янглишмади. Биринчи болта овозидан кейин унинг жони узилгандек бўлди. Агар иложи бўлса, Чол ҳозир ҳам хафа бўлмасди: унинг лабларида табассум, кўзларида Қушнинг сиймоси абадий қолди.

Андрия Дарахт шохларини бугай бошлади.